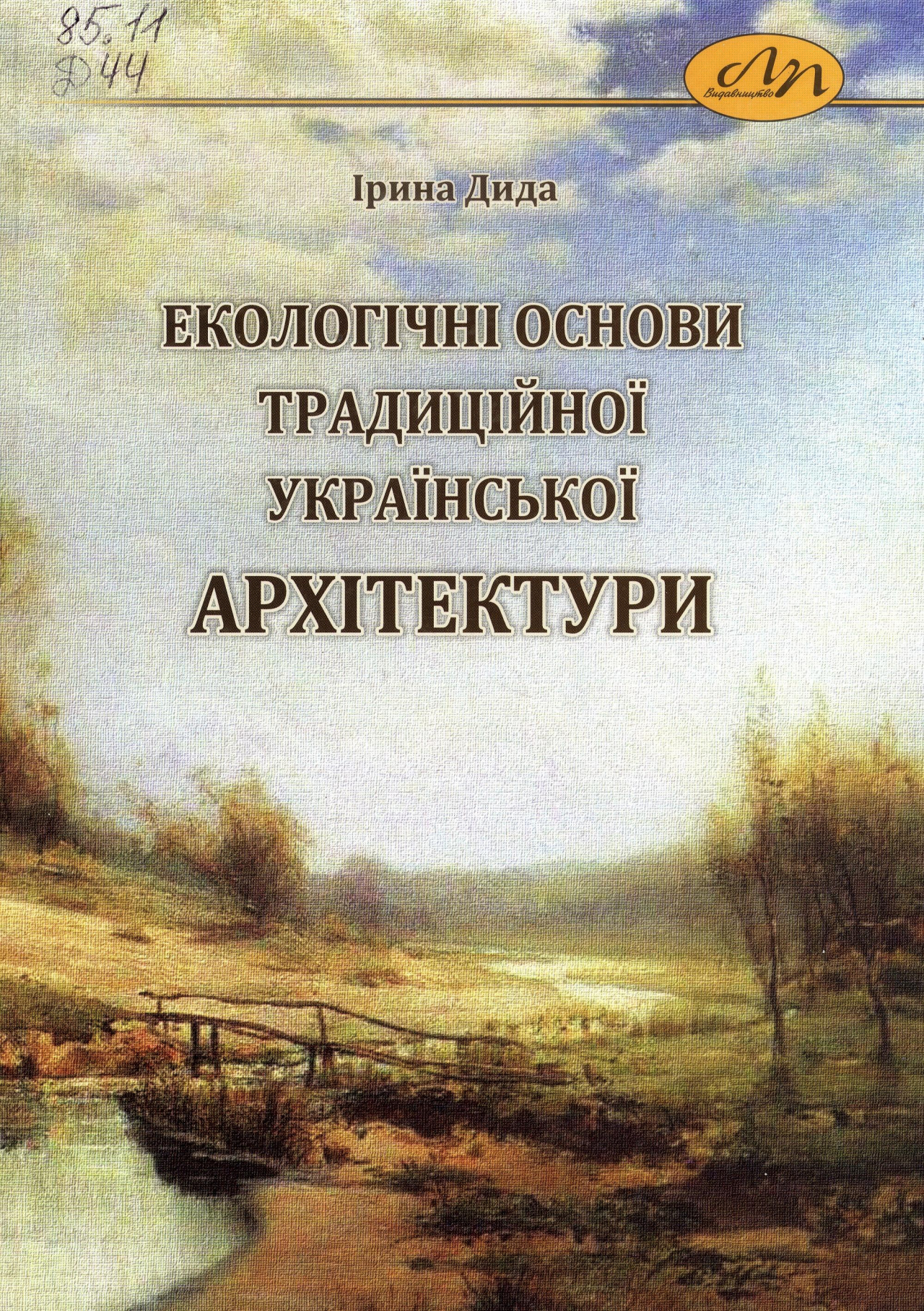

85.11
Ф44

Ірина Дида

**ЕКОЛОГІЧНІ ОСНОВИ
ТРАДИЦІЙНОЇ
УКРАЇНСЬКОЇ
АРХІТЕКТУРИ**

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ “ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА”

Ірина Дида

**ЕКОЛОГІЧНІ ОСНОВИ
ТРАДИЦІЙНОЇ
УКРАЇНСЬКОЇ
АРХІТЕКТУРИ**

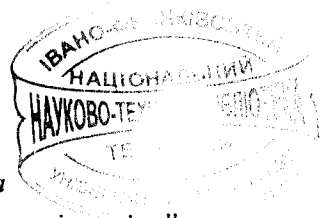
Львів

Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”

2009

УДК 711
Д 444
ББК 85.11

*Рекомендувала Вчена рада
Національного університету "Львівська політехніка"
(протокол № 17 від 25.11.2008 р.)*

Рецензенти:

Лесик О.В., доктор архітектури, професор, директор Інституту мистецтв Волинського державного університету;

Ричков П.А., доктор архітектури, професор Національного університету водного господарства та природокористування;

Габрель М.М., доктор технічних наук, професор Національного університету "Львівська політехніка"

Науковий консультант:

Черкес Б.С., доктор архітектури, професор, директор Інституту архітектури Національного університету "Львівська політехніка"

Дида І.А.

Д 444 Екологічні основи традиційної української архітектури: Монографія. – Львів: Видавництво Національного університету "Львівська політехніка", 2009. – 332 с.

ISBN 978-966-553-847-9

У монографії визначено екологічні основи мистецьких вирішень у традиційній українській архітектурі. Подано теоретичний розгляд питання, викладено характеристики традиційної української архітектури в аспекті її пов'язань з природою. Проведено аналіз інших архітектурних вирішень. Стверджено, що стосунок до природи має в українській архітектурі ключове значення. Методика формування архітектурного простору на екологічних засадах є важливим внеском української архітектури у світову культуру.

Монографія буде корисною для архітекторів, мистецтвознавців і всіх, кого цікавить архітектура та містобудування.

ББК 85.11

© Дида І.А., 2009

© Національний університет

"Львівська політехніка", 2009

ISBN 978-966-553-847-9

Вступ	7
Розділ перший. Предмет дослідження, літературні джерела і методика дослідження	11
1.1. Предмет дослідження	11
1.2. Літературні джерела дослідження	23
1.3. Методика дослідження	30
Висновки до першого розділу	36
Розділ другий. Теоретичні підстави дослідження проблеми	37
2.1. Наукові передумови для визначення екологічних основ традиційної української архітектури	37
2.2. Архітектурні пов'язання забудови з природою	49
2.3. Характеристики, які виявляють стосунок людей до навколишньої природи.....	58
2.4. Геоархітектурні ареали	75
Висновки до другого розділу	97
Розділ третій. Генезис архітектурних форм в Україні в аспекті їхніх пов'язань з природним довкіллям	98
3.1. Географічні, геополітичні та господарські передумови	98
3.2. Найдавніше будівництво в Україні.....	106
3.3. Будівництво у сусідніх країнах: південь і захід.....	124
3.4. Будівництво у сусідніх країнах: північ і схід.....	137
Висновки до третього розділу	152
Розділ четвертий. Поєднання архітектури і природи в умовах розквіту традиційної архітектури в Україні	154
4.1. Екологічні засади у народній архітектурі України	154
4.2. Стосунок до природного довкілля в архітектурному облаштуванні великих територій	181
4.3. Поєднання архітектури і природи в давньому Галичі	198
4.4. Місто Київ	204

4.5. Місце природи в архітектурному розвитку Львова.....	217
4.6. Застосування екологічно орієнтованих методів у формуванні архітектурного довкілля в Україні XIV–XX ст	224
Висновки до четвертого розділу	242
Розділ п'ятий. Міф архітектурного образу України	244
5.1. Міфологічний концепт як елемент дослідження	244
5.2. Традиційне бачення української архітектури очима поетів та письменників	254
5.3. Українська архітектура і Тарас Шевченко	261
Висновки до п'ятого розділу	272
Розділ шостий. Інші напрями розвитку архітектури в Україні	273
6.1. Варіантний розвиток української архітектури міст і сіл	273
6.2. Нівеляція традиційної екологічної архітектури адміністративними методами	283
6.3. Стосунок до природи у радянський та пострадянський час.....	296
6.4. Про застосування результатів і висновків дослідження в архітектурній науці і практиці.....	302
Висновки до шостого розділу.....	312
Підсумок дослідження та загальні висновки	314
Список літератури	319

Деякі спеціальні терміни, а також нові або рідко застосовувані визначення в архітектурних наукових дослідженнях

Архітектура – система будинків, споруд і комплексів, які формують просторове середовище для життя і діяльності людей, а також мистецтво творити ці споруди відповідно до законів краси. До складу архітектури входить також містобудівництво (За БСЭ).

Екологія – наука, що вивчає взаємодію організмів та їх угруповань між собою і середовищем їх існування (За Е. Геккелем). Специфіка сучасної екології полягає у тому, що вона з суто біологічної науки перетворилася на цілий цикл знань, увібравши в себе розділи багатьох природничих, соціальних та інших наук. Проблеми екології належать до найвагоміших питань сучасності.

Навколишнє середовище – включає комплекс природних, антропогенних та соціальних чинників життя людини (За визначенням ЮНЕСКО).

Україна – назвою “Україна” у цьому дослідженні ми окреслюємо територію у Центральній Європі, заселену тепер або в минулому переважно українцями або предками українців (За Енци. українознавства) Українська архітектура – це архітектура української землі і архітектура будинків і споруд на цій території.

Традиційний – такий, що є традицією, ґрунтується на традиції і закріплений нею. Традиція – це досвід, звичаї, погляди, смаки, норми поведінки та ін., що склалися історично і передаються з покоління в покоління (За Словн. укр. мови).

Інтровертивна архітектура – архітектура, звернена обличчям до внутрішнього простору, до подвір’я.

Екстравертивна архітектура – архітектура, звернена обличчям до навколишнього зовнішнього простору.

Екологічна архітектура – архітектура, яка є співзвучна з природним оточенням і орієнтується на застосування форм і методів, властивих природі.

Урбанізована архітектура – це архітектура, відокремлена від навколишньої природи і орієнтована на формування окремого, штучного середовища.

Архітектурна біоніка – науковий напрям, який займається застосуванням в архітектурі деяких елементів, і формотворення, що їх має в собі природа. Біоніка є наука не тільки про техніку в архітектурі, але також про її естетичні принципи (За Г.Б. Борисовським та Ю.С. Лебедєвим).

*Світлій пам'яті батька Андрія Рудницького,
мого першого порадики і вчителя,
присвячую цю книгу*

Традиційна архітектура України є тісно пов'язана з природою. Поєднання з краєвидом, з природним довкіллям є особливою ознакою української архітектури. В інших країнах таке єднання архітектури з природою проглядається не так яскраво.

Але дотепер це питання в науковій літературі ще не було предметом спеціальних досліджень. Опубліковано лише короткі статті або відзначається це явище в контексті загальних архітектурних чи краєзнавчих публікацій. Але унікальний за своїм характером факт найтіснішого пов'язання української архітектури з природою вимагає спеціального аналізу. Для цього необхідно застосувати сучасні методи системного вивчення.

Рис. 1. Тарас Шевченко. Почаївська Лавра з півдня. 1845

Особливе місце у вивченні цього явища належить дослідженням, виконаним з позицій екології. Екологія – наука, яка вивчає взаємодію організмів та їх угруповань між собою і середовищем їх існування. Головний предмет сучасної екології – це взаємозв'язки живих істот та їхніх груп із середовищем, а також вплив природних та антропогенних чинників на функціонування екосистем. Специфіка сучасної екології полягає у тому, що вона із суто біологічної науки перетворилася на цілу систему знань, увібравши в себе розділи географії, геології, хімії, фізики, соціології, теорії культури, економіки й навіть теології [1, с. 45]. Особливу позицію у сучасній екології посідає екологія людини.

У великому комплексі екологічних наук одне з провідних місць належить екологічним проблемам містобудування, оскільки головним завданням містобудування і загалом формування архітектури осель, є гармонізація природного, техногенного і соціального середовищ у містах. Вважають, що основним завданням у містобудуванні майбутнього має бути вирішення екологічних проблем. Видатний український містобудівельник І.О. Фомін відзначав, що в сучасних умовах екологія стає одним з головних критеріїв оцінки усіх видів містобудівної діяльності. Ця вимога стосується не тільки функціональних аспектів, але й справи формування архітектурного образу міста [2, с. 128–135].

Докорінно змінилося розуміння людством екологічних проблем і аспектів довкілля. Підкреслюють, що усі види антропогенної діяльності у довкіллі потрібно екологізувати. Під екологізацією розуміють поширення екологічних принципів та підходів на усі сфери життєдіяльності людського суспільства: культуру, науку, виробництво та соціальні явища [3, с. 354]. Людство мусить переглянути свої життєві позиції і принципи, знову відчувати себе частинкою природи. Йдеться про становлення нової, екологічної моралі та екологічної філософії.

Сучасна екологічна ситуація виникла не на порожньому місці. Упродовж тисячоліть людьми на Землі нагромаджено великий досвід співіснування з природою, опрацьовано різні варіанти влаштування свого середовища відповідно до різних природно-географічних умов і до світоглядних особливостей суспільства. Екологічний досвід людства в галузі формування міст і осель – це велике історичне багатство, яке вимагає вивчення. І справді, без вивчення історичного досвіду формування людьми адекватного для себе екологічного довкілля не можна говорити про раціональний розвиток архітектурної ситуації в майбутньому, а також про об'єктивний аналіз спадщини минулого.

Мета дослідження полягає у тому, щоб визначити екологічні основи української традиційної архітектури, тобто викласти головні засади, на яких ґрунтується традиційна українська архітектура у своєму стосунку до навколишнього природного середовища. Завдання дослідження полягає також в тому, щоби визначити, яке місце в аспекті свого пов'язання з природою має українська архітектура у комплексі надбань культури цивілізованого світу.

Необхідно зазначити, що поставлене перед нами дослідницьке завдання дещо відрізняється від попередніх досліджень. Дослідження має дати новий поштовх розгляду питань, які ще не ставилися. Ми намагалися викласти матеріал так, щоб він міг дати підставу для аргументованих обговорень. Ми вважали певну дискусійність окремих положень, можливо, деякою перевагою цієї роботи, оскільки вона запрошує до подальшого наукового пошуку.

Рис. 2. Сергій Васильківський. Брід. 1890

Проблема, яку ми досліджуємо, охоплює дуже широкий обсяг наукового матеріалу, який стосується різних галузей знань та різних наук. Необхідно було збирати наукові матеріали для дослідження буквально по крупинці, з різних джерел. Щоб дати аргументовану відповідь на поставлені запитання, які стосуються архітектури, потрібно було діяти на засадах системного підходу, спираючись не тільки на архітектурні дослідження, але і на комплекс екологічних та інших наук.

Подані нами у книзі малюнки та креслення мають на меті не стільки мистецьке ілюстрування книги і наочний показ досягнень української архітектури, скільки пояснення і підтримку викладеного у тексті наукового матеріалу. Малюнки і фотографії мають бути аргументом, який додатково підтверджує постулат, що його подано в тексті. Власне цим пояснюється конкретний підбір ілюстрацій.

Важлива складова частина нашого дослідження полягає у тому, щоб у ситуації, вільній від будь-якої упередженості, аргументовано визначити роль і значення, що їх має традиційна українська архітектура у комплексі надбань культури цивілізованого світу. Наукова гіпотеза полягає у тому, що на землях України в минулому була сформована унікальна за характером екологічна архітектура, яка являє собою один з двох альтернативних варіантів формування архітектурного простору і становить протилежність до іншого варіанта композиції, який орієнтується на формування урбанізованого середовища.

Сучасний етап розвитку міст і сіл вимагає того, щоб гармонізувати життєдіяльність суспільства в аспекті його стосунку до природи. Першим з-посеред принципів такої гармонізації екологі називають зміну філософії життя людини і суспільства. В основу цієї філософії мають бути покладені культурні і духовні традиції і настанови на збереження соціально-екологічної цілісності середовища існування [1, с. 403].

Власне цю проблему в її історико-архітектурному аспекті розглядає наша робота. На прикладі традиційної української архітектури ми намагалися аргументовано показати наявність у минулому у центральному регіоні Європи певної чітко сформованої концепції соціально-екологічної системи формування архітектурного простору, яка склалася у пов'язанні з комплексом культурних і духовних традицій, що їх дотримувалося українське суспільство.

Розділ перший ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ, ЛІТЕРАТУРНІ ДЖЕРЕЛА І МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

*Все злучиться в цілість – природа і люди,
що є, що минуло, що сталося, що буде.*

Леся Українка

1.1. Предмет дослідження

Головна з особливих ознак української архітектури – нерозривне єднання архітектури з природою в одну цілість. У цьому дослідженні ми поставили завдання відповісти на питання: у чому полягає феномен єднання української архітектури з природним довкіллям? Адже таке єднання – це не тільки явище, але й процес, і вираження світогляду суспільства. Той процес ґрунтується на історії, на традиціях і є спрямований в майбутнє. Ми не маємо права забувати нашого минулого і маємо думати про долю майбутніх поколінь.

У наведеному вірші-афоризмі Лесі Українки [4, с. 246] дуже образно і точно показано головний задум нашого дослідження, оскільки екологічна позиція, традиційно прийнята в українській архітектурі, завжди була спрямована на те, щоб з'єднувати разом людей і природу, бути поміж ними сполучною ланкою. Щоб у межах можливого підтримувати цю традицію, ми маємо насамперед вивчити нагромаджений архітектурний досвід української землі.

Конкретне формування довкілля, навколишнього простору для людей та інших об'єктів природи – це є поле діяльності архітектури. Але спосіб архітектурної організації навколишнього простору впливає також на взаємостосунок суспільства і природи. Тобто в архітектурній діяльності ми неминуче входимо у сферу екології. Це означає, що не можна вирішувати і досліджувати проблеми архітектури довкілля, залишаючи осторонь екологічний аспект питання. Екологія становить фундамент для пізнання та для просторової організації усього комплексу життєвих процесів середовища. Довкілля створює єдине ціле з комплексом природних, антропогенних та соціальних чинників життя людини.

Рис. 3. Олена Кульчицька. До церкви. 1913

Отже, щоб адекватно відповісти на запитання про спосіб і методи формування просторового середовища в українській архітектурі, нам потрібно, залишаючись на базових архітектурних позиціях, вивчити екологічні основи традиційної української архітектури, тобто визначити принципи, що їх дотримується традиційна українська архітектура у своїх стосунках з природним довкіллям. Це, крім усього іншого, допоможе нам аргументовано визначити місце і роль традиційної української архітектури в загальній скарбниці надбань світової культури.

Після того, як окреслено завдання, яке ми маємо вирішити, потрібно назвати значення застосовуваних у дослідженні наукових термінів.

Термін архітектура ми вживаємо у такому значенні: архітектура є система будинків і споруд, які формують просторове середовище для життя і діяльності людей, а також мистецтво створювати будинки і споруди відповідно до законів краси. Предметом архітектурної діяльності є також формування простору населених пунктів загалом, тобто містобудівництво [5, с. 296].

Термін екологія ми застосували згідно з загальноприйнятим визначенням: екологія є наука або галузь знань, яка вивчає взаємодію організмів та їхніх угруповань з середовищем їх існування [3, с. 9]. Таке формулювання відповідає дефініції основоположника екології Е. Геккеля, який перший подав таке значення запропонованого ним терміна: “Екологія – це загальна наука про стосунки організмів до навколишнього середовища, до якого ми відносимо в широкому розумінні усі умови існування” [6, с. 596]. З позицій екології, середовище проживання – це та частина природи, яка оточує живий організм і з якою він безпосередньо взаємодіє. За визначенням, прийнятим ЮНЕСКО, навколишнє середовище включає комплекс природних, антропогенних та соціальних чинників життя людини [3, с. 367]. Поняття “природа” в екології застосовують для позначення не тільки натуральних, але й створених людиною матеріальних умов її існування. Це, за визначенням І. Канта, є т. зв. “друга природа” [7, с. 591]. З екологічної точки зору розрізняють середовище абіотичне, біотичне та антропогенне. Сучасна екологія значною мірою зосереджує увагу на проблемах людини і біосфери [8, с. 156]. У цьому контексті терміном “екологія” окреслюють також комплекс наук про взаємодію суспільства і природи.

Тепер екологічна проблема здобула у світі загальне визнання як одна з найактуальніших глобальних проблем, що стоять перед людством. Відзначають, що сучасна екологія з традиційної біоекології виросла у комплексну, складну, багатогранну інтегральну науку-лідера. Сучасна наука про довкілля залучає знання фактично з усіх інших наук [1, с. 46]. Українські екологи стверджують, що сучасна екологія – це одна з головних фундаментальних наук про взаємовідносини живої та неживої природи, це нова філософія людства, яка перебуває у стадії формування.

Формування екології як науки почалося у ХХ ст. і триває досі [1, с. 46]. З цієї причини тепер ще немає єдиної думки про структуру екологічних наук і предмет екології. М.Ф. Реймерс вказує, що сучасна екологія із суто біологічної науки перетворилася на цілий цикл знань, увібравши в себе розділи багатьох інших наук [1, с. 45]. Більшість вчених, які працюють в галузі екології, дотримуються

погляду, що екологію як науку потрібно розглядати дуже широко, з позицій формування нової філософії життя. Науковці підкреслюють, що діяльність у сфері екології у наш час має набути не вузького, а всезагального характеру. Потрібно, щоб “екологічною” стала наша свідомість, поведінка, культура [1, с. 254]. Йдеться й про такі нові питання, як екологічна етика, а навіть “екологія душі”. Вважають, що настав час гармонізувати життєдіяльність суспільства на основі екологічних принципів, а серед них чільне місце посідають філософія життя людини, суспільства, в основу якої мають бути покладені культурні й духовні традиції [1, с. 403].

Підставою сучасної екологічної стратегії є збереження того середовища, в якому сформувався колись homo sapiens. Вважають, що ніякі соціальні, економічні та інші механізми не є спроможні відділити людину від природно-історичного закону відповідності організму і його середовища. Глибоке, докорінне змінювання природи означало би порушення цієї відповідності, тоді як здатність сучасних людей до біологічної адаптації є мінімальна [9, с. 42].

Рис. 4. Олекса Новаківський. Церква Святого Юра. Поема Світової війни. 1924

Особливо гострим є завдання вирішення екологічних питань в архітектурному середовищі, оскільки архітектура, містобудівництво і районне планування – це, власне, та діяльність, під час якої реально відбувається розташування усіх процесів у просторі, і вирішуються питання антропогенної трансформації довкілля. Саме в ході творення архітектури виникає трансформована природа, з якою людям пізніше доводиться взаємодіяти. Отже, під час формування архітектури одночасно складаються взаємостосунки людей з природою, тобто йдеться про екологію. З іншого боку, не усе, що входить у сферу архітектури, має безпосередній стосунок до екології.

Схема 1

Рис. 5. Місце екологічних та архітектурних досліджень у визначенні характеристик середовища людини

За останні десятиріччя сфера досліджень, які розглядають проблеми, пов'язані з довкіллям, стала притягувати до себе учених дуже різних спеціальностей. Виникли нові науки з вивчення довкілля, які отримали з англійської мови назву інвайронментологія (або інвайроменталістика) [3, с. 5; 10, с. 61]. Це, за прийнятим визначенням, є комплексна наука про навколишнє середовище, яка вивчає умови його оптимального існування, збереження та поліпшення його якості. Вказана тут вище назва цієї науки відповідає таким традиційним означенням, як охорона природи, охорона довкілля. Констатують становлення т. зв. прикладної або конструктивної екології, тобто науки, яка вивчає конкретні проблеми формування і функціонування природно-антропогенних та антропогенних систем, зменшення їх тиску на біосферу, розміщення продуктивних сил, раціональне використання сировини і енергії тощо. Вважають, що сучасна прикладна екологія охоплює два основні аспекти: охорону довкілля та раціональне користування природою [3, с. 10].

Визнання інвайронментології як складової частини екологічних наук приймають з застереженнями, оскільки більшість досліджень, які виконуються під егідою цієї нової наукової дисципліни, стосуються не тільки екології, яку визначають як науку про взаємовідносини організмів між собою і з їх довкіллям, але й впливу конкретних антропогенних чинників на стан природного середовища, а також спрямовані на пошук способів захисту від певного конкретного антропогенного негативного впливу. Тобто такі дослідження стосуються не так справи взаємовідносин людей з їх довкіллям, як, власне, самого середовища: рівня його занецищень, завдань охорони природи тощо. Отже, якщо виходити із загальноприйнятої у світі термінології та визначення екології, то інвайронментологія – це є проблематика, яка входить до сфери екології тільки частково. Академік К.М. Ситник, біолог, у цьому зв'язку відзначає: “На жаль, усі дослідники, які вивчають зміни, що відбуваються в довкіллі під впливом діяльності людини, чи створюють безвідходні або маловідходні технології, які сприяють поліпшенню стану довкілля, вважають себе екологами, не маючи навіть уявлення про зміст і предмет науки екології. Я ж вважаю (пише далі К.М. Ситник), що краще дотримуватись міжнародних підходів до наукових визначень та наукової термінології. ... Водночас я розумію, що певний час в умовах нашої української дійсності можна користуватись і поняттям прикладна екологія” [3, с. 5]. Далі, у цій редактованій акад. К.М. Ситником книзі, подано таке визначення терміна “екологія”. “Екологія – це наука, що вивчає взаємозв'язок між організмами та їх угрупован-

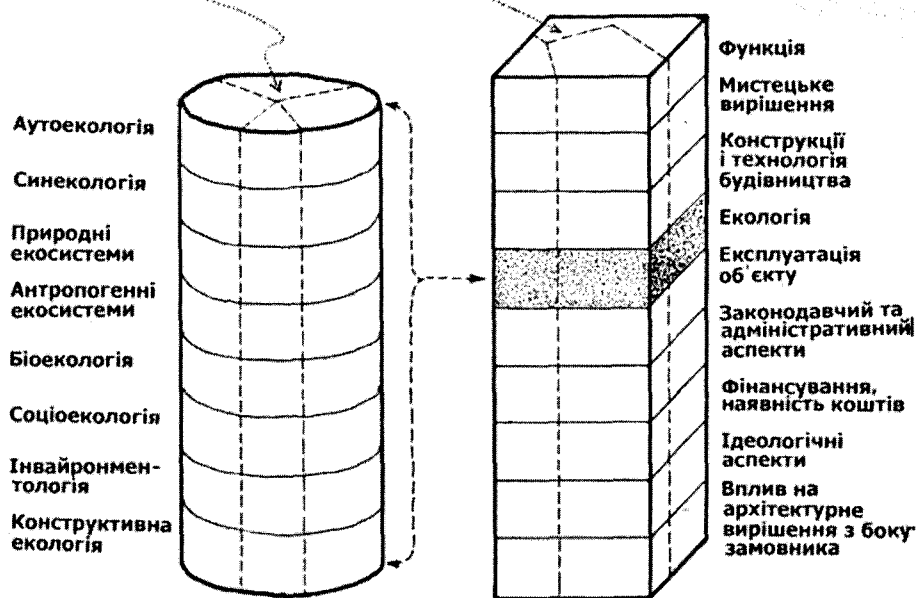
нями і середовищем їх існування” [3, с. 7]. Власне таке значення терміна “екологія” ми прийняли у нашій праці.

Пов’язання, які в архітектурі з’єднують людей з їх довкіллям, мають дуже різномірний характер. У підґрунті усіх тих пов’язань, крім біологічних аспектів, лежить також економіка, технологія виробництва, політика, мистецтво, санітарно-гігієнічні, медичні чинники, часом культурно-релігійні і ідеологічні аспекти тощо. У взаємовідносинах між людьми та їх довкіллям біологічні аспекти не є єдиним змістом таких стосунків, і, крім того, у трансформації довкілля біологічні зв’язки далеко не завжди відіграють провідну роль. Отже, в архітектурних дослідженнях ніяк не можна обмежувати розуміння проблематики екології тільки стосовно сфери біологічних наук. Вважають, що в сучасних умовах усі види антропогенної діяльності необхідно екологізувати. Під екологізацією розуміють поширення екологічних принципів та підходів на усі сфери життєдіяльності людства: на культуру, науку, виробничі процеси та соціальні явища [3, с. 354, 361].

Схема 2

СХЕМА ДІЯЛЬНОСТІ В ГАЛУЗІ АРХІТЕКТУРИ І В ГАЛУЗІ ЕКОЛОГІЇ

АРЕАЛИ ПРОСТОРОВОГО
СЕРЕДОВИЩА

ДІЯЛЬНІСТЬ В СФЕРІ ЕКОЛОГІЇ

ДІЯЛЬНІСТЬ В СФЕРІ АРХІТЕКТУРИ

Рис. 6. Взаємопов’язання діяльності в галузі архітектури і в галузі екології

Дослідження архітектурних питань, які пов'язані з природознавчим аспектом проблеми, розділяють на два різновиди. Перший – дослідження, які стосуються, може, не так взаємостосунків поміж людьми та їх довкіллям, скільки, власне, стану навколишнього середовища. До них належать проблема забруднень довкілля, справа охорони природи. Вивчають аспекти шкідливого впливу, що його чинить певне довкілля на людей, або ж пропонують певний конкретний спосіб технологічної організації землеробської системи тощо. На підставі таких досліджень можуть бути вироблені конкретні способи оптимізації певної ситуації. Але необхідно погодитись, що в разі, якщо виходити з загальноприйнятої наукової термінології, то усі ці питання належать до сфери класичної екології тільки умовно, тому що вони стосуються не відносин між людиною та її довкіллям, а конкретних характеристик середовища і технічних способів їх оптимізації. Перелічені питання радше входять до сфери т. зв. інвайронментології, яку ми означили вище.

Другий різновид архітектурних досліджень розглядає взаємовідносини між людьми і суспільством, з одного боку, та їх довкіллям, взятим у комплексі, з іншого, – тобто відносини між суб'єктом і об'єктом аутоекологічної системи “людина та її довкілля”. У цьому разі йдеться вже не про односторонній вплив деяких окремо взятих чинників середовища на людей, або ж про вплив, що його чинить своєю діяльністю людина на довкілля, але про процеси співіснування і співпраці людей зі своїм середовищем загалом. Такі дослідження значно більшою мірою стосуються сфери екології, оскільки йдеться тут не про односторонній вплив на довкілля (за принципом: “спочатку забруднюємо, а потім шукаємо способу, як очистити”), а про послідовну діяльність у напрямку поставленої екологічної мети. У другому випадку ми вирішуємо питання не так про оптимізацію конкретних гігієнічних характеристик середовища, скільки про формування певної системи взаємовідносин людей з їх довкіллям. Формування такої системи обумовлене конкретними історичними, географічними та іншими чинниками. Власне таку позицію ми прийняли за основу у нашому дослідженні.

Згадані вище позиції дотримуються провідні дослідники в усіх галузях архітектури. Зокрема, професори Г.І. Лаврик та Н.М. Дьомін ще 1975 року у своїй праці, присвяченій науковій методології архітектури і районного планування, підкреслювали, що “...з позицій екологічного підходу об'єкт районного планування не є технічною системою, ... а є системою взаємодії населення з оточуючим його матеріальним середовищем, яка забезпечує необхідні

умови життєдіяльності людини і спрямована на задоволення її біологічних та соціальних потреб” [9, с. 43].

Екологічні дослідження мають охоплювати весь простір архітектурних проблем, вони повинні враховувати усі аспекти питання. Екологічні проблеми архітектури входять до сфери діяльності урбоекології, тобто напрямку в науковому містобудівництві, предметом досліджень якого виступають різноманітні взаємозв'язки між містобудівельними структурами різного територіального рівня та природою, а об'єктом конструювання – найбільш “екологічні” такі структури [11, с. 228]. Урбоекологію визначають як галузь знань, що займається вивченням містоутворення і дослідженням взаємозв'язків людських поселень між собою та з навколишнім природним середовищем у міських екосистемах [3, с. 305].

Розглядаючи сутність і роль архітектури в аспекті її стосунку до предмета екології, потрібно відзначити, що архітектуру, за усієї її широти та всеохопності, можна розглядати як таку наукову і практичну діяльність, сфера якої є трохи більше обмежена, ніж сфера екології, і, крім того, сутність діяльності архітектури є визначена дещо іншими завданнями і межами. Завдання екології полягає насамперед у тому, щоб забезпечити існування й розвиток історично сформованих біогеоценозів, зокрема таких, де людина посідає центральне місце. Завдання архітектури – це насамперед вибір способу трансформації наявного середовища залежно від прийнятої у цьому суспільстві системи цінностей. Головна сфера діяльності архітектури – це проектування будинків, споруд, проектування сучасного використання і облаштування територій. Під час цієї діяльності відбувається реалізація вимог і рекомендацій, що їх подає екологія.

Архітектура розв'язує свої завдання, зокрема враховує (або не враховує) рекомендації екології, залежно від вибраної суспільством у цих умовах системи пріоритетів. Власне тому так важливо аналізувати й оцінювати архітектуру певного суспільства, зокрема історичну архітектуру, не тільки з позицій техніки, мистецтва, економіки, технології будівництва тощо, але й з точки зору стосунку до природи у цьому суспільстві.

Щодо відношення між предметом екології та предметом архітектури, то потрібно відзначити таке. Загалом просторова сфера діяльності архітектури покривається просторовою сферою дії екології. Архітектура як сфера діяльності вивчає, оцінює, облаштовує та опоряджує той самий простір, що ним займається і екологія. У просторовому відношенні архітектура і екологія розглядають ту саму територію, але вони чинять це по-різному.

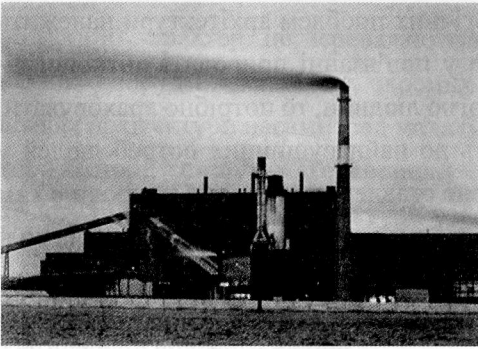
Архітектура, з одного боку, спирається на екологію та виростає з неї. З іншого, – архітектура не торкається сутності великої частини екологічних досліджень, а користується готовими їхніми матеріалами та висновками. Порівняно з екологією архітектура розглядає не моніторинг, охорону і наукове пояснення явищ і процесів, а конструктивну діяльність у сфері формування середовища. У тому докільлі, що його формує архітектура, у різні способи переплітається натуральна і штучна природа. Формуючи таке середовище, архітектура, більшою чи меншою мірою свідомо, а часом інтуїтивно спирається на матеріали і висновки екології або й заперечує їх, керуючись цілим комплексом чинників, властивих певному суспільству, та залежних від особливостей локальної природи, від політичної, ідеологічної ситуації, від економіки тощо. Але в усіх випадках у діяльності архітектури завжди існує певна залежність від загальної екологічної ситуації, яка у підсумку є визначальною.

У цьому аспекті можна ствердити ще таке. Архітектура, яка формувалася історично на певній території, практично завжди посідає певні свої власні екологічні засади, що мають стабільний характер і на них ця архітектурна діяльність традиційно спиралася та їх застосовує. У такому сенсі можна говорити про екологічні основи традиційної архітектури певної країни або певного регіону.

Тепер переважна більшість учених вважає екологію, екологічний підхід фундаментом усіх наукових та практичних робіт архітектурно-будівельного напрямку. Стверджують, що сьогодні фактично немає ні одного теоретичного дослідження з проблеми міст, яке тією або іншою мірою не ґрунтувалося б на екологічних уявленнях. Під впливом екологічних знань теорія урбанізації усе більше стає теорією формування планувальних систем, які слугують одночасно розвиткові людини і культивуванню природного довкілля.

Архітектура, тобто формування простору для життя і діяльності людей, завжди є певним компромісом поміж природним і штучним середовищем. Біолог академік М.А. Голубець дав таку характеристику екологічного статусу міста: “З природознавчої точки зору місто являє собою штучну екологічну систему, функціонування якої залежить від людини” [12, с. 92–3]. Тому головною характеристикою для усякого перетворення природного простору на простір, який більшою або меншою мірою є штучний, це є, власне, спосіб і характер тих переробок. З екологічної точки зору архітектура є трансформація певної ділянки натуральної природи в штучну, т. зв. “другу природу”. Отже, якраз той спосіб, як саме буде здійснено цю трансформацію “природного на штучне”, – це власне й становить сутність архітектури в екологічному аспекті. Наше дослідження повинно розглянути та оцінити українську архітектуру з екологічної точки зору.

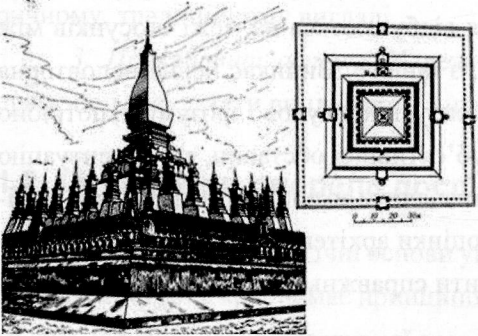
Рис. 8. Різновиди екологічно орієнтованих досліджень в архітектурі:

1. Напрямок, що має на меті забезпечення потрібного санітарно-гігієнічного стану довкілля (інвайронментологія). Приклад: металургійний завод у Східній Словаччині

2. Напрямок, орієнтований на дослідження і оптимізацію взаємовідносин між організмами і суспільством та їх довкіллям. Приклад: дитячий садок у Штутгарті, Німеччина

3. Дослідження і врахування в архітектурі ірраціональних аспектів довкілля. Приклад: географічно орієнтований храм Тхат Луанг у В'єтняні

4. Напрямок, який стосується творчого використання конструктивних та естетичних елементів природних форм в сучасній архітектурі (архітектурна біоніка). Приклад: формування міського простору на засадах масштабності лісового довкілля. Відень, 1884 рік. За К. Зітте

Необхідно відзначити, що до екологічних проблем архітектури належить справа формування естетики середовища у пов'язанні природи з антропогенними елементами. Коли йдеться про екологію людини, то потрібно враховувати, що естетичні параметри довкілля входять до найнасушніших потреб людей у їх відношенні до природи, і часто естетичне ставлення людей до природи є тим чинником, який значною мірою зумовлює діяльність людей і суспільства на полі довкілля. Стверджують, що проблеми естетики часто постають тепер як дуже важливий, а часом як вирішальний чинник у визначенні екологічних параметрів формування урбаністичних і архітектурних комплексів [11, с. 20].

У підсумку архітектура, містобудування – це діяльність, під час якої відбувається формування реального середовища для життя людей. Це середовище містить як природні елементи, так і елементи, штучно перероблені або наново створені людьми. В ході цього процесу природне довкілля може бути трансформоване більшою чи меншою мірою. Ця трансформація не є випадкова, вона спирається на дуже велику кількість чинників, починаючи від біологічних і географічних, функціональних, господарчих та економічних, і закінчуючи адміністративними, законодавчими, ідеологічними, а часом навіть ірраціональними чинниками. Вони обумовлені дуже різними причинами – часом об'єктивними, а подеколи і суб'єктивними: всі вони становлять спільно якусь неповторну мозаїку. Усі згадані процеси формування довкілля відбуваються на межі стосунків між суспільством, з одного боку, і природою, з іншого. Виникає певна неповторна екологічна ситуація. Щоб можна було цю ситуацію науково зрозуміти, потрібно з'ясувати увесь комплекс об'єктивних і суб'єктивних обставин, які цю ситуацію визначають. Іншими словами, потрібно визначити екологічні основи цієї архітектурної діяльності. Не зробивши такої оцінки архітектури в аспекті її стосунку до природи, ми не можемо також оцінити справжнього внеску архітектурної творчості країни у світову культуру.

Нерозривне єднання української архітектури з природою лежить в основі її загального образу. Той образ оспіваний у піснях, змальований у мистецьких творах, описаний у записках мандрівників і дипломатів, у творах поетів та письменників. Але склалося так, що всебічного аргументованого пояснення цього явища ще немає. У науковій літературі така ситуація є відома і описана. Так, автори великої колективної монографії “Історія української архітектури” [13] у вступі стверджують, що фундаментальної концептуальної історії української архітектури поки що не існує. Наявні дослідницькі праці мають здебільшого

об'єктний характер: це переважно глибокий професійний аналіз окремих визначних споруд і комплексів, окремих міст і сіл. Але, як підкреслюють автори, історія архітектури насамперед мала б бути не об'єктною, а процесуальною. Автори "Історії" пишуть: "Тепер, коли матеріал зібрано, на порядку денному стоять студії української архітектури у феноменологічному дусі, тобто у напрямку вивчення спадщини не як сукупності окремих фізичних об'єктів, а як певного феномена культури" [13, с. 9]. Йдеться про необхідність широких проблемних узагальнень відомого явища.

При написанні цієї праці ми ставили своїм завданням врахувати такі основні аспекти проблеми:

1. *Методологічний, або загальнонауковий аспект.* Потрібно виробити теоретичну підставу для того, щоб можна було визначити екологічні основи архітектури, орієнтуючись на приклад творчих здобутків української архітектури та архітектури інших країн. Цей розділ стосується загальної теорії проблеми.

2. *Мериторичний аспект.* Необхідно розглянути українську традиційну архітектуру в аспекті її стосунку до природи. Потрібно визначити екологічний образ української архітектури, визначити її місце у контексті світової культури. Цей розділ стосується конкретно дослідження української архітектури в її історичному, традиційному вигляді.

3. *Практичний аспект.* Належить визначити, які конкретні наукові та практичні результати випливають з цього дослідження.

1.2. Літературні джерела дослідження

Питання про екологічні основи української архітектури та про роль природи в архітектурі України має принципово вагоме значення для того, щоб розуміти суть української архітектурної творчості. Усі визначні дослідники та громадські діячі і мандрівники, що описують Україну минулого, відзначають особливе пов'язання української архітектури з природою. Серед них відомі дослідники української традиційної архітектури: Г.Н. Логвин, П.Г. Юрченко, В.В. Чепелик, В.П. Самойлович, В. Шухевич, В. Січинський, В. Щербаківський, Д. Антонович та інші; великі поети й письменники Тарас Шевченко, Леся Українка, Микола Гоголь, Оноре де Бальзак; мандрівники та політичні діячі Мартин Груневег, Еріх Лясота (обидва відвідували Україну у XVI ст.) та багато інших. У їхніх творах відзначено, що пов'язання будівництва з краєвидом, з природою є особли-

вістю України. Природа й архітектура в Україні є невіддільні. Без єднання з природою автентичної української архітектури не може бути.

Але, незважаючи на те, що проблема пов'язання архітектури з природою у формуванні українських осель має таке велике значення, це питання дотепер не представлено у науковій літературі спеціальними науковими дослідженнями, монографіями. Фактично кожний дослідник підкреслює важливість природи в архітектурі України, але спеціальних праць з аналізом цього явища немає. Ці питання викладають у контексті загального наукового розгляду й аналізу досягнень української архітектури або в невеликих статтях. Особливо ваговою є стаття дослідника української архітектури В.Я. Каковського “Зв'язок української архітектури з ландшафтом”, опублікована у 1940 році в журналі “Архітектура Радянської України” (№ 5, с. 21–23; /14/). У ній автор відзначає принципову важливість для України включення у докільля витвору будівельного мистецтва в такий спосіб, щоб він був продовженням природного ландшафту. Автор подає декілька прикладів пов'язання архітектурних споруд з ландшафтом за подібністю і за контрастом.

Відсутність публікацій з цього предмета у науковій літературі має свої причини. Насамперед – це відсутність аналогічних досліджень у науковій практиці інших країн. Необхідно мати на увазі, що у той час, коли для України пов'язання будівництва з природою мало принципово важливе архітектурне значення, то для інших країн світу це питання не належало до важливих, і воно не ставилось. Отже, гострої потреби у таких дослідженнях в інших країнах світу у минулому фактично не було.

Що ж стосується України, то в радянський час виконання досліджень про пов'язання архітектури з природою було небажаним з таких причин. Такі дослідження означали би якусь нібито архаїзацію підходу до архітектурного образу міст і сіл. Оскільки таке дослідження мало б спиратися на аналіз традицій, воно неминуче допровадило б до підкреслювання особливого характеру української архітектури, її окремішності. Цього, з політичних причин, не можна було підтримувати. І нарешті, в умовах, коли об'єкти, що заслуговували на архітектурне дослідження, щезали буквально на очах, учені вважали найневідкладнішим здійснити насамперед фіксацію фактичного наукового матеріалу, відклавши його аналітичний розгляд та виконання наукових узагальнень на потім.

З цих причин питання про роль і місце природи в архітектурі України та про зв'язок архітектури з довкіллям донині не вияснене, а спеціальної літератури

дуже мало. Разом з тим, окремі аспекти цієї проблеми загалом досліджені достатньо добре для того, щоб вирішити це питання на науковому рівні.

Проблема охоплює дуже багато матеріалу. Існує потреба збирати той науковий матеріал буквально по крупинці, з різних джерел. Щоб дати наукову відповідь на поставлене запитання, потрібно діяти на засадах системного підходу.

З цієї причини було використано такі цикли наукових джерел.

Перший – загальнонаукова база, яка відповідає характеру досліджуваної проблеми та яка могла би бути підставою для дослідження.

Проблема стосунку людства, суспільств до природи є одним з докорінних питань філософії. Наука змінювала підхід до цього питання у міру свого розвитку упродовж сторіч. Щодо ставлення до природи, то історично склалися дві позиції: прагнення вписатись у природу або прагнення підкорити її собі. Наука XVIII–XIX ст. стояла на позиції принципового панування людини над усією діяльністю природи. І. Пригожин та І. Стенгерс у своїй праці “Порядок з хаосу” дають цій позиції таку характеристику: “...торжествуюча наука XVIII ст. це була наука, впевнена, що їй вдалося довести безсилля природи перед проникливістю людського розуму” [15, с. 98]. Марксизм-ленінізм, в принципі виступаючи проти хижацького ставлення до природи, у своїй діяльності виходив з ідеї “...єдиного, збалансованого і відповідального управління соціальними і природними процесами й умовами” [7]. Отже, ця світоглядна концепція, в принципі, закладає засаду здійснюваного людиною управління природним довкіллям.

Упродовж останніх десятиріч були створені фундаментальні філософські праці, які дають матеріал стосовно відносин людини і природи у сучасному викладі. У цих працях є твердження і положення, які стосуються безпосереднього предмета нашого дослідження. Для висвітлення проблеми формування людськими, суспільством для себе середовища, ми спиралися на праці сучасних авторів. Це насамперед праці Освальда Шпенглера та його програмний твір “Занепад Європи” [16], праця Іллі Пригожина та Ізабелі Стенгерс “Порядок з хаосу”, книга Лева Гумільова “Древняя Русь и Великая степь” [17] та деякі інші. Ці праці ми прийняли в нашому дослідженні за філософську основу. Крім того, у вирішенні конкретних питань ми зверталися до спеціальних книг і матеріалів, зокрема до антологій давньогрецької та давньокитайської філософії, до філософських книг, які стосуються релігійних традицій, і, зокрема, до наукових монографій Н. Вурон Earhart; *Religious traditions of the world*; [18], до колективної праці польських учених “*Zarys historii religii*” [19], а також до багатьох інших. Посилання на ці матеріали подано в примітках.

Другий цикл літературних джерел – наукові праці, які стосуються загальних проблем формування й розвитку української культури, її геополітичних аспектів, питань етногенези тощо. Тут потрібно виділити декілька груп. Одну з них становлять фундаментальні загальні дослідження, до яких належать такі праці: “Історія української культури” за ред. І. Крип’якевича (Львів, 1937 [20]; Д. Антоновича “Українська культура” (Мюнхен, 1988 [21]; “Історія української культури” (Київ, 2001 [22]; книга Г.Лужницького “Українська церква між Сходом і Заходом”, (Філадельфія, 1954) [23]; історичні праці М. Грушевського (зокрема, його “Історія України-Руси”: У 10 т. Львів–Відень–Київ; 1898–1937); Д.І. Яворницького [24]; Руські літописи і хроніки [25], а також інші фундаментальні роботи, зокрема одинадцятитомне видання “Енциклопедія українознавства” [26] тощо.

Багато важливих концептуальних питань викладено у сучасних працях з історії архітектури, зокрема, в книзі “Історія української архітектури” за редакцією В. Тимофійка. – Київ, 2003 [13], в книзі В.В. Вечерського: “Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини” [27] та ін. Багатьом аспектам проблеми присвячені численні публікації, які мають конкретний характер.

Окрему групу цього циклу наукових досліджень становлять такі, які, не знижуючи рівня наукової аргументованості, концентрують увагу на питаннях, що традиційно сприймаються як дискусійні. Це праці Ю. Липи “Призначення України”; Львів [28]; В. Паїка “Корінь безсмертної України”, Львів [29]; С. Наливайка “Індоарійські таємниці України”, Київ, [30]; книга В. Січинського “Чужинці про Україну”, Львів, [31] та ін.

Третій цикл використаних літературних джерел є підставою для порівняльного аналізу архітектури України з архітектурою інших країн світу. Основу становлять тут насамперед фундаментальні праці А.В. Буніна, Л.А. Ільїна, Н.Х. Полякова, В.А. Шкварикова, Т.Ф. Саваренської з історії містобудівельного мистецтва [32–34], Т. Толвінського [35], Е. Грушки [36], А.Б. Раллева [37], В. Островського [38], а також багато видань з питань загальної історії архітектури і містобудування та з історії архітектури різних країн і народів.

Четвертий цикл наукових праць стосується археології України та суміжних країн. Потреба врахувати такі матеріали у нашому дослідженні випливає з того, що доводиться мати справу з дуже тривалим періодом часу, для якого межі писаної історії є недостатніми. Ми спиралися насамперед на фундаментальні праці українських та зарубіжних учених останніх років.

Конкретно тим аспектам присвячені використані нами книги М.О. Чмихова, Н.М. Кравченко та І.Т. Чернякова “Археологія та стародавня історія України” [39], монографія І. Кодлубай та О. Нога “Прадавня Україна” [40], тритомне видання “Археологія Української РСР” [41] та ін. У нашому дослідженні ми користувалися також виданнями: В.П. Петров: “Етногенез слов’ян” [42]; М.В. Попович: “Мировоззрение древних славян” [43]; В.Ф. Горленко, І.Д. Бойко, О.С. Куницький: “Народна землеробська техніка українців” [44], Я.М. Тарас “Українська сакральна дерев’яна архітектура: словник-довідник” [45] та ін. У тому, що стосується індоєвропеїстики, ми орієнтувалися, крім перелічених робіт, на праці: упорядковане В. Довгичем видання “Космос Древньої України” [46], С. Наливайко: “Індоарійські таємниці України” [30]; на працю W. Ryan & W. Pitman: Noah’s Flood; The New Scientific Discoveries About the Event That Changed History, Simon & Schuster, 1999 [47], а також на інші.

П’ятий цикл праць, на які ми спиралися у нашому дослідженні, це книги і статті, які містять фактологічний матеріал про українську архітектуру. Ми використовували насамперед фундаментальні видання. Це, зокрема, двотомна книга В. Січинського “Історія українського мистецтва. Том I і II: Архітектура (Нью-Йорк, 1956 [48]; книга “Нариси історії архітектури Української РСР” (Київ, 1957–1962, [49]; книга “Історія української архітектури (Київ, 2003 [13]; книга Г.Н. Логвина: “По Україні”, видана у Києві у 1968 р. [50]; книга В.В. Вечерського “Спадщина містобудування України” (Київ, 2003 [51]. Дуже багато наукових матеріалів містяться у численних інших виданнях. Посилання на ці публікації є в тексті нашого дослідження. Чимало матеріалів, які стосуються української архітектури, містять видання, опубліковані за кордоном. Серед них: книга В. Каліновського “Нарис історії містобудування в Польщі до середини XIX ст.” (Zarys historii budowy miast w Polsce do połowy XIX wieku, Toruń, 1966 [52]; книга М. Ксьоньжека “Нарис будови середньовічних міст в Польщі до кінця XV ст.” (Zarys budowy miast średniowiecznych w Polsce do końca XV wieku, Kraków, 1992 [53]; книга Л.М. Тверського “Русское градостроительство до конца XVII века” (Ленінград–Москва, 1953 [54], та багато інших. Стосовно літературних джерел про архітектуру конкретних міст, про які йдеться у нашому дослідженні (Львів, Київ, Галич та ін.), то тут використано багато видань.

Шостий цикл становлять наукові праці, спеціально присвячені описові багатства традиційної народної архітектурної творчості. Враховуючи особливе значення традиційної народної архітектури у показі властивих для української

спадщини екологічних ознак, ми виділили праці, які стосуються народного мистецтва, в окрему групу. Багато видань присвячені традиційній народній архітектурі. Це насамперед праці: В.П. Самойловича: “Народна архітектура України” [55]; В. Кармазин-Каковського “Українська народна архітектура” [56]; С.А. Таранущенко “Монументальна дерев’яна архітектура Лівобережної України” [57]; П.Г. Юрченко: “Народное жилище Украины” [58]; К. Мокловського “Народне мистецтво в Польщі” (“Sztuka ludowa w Polsce”; видання кінця XIX ст. [59]; Т.В. Косміна “Сільське житло Поділля” [60]; книга “Культура і побут населення України” [61]; видана у Римі книга В. Щербаківського “Орнаментация української хати” [62]; альбом “Українське народне мистецтво” [63] та ін. Великий внесок на цьому полі зробив В.В. Чепелик [64].

Розгляд книг і статей шостого циклу вимагає врахування багатьох положень з етнографії, а також з формування світогляду і міфології. У зв’язку з цим у дослідженні звернуто особливу увагу на праці Й. Парандовського “Міфологія” [65]; А. Брукнера “Міфологія слов’янська та польська” [66]; Івана Нечуя-Левицького “Світогляд українського народу, ескіз української міфології” [67]; М.В. Поповича “Мировоззрение древних славян” ([68]) та багато інших.

Особливий стосунок до природи, який склався в традиціях українського народу, бачимо у творах українських письменників та поетів. Описуючи рідний край, любов до батьківщини, письменники та поети уміли знаходити, власне, ті ознаки, які мають для справжнього образу України вирішальне значення. Серед дуже великої кількості матеріалів потрібно було знайти саме такі образи. Для цього ми звернулися за допомогою до Тараса Шевченка, Лесі Українки, Миколи Гоголя, Богдана Лепкого, Василя Симоненка та інших найвидатніших діячів українського письменства і культури. До цієї групи матеріалів належать також твори українських митців в галузі живопису й художньої графіки, в яких відображено красу української природи.

Сьомий цикл становлять праці, які стосуються проблем сучасного розвитку міст з урахуванням їх пов’язань з природою. Це насамперед дослідження із загальних питань формування міського довкілля. До них належать праці З.Н. Яргіної, Я.В. Косіцкого, В.В. Владімірова, А.Е. Гутнова, Е.М. Мікуліної [69]; В. Островського (Польща) [38] та багато інших. Окрему групу праць становлять дослідження, присвячені проблемам включення до міського середовища тих чи інших конкретних планувальних елементів, пов’язаних з природою. Серед таких досліджень є праці В.М. Вадімова “Город и река” [70], О.І. Кузьмич, присвячена проблемам садово-паркового мистецтва [71],

І.О. Фоміна “Основи теорії містобудування” [2], праця В.Є. Михайленка та А.В. Кащенко “Природа, геометрія, архітектура” [72]; а також інші наукові видання. До них потрібно віднести також загальні теоретичні праці, написані М.М. Кушніренко, В.А. Абизовим, А.П. Мардером та іншими ученими. Велике значення у цьому контексті має для нашого дослідження книга Б.С. Черкеса, що стосується питань формування національної ідентичності міст [73] (2008 р.) та інші видання.

Крім вказаних робіт, до сьомого циклу належать також праці, які стосуються нестандартних способів архітектурного проектування, незвичних методів пов’язання забудови з довкіллям, застосування методів Фен-Шуй, тобто східного мистецтва формувати навколо себе гармонійний простір [74].

Необхідність аргументувати висновки нашого дослідження визначила потребу у тому, щоб розглянути в оригінальному викладі праці, які є основоположними в окресленні головних напрямків стосунку людини до свого природного довкілля. Таку роль відіграють праці: Camillo Sitte “Der Stadtebau nach seinen kunstlerischen Grundsätzen” [75]; Le Corbusier “Urbanisme” [76], Pierre Lavedan “Histoire de l’Urbanisme”; Edgar Kaufmann “Fallingwater. A Frank Lloyd Wright country house” [77] та інші.

Восьмий цикл праць, що їх ми поставили в основу дослідження, це наукові роботи, які спеціально стосуються питань екології. Першу групу становлять праці, присвячені загальним проблемам екології. Серед таких робіт потрібно відзначити книги В.В. Владімірова, Е.М. Мікуліної, О.Н. Яніцкого, Н.Ф. Раймерса, В.Н. Плехова, Д.Ф. Оуена, Б.В. Солухи, Г.Б. Фукса, підручники і праці К.М. Ситника, книги А.К. Запольського, А.І. Салюка, Г.О. Білявського, Р.С. Фурдья, Ю. Костікова та інших. Окрему групу становлять книги і статті з питань екології, написані спеціалістами-архітекторами. Великий внесок у вивчення цієї проблематики зробили: В.А. Абизов, Ю.М. Білоконь, М.В. Бевз, В.М. Вадімов, М.М. Габрель, В.В. Вечерський, М.М. Дьомін, В.І. Єжов, Л.М. Ковальський, В.Й. Кравець, Н.Я. Крижановська, В.В. Куцевич, Г.І. Лаврик, О.В. Лесик, В.М. Макухін, А.П. Мардер, В.П. Мироненко, В.Є. Михайленко, З.В. Мойсеєнко, Т.Ф. Панченко, О.Л. Підгорний, Л.В. Прибега, В.І. Проскураков, Ю.Г. Репін, А.М. Рудницький, К.О. Сазонов, О.С. Слепцов, В.І. Сошенко, В.О. Тимохін, В.В. Товбич, В.П. Уреньов, Г.Й. Фільваров, І.О. Фомін, Б.С. Черкес, Ю.М. Шкодовський, С.О. Шубович, В.Г. Штолько та ін.

Літературні джерела, зібрані за принципом перелічених циклів, дають змогу вирішувати поставлене у дослідженні питання на засадах системного підходу.

1.3. Методика дослідження

У визначенні методики дослідження у цій праці ми дотримувалися таких принципів.

Екологічні особливості розвитку української архітектури мають в її становленні та історії принципово важливе значення. Не буде перебільшенням сказати, що фактично усі найцінніші здобутки української архітектури ґрунтуються на пов'язанні рукотворної архітектури з природним довкіллям. Так, дослідник української архітектури В. Кармазин-Каковський відзначає, що "...для українського народного мистецтва характерним є прагнення того, щоб творчо поєднувати ці дві сили активного діяння на психоемоційне життя людей: природу та мистецтво" [56, с. 49].

Разом з тим, як ми вже відзначали, склалося так, що дотепер спеціальних наукових досліджень питання про екологічні основи української архітектури і про принципи її пов'язання з природним оточенням немає.

У цій ситуації виникає потреба виконати комплексне, узагальнювальне дослідження, яке вмістило б своєрідний підсумок надзвичайно великого наукового матеріалу, що стосується явища, яке загалом відоме, але не є пояснене щодо своєї суті.

З науково-методичного погляду така ситуація описана у літературі. Зокрема, це зроблено у "Вступі" до "Історії української архітектури" [13], що його написали А. Мардер та А. Пучков. Враховуючи, що цей матеріал має істотне значення стосовно методики нашого дослідження, наведемо це узагальнення повністю. Автори відзначають таке: "...фундаментальної концептуальної історії української архітектури поки що не існує. Ні скільки не зменшуючи значення наявних праць і з великою повагою ставлячись до них, не можна не побачити їхнього об'єктного характеру. Це переважно глибокий професійний аналіз окремих визначних споруд і комплексів, окремих міст, селищ і сіл. А історія архітектури... насамперед має бути... не об'єктною, а процесуальною...". І далі: "Краєзнавчий і пам'яткознавчий підходи... дали змогу зібрати значний онтологічний матеріал і виконати низку підсумкових студій... Тепер, коли матеріал зібрано, на порядку денному стоять студії української архітектури у феноменологічному дусі, тобто в напрямі вивчення спадщини не як сукупності окремих фізичних об'єктів, а як певного феномена культури... Досі бракує авторських концепцій, які, ґрунтуючись на... аналізах окремих пам'яток, мали

б виходити на широкі узагальнені явища (підкреслення моє – І.Д.), вбачаючи його корені як у суспільній історії та історії мистецтва, так і в самій архітектурі як процесі пізнання і перетворення суспільством середовища життєдіяльності людини відповідно до її матеріальних і духовних потреб...”. “Передумовами такої роботи мають бути нові фундаментальні дослідження недостатньо вивчених питань. Це, зокрема, ... дослідження засобів і механізмів спадкоємності розвитку, взаємозв’язку в цій спадкоємності традицій і новаторства...” [13, с. 9].

В. Кармазин-Каковський у своїй праці “Українська народна архітектура” пише так: „...мистецтвознавці часто обмежуються поданням і аналізом мало-відомих пам’яток старовини і тільки таку документацію новинок уважають за внесок у науку про мистецтво, а за широко узагальнюючі висновки беруться рідко, особливо в тих випадках, коли такі висновки потребують певної мистецької фантазії і можуть викликати дискусії та заперечення. Справді, така небезпека для того, хто висловлює сміливу думку, існує, особливо коли ця думка своя власна, виношена довгий час, нова, нешаблонова. Проте мають рацію великі митці та вчені, коли кажуть, що без відваги не можна посувати наперед нові творчі питання” [56, с. 46].

Стосовно методики подібних досліджень Клод Леві-Стросс пише: “Наукове мислення прямує крок за кроком, намагаючись пояснити дуже обмежену кількість явищ, а опісля перейти до інших тощо. Як говорив Декарт, наукове мислення одвічно прагнуло розділити складність на стільки частин, на скільки це необхідно для її вирішення” [78, с. 106]. К. Леві-Стросс відзначає, що “... наука має лишень два шляхи дослідження: шлях редукціоністський (коли дуже складні явища одного рівня можуть бути зведеними до простіших явищ інших рівнів), та структуралістський. А коли ми стикаємось з явищем надто складним, для того, щоб бути зведеним до явищ нижчого порядку, тоді ми можемо хіба що підступитись до них, розглядаючи їх взаємовідношення” [78, с. 104, 105]. Коли ми розглядаємо питання про екологічні основи і про стосунок до природи в українській архітектурі, ми маємо справу, власне, з цією другою ситуацією.

Для того, щоб дати належну аргументовану відповідь на поставлене нами питання про екологічні основи української архітектури та про місце і роль природи у ній, ми не можемо зробити цього інакше, як тільки спираючись на методику системного підходу.

Питання, які стосуються нашої проблеми, відповідно до засад системології становлять щонайменше три кола.

Перше коло – це система, у якій розглядають задану проблему у цілості, з точки зору різних наукових позицій, оскільки формування екологічних основ архітектури залежить від дуже багатьох чинників, і всі вони мали б бути враховані. Розглядаючи та оцінюючи це явище, необхідно враховувати аспекти екології, естетики, економіки, функції, будівельної техніки, соціології, мистецтвознавства та культурознавства, історії, політики, релігієзнавства, а також багато інших проблем. Усе це мало б відбуватися на основі певних загальнофілософських концепцій.

У нашому дослідженні ми намагалися якнайповніше врахувати думки та висновки учених з різних наукових дисциплін та представників різних позицій.

Формуючи перше коло досліджень, ми повинні враховувати, що йдеться про висновки, які стосуються не тільки різних наук, а й також різних рівнів наукових узагальнень.

Друге коло у дослідженні становлять питання, які стосуються конкретно України, насамперед територіальних, географічних аспектів проблеми, особливих питань української історії, архітектурних традицій та іншого. Але Україна не є і не була ніколи окремою ізольованою частинкою на Землі. Отже, для того, щоб отримати адекватний результат, ми повинні розглядати Україну, а також явища, які відбуваються на її території, обов'язково в контексті світу. Оскільки це проблема у своїй сутності, за своїм розміром неосяжна, ми повинні орієнтуватися на те, щоб вибрати зі світових надбань власне ті характеристики і явища, які мають для нашого дослідження принципове значення. Ми маємо уявити насамперед, яким був розвиток ситуації у цьому аспекті у світі загалом, а також в сусідніх ареалах; що саме в українській архітектурі відбувалося аналогічно, як і в інших країнах, а що йшло у протилежному напрямі. Такі знання є необхідні для того, щоб виявити історичні пов'язання розвитку архітектурної справи в Україні з архітектурою інших країн. Адже, як відомо, усякі особливості можливо ідентифікувати тільки у порівнянні. Ми поглянемо на українську архітектуру в контексті архітектури інших народів світу. Це є, можливо, одне з головних завдань нашого дослідження. Україна лежить ніби у спеціально вибраному місці для таких досліджень, у вузлі, де сходяться разом численні цивілізації та політичні ареали Європи, Азії та Північної Африки.

Ще один аспект, який визначає необхідність застосування у дослідженні територіального підходу, викликаний тим, що містобудування та архітектура в

Україні завжди були тісно поєднані з природною ситуацією, і, отже, невіддільні від території, на якій їх створено.

Третє коло у ієрархічній побудові нашого системного дослідження стосується явища часу. Розглядаючи проблему екологічних пов'язань української архітектури з природою, ми маємо бачити українську архітектуру в її цілісності та повноті. Особливу увагу потрібно звернути на час, коли відбувалося становлення традиційних форм цієї архітектури, і на час, коли її форми утверджувалися і розвивалися; тобто йдеться про те, щоб відповідно охопити розвиток традиційної української архітектури від найдавніших часів до сьогодні. Найприскіпливішої уваги до себе вимагають: а) період, коли відбувалося формування особливостей української архітектури, тобто найдавніші часи; б) народне мистецтво України як найадекватніший вияв властивої для України ідеології формування простору; в) ті історичні часові періоди, коли професійна архітектурна творчість в Україні здійснювалась в умовах відсутності істотного зовнішнього тиску на неї, тобто в часи давньоруської державності і в часи козацької держави. Окремо повинні бути розглянуті надбання і втрати архітектурної творчості, які сталися тоді, коли Україна була під владою інших держав. У подібний спосіб у часі має бути врахований вплив, що його чинили на екологічну орієнтованість української архітектури її пов'язання з архітектурними процесами в інших країнах.

Оскільки дослідження виконувалося з конкретною метою, а саме – для того, щоби визначити екологічні основи традиційної української архітектури, то ми дотримувалися правил, які вважали для себе обов'язковими:

А. Ми виходили з того, що писатимемо не історію розвитку заданого екологічного явища в українській або у світовій архітектурі, а маємо в'яснити сутність цього явища. Зокрема, ми повинні з'ясувати, який склався в Україні стосунок поміж архітектурними вирішеннями і природним довкіллям; у чому полягає особливість мистецьких форм традиційної української архітектури; чому цей підхід до формування архітектури довкілля в Україні склався саме таким, а не іншим.

Отже, наше дослідження є радше методологічним, а не описовим, фактологічним. Цього правила ми намагалися усюди дотримуватися. Ми не описуємо архітектурних вирішень, але шукаємо відповіді на проблему. З тієї причини ми не наводимо інформацію, яка не стосується, власне, суті нашого питання і яка не є необхідна для аргументації або для пояснення конкретних наших висновків.

Б. Зі зрозумілих причин ми намагались не вдаватися у наукові дискусії, які ведуться віддавна й дотепер, з цілого ряду загальних проблем, про які згадується у нашому дослідженні. Ми не обговорюємо дискусійних питань, які не стосуються безпосередньо предмета нашого дослідження; зокрема, не обговорюємо проблеми етногенезу та індоєвропейської проблеми, питань походження певних конкретних архітектурних форм і конструкцій тощо. Тут ми, в необхідних випадках, обмежуємося констатацією наявності різних думок, і якщо потрібно, то наводимо фактичний матеріал. У такі дискусії ми намагалися не входити, оскільки для того, щоб аргументовано дати визначальне судження щодо предмета дискусії, здебільшого потрібно спеціального монографічного дослідження, переважно за участю спеціалістів різних професій.

В. Під час викладу матеріалу ми зустрілися з питанням про припустимість використання у дослідженні літературних творів видатних письменників, висловлювань діячів української й зарубіжної культури, а також художніх творів митців живопису як наукового джерела. Така практика з давніх часів існує у наукових дослідженнях. Віршовані тексти використані як науковий матеріал, зокрема у наукових працях: Т. Косміної “Сільське житло Поділля” [60, с. 117], А. Макарова “Козацтво і бароко, спроба культурологічної публіцистики” [79, с. 130–138] та ін. Щодо використання праць Т. Шевченка у наукових дослідженнях, то В.В. Вечерський у своїй праці “Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини” [27, с. 230] пише так: “...Т. Шевченко описав свої враження від Густинського монастиря у повісті “Музикант”. Дослідниками давно відзначена документальна точність Т. Шевченка – і в словесних описах, і в малюнках. Його малюнки архітектурних ансамблів доби Гетьманщини – Густинського, Почаївського, Межигірського, Переяславських Вознесенського й Михайлівського монастирів, Полтавського собору започаткували історико-мистецькі студії цих пам’яток. І сьогодні ці малюнки є незамінними й неоціненними джерелами інформації для українських реставраторів”. Отже, використання подібних матеріалів у нашому дослідженні ми вважали припустимим.

Стосовно методики дослідження необхідно відзначити також таке. Вирішення конкретного питання про екологічні основи української архітектури та про місце і роль природи у ній загалом є завданням новим, і воно має дати новий результат, оскільки таке питання дотепер не ставилося. Разом з тим вирішення цього питання має відбуватися не самостійно, не окремо від усього комплексу нагромаджених знань про українську архітектуру, але обов’язково так, щоб не

суперечити цим знанням, бути співзвучним їм. Та обставина, якою мірою наша нова концепція вписується у науковий образ, що є прийнятий у науці тепер, не викликаючи при цьому дисонансів та суперечностей, означала б об'єктивно певну її апробацію, наукову прийнятність. Отже, ми в ході нашого дослідження якомога більше та повніше посилалися на думку інших учених і дослідників.

Ще одна, дуже істотна особливість методики нашого дослідження впливає з одного із відомих парадоксів системних досліджень, а саме з парадоксу ієрархічності, який полягає у тому, що "...розв'язання задачі описання довільної заданої системи є можливе тільки за умови розв'язання задачі описання даної системи як елемента більш широкої системи, а розв'язання цієї останньої задачі є можливе тільки за умови розв'язання завдання описання цієї системи як системи" (В.Н. Садовский, БСЭ. – Т. 23 [80, с. 464]. Вихід з цього парадоксу полягає, як відомо, у застосуванні методу послідовних наближень.

З цією проблемою ми зустрілися у нашому дослідженні. У пошуку розв'язання поставленого завдання у викладі питання про екологічні основи української архітектури не можна діяти інакше, як тільки шляхом послідовних наближень; рухаючись ніби по спіралі, методом поступового розгляду систем, складених на щоразу конкретнішому, деталізованому рівні, – тому що розгляд кожного конкретного питання вимагає того, щоб враховувати увесь комплекс його пов'язань. Неможливо вирішувати будь-яке питання від початку й до кінця, у відриві від інших аспектів проблеми. А своєю чергою, розв'язання питань відповідно до кожного з аспектів вимагає теж системного підходу. Отже, немає іншого способу, як діяти методом послідовних наближень, йдучи до кінцевого результату по спіралі, й повторно, часом по декілька разів, повертаючись до певного предмета, але щоразу на іншому, вищому рівні.

У нашому випадку виникає ситуація, коли, за образним висловом К. Леві-Стросса, "...якщо ви не осягнули усього, то ви не зможете пояснити нічого" [78, с. 106].

Відповідно до таких методичних засновків ми виробили таку програму дослідження.

Насамперед необхідно в'яснити теоретичні підстави проблеми, і в такий спосіб з'ясувати сучасний погляд на питання про визначення екологічних основ архітектури.

Пізніше, вже конкретно для умов України, необхідно розглянути справу генезису архітектурних форм у цьому регіоні та становлення стосунку до природи у формуванні осель у найдавніший час.

Згодом потрібно викласти образ української архітектурної творчості в аспекті її екологічної орієнтації у період найбільшого розквіту.

Після цього розглянути уявний образ української архітектури, який склався у сприйнятті українських та іноземних поетів, письменників, громадян, діячів культури.

Необхідно також розглянути події, які відбувалися упродовж історії в напрямі, протилежному до сформованих архітектурних традицій України, та визначити вплив тих подій на процеси розвитку архітектури в Україні.

На закінчення підведемо підсумки дослідження та викладемо його результати.

Висновки до першого розділу:

1. Екологічні основи архітектури – це комплекс природних явищ і умов, які існують у довкіллі і які впливають на спосіб формування архітектурного середовища; а також це є прийняті у суспільстві програмні засади такого формування. Екологічні основи архітектури визначають характер довкілля.

Виявлення екологічних основ традиційної української архітектури є передумовою для об'єктивної оцінки історично сформованої української архітектурної творчості.

2. Пов'язання традиційної української архітектури з природою є визнаним фактом, але з багатьох причин це явище є недостатньо вивчене і вимагає досліджень з позиції системного підходу. Необхідно визначити вісім циклів наукових питань, які охоплюють разом цілісність проблеми. Згромаджений разом наявний науковий матеріал становить достатню підставу для дослідження проблеми.

3. Методика дослідження впливає із правил системного підходу. У дослідженні потрібно дотримуватись засад ієрархічності як в аспекті наукового визначення поставлених завдань, так і в світлі історичного часу і географічної ситуації. Стосовно української архітектури питання можливо вирішити тільки в контексті світової архітектури.

2.1. Наукові передумови для визначення екологічних основ традиційної української архітектури

Мета підрозділу – викласти світоглядні позиції, які формують підставу для розгляду питання про екологічні основи традиційної української архітектури.

Архітектура є системою об'єктів, які формують просторове середовище для життя і діяльності людей з урахуванням вимог краси. Що стосується екології, то інваріантною ознакою усіх, часом навіть трохи відмінних, дефініцій цього предмета є пов'язання організмів з їх середовищем. Отже, визначення екологічних основ традиційної української архітектури – це є визначення засад, на яких ґрунтується традиційна українська архітектура у своїх пов'язаннях з природним довкіллям. Йдеться насамперед про традиційний спосіб формування архітектурно-просторової ланки, яка поєднує людей з навколишньою натуральною природою.

Середовище людини, історичний навколишній світ людей є невіддільною частинкою їх сутності [16, с. 198]. Культурна ідентичність для більшості людей стала найважливішим чинником [88, с. 11]. Середовище чинить визначальний вплив на формування й розвиток особистості людей. Разом з тим під впливом творчої активності та діяльності людини це середовище змінюється і перетворюється, а в процесі цих перетворень змінюються і самі люди [82, с. 359]. Формування середовища людини є предметом діяльності архітектури.

Особливе значення стосунку людей до природи у формуванні архітектурного середовища випливає з того, що архітектура довкілля завжди є, оскільки має бути певним компромісом між елементами “*ab naturae*” і “*ab artificio*”, тобто між елементами природного та антропогенного походження, які разом формують складну цілісність. В архітектурному образі об'єкта залежно від обставин, традицій, характеру цієї культури тощо може переважати орієнтація на штучні або природні елементи.

З визначення архітектури випливає, що з точки зору стосунків архітектури до природи головним методом дослідження архітектурних питань має бути

середовищний підхід. Це означає, що архітектурні питання потрібно розглядати з позицій того, як і чому конкретна людина або суспільство у цих обставинах вважають потрібним формувати для себе певну екологічну чи архітектурну ситуацію, враховуючи й те, які вони мають для цього можливості.

Питання, які стосуються середовища людини, не можна розглядати інакше, як тільки на основі *моделювання* стосунку людей до свого довкілля. Це здавна було предметом всебічної уваги вчених. Моделювання довкілля має свої засади. Підставою для моделювання є зображення довкілля у трьох вимірах. Така тривимірна модель показує навколишній світ об'єктивно й незалежно від того, *чи* та *як* усі елементи, показані на моделі, сприймають або не сприймають люди, що у цьому місці перебувають. Проте, коли йдеться про формування середовища людини, то добре відомо, що "...в дійсності існує тільки один справжній вимір простору, і якраз *напря́м від себе у дальину*, і що абстрагована система трьох вимірів є тільки механічним уявленням, а зовсім не дійсністю життя" [16, с. 257].

Відомо також, що людина існує та діє не тільки в просторі, але й у часі. Тому адекватна модель середовища людини повинна зображувати не тільки просторові пов'язання, але також і показувати часову вісь, тобто таку вісь, якою просторова модель пересувається у часі, в обох напрямках: в минуле, і в майбутнє.

Нарешті, ніби "п'ятим виміром" у моделюванні довкілля має бути певного роду "*ідеальне бачення*" цього просторового об'єкта або явища, тобто бачення того, як саме той об'єкт або явище відображаються у свідомості, *в розумінні* людини. Уявний образ довкілля у різних людей, навіть у той самий час, може бути різним, оскільки він залежить від тезауруса конкретних людей-реципієнтів, тобто від системи знань і уявлень про дійсність, і навіть від системи поглядів, які є в індивідуального носія інформації або у групи таких носіїв. Уявний, ідеалізований образ певного довкілля має суб'єктивний характер, – до того часу, поки він стосується однієї людини. Але коли такий уявний образ охоплює вже цілу групу людей, або й набуває загальноприйнятого характеру, то він стає об'єктом, з яким необхідно рахуватися. Це вже є т. зв. "архітектурний міф", який стосується конкретного довкілля.

Відповідно до того, як саме поставлене завдання, застосовують потрібний у такому разі метод моделювання: або центричне моделювання, або таке моделювання, яке показує ситуацію загалом. Комплект моделей має велике методологічне значення для проведення дослідження, тому що дає змогу бачити

архітектурне явище у відповідному аспекті. Також вибір методів моделювання має принципово важливе значення для вирішення поставленої проблеми, тому що конкретизує набір питань, які потрібно розглянути, та визначає аспекти, що мають бути відповідними та обов'язковими для розгляду.

Тепер вважають, що підставою сучасної екологічної стратегії є збереження того середовища, в якому сформувався *homo sapiens*. Сучасні учені дотримуються думки, що докорінна зміна одвічно властивої для людини природної ситуації є для людини несприятливою [9, с. 42].

Світоглядний, філософський аспект стосунку людей до природи був завжди у полі зору мислителів. Судження учених отримало відображення у їх висновках. На цій підставі ми маємо обґрунтовувати свою позицію щодо стосунку до природи в архітектурі. У висновках видатних учених ми знаходимо аргументовану підставу також для наших тверджень. Подані нами далі постулати формують загалом певну позицію, яка в принципі є визнана й не заперечується.

Схема 3

Рис. 7. Принципи моделювання довкілля для екологічних досліджень архітектури

Насамперед потрібно відзначити, що практично усі, хто на наукових засадах аналізував аспекти стосунку людей до навколишньої природи, відзначають, що такий стосунок не є однаковий, він є неоднозначний. Щодо більшості питань стосунку людей до природи, переважно існували дві різні позиції. Крім того, стосунок людей до природи упродовж історичного часу змінювався.

Ідеальним середовищем, у якому мала б перебувати людина, від найдавніших часів вважають ситуацію, яка знаходиться посеред натуральної природи. На початку “...Господь Бог насадив сад в Едемі, на сході, й оселив там чоловіка, що його був створив...” (Книга Буття, 2.8). Після того, як чоловік перестав бути у Раю, постало питання про те, як потрібно облаштувати довкілля для потреб людини, – відповідно до навколишніх умов та до можливостей. Зрозуміло, що конкретні способи такого пристосовування були різні.

Дослідники давньої слов’янської, руської культури відзначають, що давні мешканці Русі завжди ставилися до землі, як до материнського середовища. Земля – це для русина його рідний і любий дім (В. Істархов). Русини жили у природі, вважали себе її частинкою і розчинялися у ній. Вони вважали, що природа є безпосередній прояв богів. У цьому разі люди, формуючи своє довкілля, дотримувались позиції, спрямованої на єднання з природою в одне ціле.

Але одночасно також споконвіків у світовій урбаністичній та архітектурній діяльності існувала практика відокремлюватись від природи та захищатися від неї. Про походження такої позиції свідчать стародавні відомості.

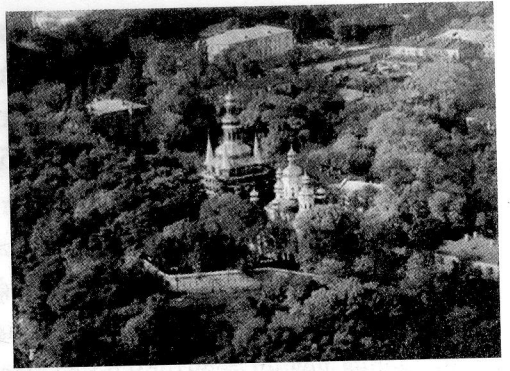
С. Наливайко у книзі “Індоарійські таємниці України”, посилаючись на текст зороастрійської священної книги “Авеста” (написаної у першій половині I тисячоліття до н. е.), дає інформацію, що колись у давнину верховний зороастрійський Бог Ахурамазда дав вказівку Йімі, першому з-посеред царів на Землі, у зв’язку з великим лихом, що насувалося тоді, побудувати для людей захисток від цього лиха. Верховний Бог сказав: “Відгороди на Землі для людей безпечне місце ... І туди за цю огорожу, в безпечну обитель помісти чоловіків і жінок, тварини і рослини. Обнеси це місце трьома рядами міцної загорожі”. У цьому зв’язку С. Наливайко пише: “Судячи по всьому, це було регулярне місто (чи колове, чи прямокутне, не відомо)”. І далі: “Мотив квадратної огорожі, всередині якої міститься впорядкований світ, а поза нею – хаос і смерть простежується в деяких індоєвропейських традиціях, наприклад Roma Quadrata в римській міфології” тощо. Той мотив зустрічається також в інших, дуже давніх описах архітектурних споруд, зокрема, у вирішенні квадратного палацу Ями у

потоїбічному світі, та в інших (С. Наливайко [30, с. 374–375]). У наведених прикладах ми бачимо вже зовсім іншу урбаністичну позицію, ніж у попередньому випадку. Вона полягає у тому, щоби відгородитися від зовнішнього світу стіною, мати власний шматочок простору, та обладнати його по-своєму, незважаючи на навколишню природу.

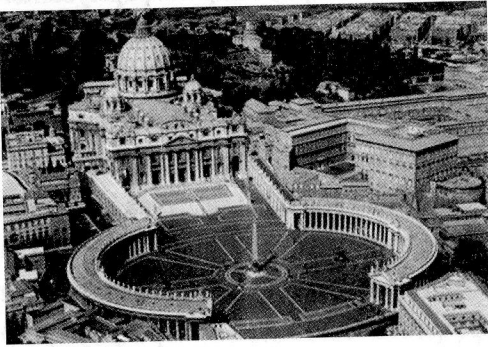
Отже, ми можемо ствердити, що вже від найдавніших часів у світі склалися два діаметрально різні підходи до формування навколишнього мешкального простору: один, орієнтований на єднання з природою, а інший, спрямований на виділення певної території з-посеред природного оточення і на формування власного довкілля насамперед за своїм бажанням.

Упродовж історії в світоглядному аспекті формування стосунку людей до природи відбувалося неоднаково. Для людей стародавнього світу природа була джерелом мудрості. Середньовічна природа говорила про Бога [15, с. 150]. Після тривалого часу ідеалізації природи класична європейська наука відкрила людям ніби мертву, пасивну природу. Г. Пригожин та І. Стенгерс підкреслюють, що “...наука, яка торжествувала у XVIII ст., це була наука, впевнена, що їй вдалося довести безсилля природи перед проникливістю людського розуму” [15, с. 98]. Діалог з природою, який відбувався у той час, замість того, щоб сприяти зближенню людини з природою, ізолював її від неї. Дослідник Чиказького університету А. Койре вважає, що у той час відбувся нібито розкол нашого світу на два чужих для себе світи, а спричинив це Ньютон і його сподвижники (Койре, с. 23–24, цит. за Пригожиним [15, с. 78]). Е. Юдин стверджує: “По відношенню до пізнавальної й практичної активності людини природа починає виступати як об’єкт, як поприще діяльності, як відстала та інертна сила, що потребує того, щоб її покорити, установити над нею панування розуму [7, с. 592]. Сучасна наука вважає потрібним тепер відновити партнерський стосунок у взаємовідносинах людини з природою [15, с. 150]. У наш час дотримуються думки, що усі види антропогенної діяльності необхідно екологізувати [3, с. 354]. Тепер постала потреба у формуванні нової моралі, нової екологічної філософії [1, с. 38]. Потрібен глибокий переворот у свідомості людей (Op.cit., с. 35).

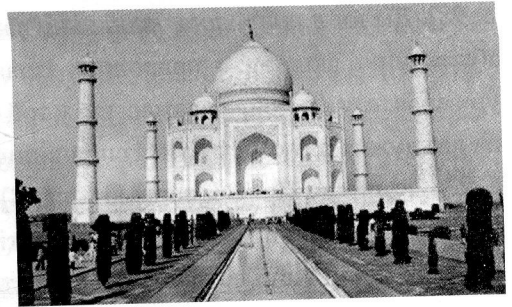
Найстисліше різний стосунок людей до природи можна визначити так. Згідно з першою позицією ми отримали природу у спадщину, і тепер можемо чинити з нею усе, що хочемо. Згідно з іншою позицією ми отримали природу тільки в тимчасове користування, і потрібно бути відповідальними за неї перед майбутніми поколіннями.

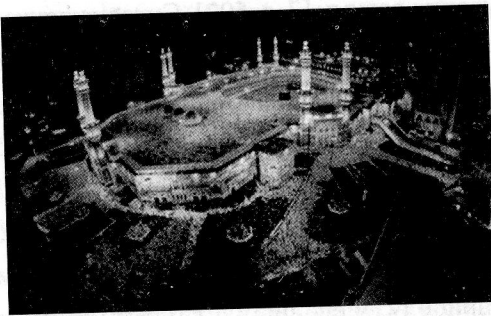
а

б

в

г

*Рис. 9. Стосунок до природного довкілля – один з важливих чинників, які визначають характер архітектурних вирішень:
а – Київ; б – Рим; в – Тадж-Магал; г – Мекка*

Архітектура, а також її стосунок до природи відображає світогляд суспільства та його культуру [7, с. 592]. Мистецтво, архітектура є одними з найголовніших показників етногенези кожної нації [29, с. 133].

Упродовж багатьох століть мислителі неодноразово намагалися дати оцінку стосунку людей до природи, зокрема у формуванні свого довкілля. Більшість дослідників підкреслюють, що в стосунку людей до природи існують неоднакові світоглядні позиції. Переважно відзначають наявність двох протилежних позицій.

Викладемо ті судження, які мають, на нашу думку, найістотніше значення в аспекті питання про роль і місце природи в архітектурі і є певною мірою у цій справі показовими.

Американські вчені І. Пригожин та І. Стенгерс стверджують, що дослідники минулого, розглядаючи стосунок людини до природи, дотримувались при цьому двох позицій. Стосовно стосунку до природи, який склався у Стародавній Греції, вони, посилаючись на погляди М. Серра, відзначають: ...Саме в тому (тобто у стосунку до природи – примітка І.Д.) грецька мудрість досягає однієї зі своїх найбільших вершин. Там, де людина перебуває у навколишньому світі й сама виходить з цього світу, знаходиться серед матерії, яка її оточує, й сама створена з неї, вона перестає бути чужинцем і стає другом, членом рідні, рівним серед рівних. Навпаки, інші численні науки ґрунтуються на порушенні цього пакту. Людина є чужою для світу, для світанку, для неба, для речей. Вона ненавидить їх і бореться з ними. Усе, що є навколо, для людини – небезпечний ворог, з яким необхідно боротися не на життя, а на смерть, і якого, скільки б це не коштувало, необхідно підкорити [15, с. 377].

Л.М. Гумільов, аналізуючи це питання, відзначає, що стосунок людини до природи у принципі може бути двояким, і це проявилось у двох філософемах, які можна охарактеризувати як діаметрально протилежні. Л.М. Гумільов визначає їх так. Згідно з першою з позицій людина *визнає себе частинкою* природи, верхньою ланкою біоценозу. Вона не протиставляє себе тваринам, своїм меншим братам, а, вмираючи, вона віддає своє тіло на поталу рослинам і черв'якам. За другою з цих позицій, людина *протиставляє себе природі*, у якій вона бачить тільки сферу страждань. При цьому вона є зобов'язана включити у біосферу, яку вона відкидає, також власне тіло, від якого необхідно звільнити душу, тобто свідомість. Принцип у цьому завжди був закладений один – заперечення світу як

джерела зла. Л.М. Гумільов відзначає, що вказані ним два підходи до проблеми біосфери простежуються всюди, де є записана історія. Він вважає, що на початку н. е. перша концепція була представлена багатьма релігійними системами, зокрема у філософії християнства, ісламу та інших релігій, а також у язичницьких системах слов'ян тощо [17, с. 253–254].

Істотні висновки і ствердження, які стосуються ставлення людини і суспільств до свого природного довкілля, містить відома праця О. Шпенглера “Запад Європи” [16]. Зокрема, він особливо відзначає питання розвитку людиною свого середовища у часі. О. Шпенглер, формуючи у вступі до своєї головної, як він вважав, книги своє бачення найважливішого внеску, який він зробив у науку, написав так: “Найістотнішим проте було віднайдення мною тієї протилежності, на підставі якої, власне, тільки можливо є зрозуміти сутність історії, а саме протилежності історії та природи” [16, с. 72]. За визначенням О. Шпенглера, “природа є образ, у якому людина високої культури надає єдності та значущості безпосереднім враженням своїх відчуттів. Історія – це образ, за допомогою якого уява людини намагається почерпнути розуміння живого буття світу стосовно власного життя, й в такий спосіб надати йому поглиблену дійсність” [16, с. 10]. Далі він відзначає: “Природа та історія – ось два крайні, протилежні способи приводити дійсність у систему картини світу. Дійсність є природою, якщо все становлення розглядати з точки зору того, що сталося; вона є історією, якщо те, що сталося, підпорядкувати становленню” [16, с. 149]. А далі: “Історія є вічне становлення, вічне майбутнє, а значить – рух. Природа є те, що сталося, а отже, вічне минуле” [16, с. 580]. Він підкреслює, що історичний навколишній світ людей є частина їхнього ества [16, с. 198]. Для кожної культури властивий свій індивідуальний спосіб бачити і пізнавати природу, або, що те саме, у кожній культурі є її власна своєрідна природа [16, с. 197]. О. Шпенглер відзначає: “Немає точної границі, яка розділяє два види сприймання світу...”, – тобто сприймання з позиції природи, і сприймання з позиції історичного бачення. “Неминучою є їх сумісна присутність у кожному акті переживання” [16, с. 152].

О. Шпенглер відзначає також наявність в історії людства двох різновидів культури. Він їх називає *аполлонівський та фаустівський* ідеали людства відповідно. Він пише: “Аполлонівська мова форм вираження розкриває тільки те, що сталося; фаустівська – насамперед становлення [16, с. 385]. Шпенглер підкреслює взаємну близькість єгипетського і фаустівського бачення світу та їх

протилежність до античного бачення. Він писав: “Якщо єгипетська і фаустівська душа знайшли своє найперше вираження у могутній архітектурі, то антична душа шукала свого виразу у деякій відмові від неї” [16, с. 292]. Досягнуте античною архітектурою вираження – це дорійський храм, який вражає тільки своєю зовнішністю як певне масивне утворення посеред ландшафту... [16, с. 292]. Підкреслюючи відмінність між античною та єгипетською архітектурами, Шпенглер відзначає, що “...Єгиптянин заперечує можливість знищувати, в той час як антична людина стверджує таку можливість усією мовою форм своєї культури” [16, с. 16]. Стосовно цього питання він пише також, що Платон і Гете являють собою філософію становлення, тоді як Арістотель і Кант – філософію того, що вже сталося [16, с. 72].

Принципову *духовну відмінність* конкретних світових цивілізацій між собою і конкретно у їх стосунку до природи відзначають також інші вчені, керуючись при цьому іншими передумовами. Так, Ю. Канигін стверджує, що “...цивілізації Стародавнього Єгипту й Шумеру, які осліпили істориків своїми величними пірамідами й зіккуратами, і Аратта-Трипілля, яка не будувала величких споруд – принципово різні цивілізаційні феномени, що мали протилежні вектори еволюції... Ця цивілізація (тобто цивілізація Понтійської Аратти – прим. І.Д.) – зовсім іншого типу, що зростила сучасну Західну цивілізацію...” [83, с. 121]. Далі він відзначає, що обидва ці світи були ніби двома полюсами. Він пише, що велике духовне протистояння між тими полюсами є центральним пунктом священної історії [83, с. 123].

На велику увагу заслуговує трактування вказаної проблеми у науці та в архітектурній практиці Далекого Сходу. Стосунок, який склався між людиною і природою, перебуває у полі зору давньокитайської філософії. (Див: Древнекитайская философия: Собрание текстов: В 2-х т. – М., 1972 [84]). У китайському світорозумінні існує концепція, що стосунок людини до природи ґрунтується насамперед на “Дао”, тобто на тому, чому надають значення певного абсолютного порядку природи, зокрема стосовно людини та суспільства. “Дао” визначають як натуральну гармонію природи [84, т. 1, с. 339], яка спирається на два начала: активне – “ян” та пасивне “інь” [84, т. 1, с. 342]. Дао є те, що створює життя людини, і воно не є породжене людиною [84, т. 2, с. 17]. Дао є вічне і безіменне. Хоч воно й видається мізерним, але ніхто на світі не може підпорядковувати його собі. Якщо знати Дао та дотримуватись його, тоді небо і земля

зіллються в гармонії [84, т. 1, с. 124–125]; а гармонія неба і землі – це велике джерело життя [84, т. 2, с. 299]. Споглядаючи природу, невід’ємною частинкою якої вважав себе давній китаєць, він нібито заново зливався з природою [84, т. 2, с. 319]. Конфуцій висуває, як приклад усякого ідеального управління державою, принцип “недіяння”, тобто діяльність без втручання у природний хід подій [84, т. 1, с. 319]. Недіяння (у вей) – одне з основних понять даосистської філософії та означає відсутність дії, що заважає або йде наперекір природному ходу розвитку природи [84, т. 1, с. 348]. Бой-Хай Жо, який був найвидатнішим представником даосизму, вказує: не слід знищувати природного людським; не слід знищувати природної долі штучно створеними намірами [84, т. 1, с. 274]. Традиційна китайська наука надає великого значення минулому, історії. Так, мислитель Сунь-Цзи (IV–III ст. до н.е.) відзначає: “Ритуал (він у Стародавньому Китаї мав не тільки формальне, але й дуже велике змістове значення – прим. – І.Д.) має три підстави: небо, і земля – основа існування, предки – основа роду... Ось такі три основи ритуалу” [84, том 2, с. 177]. Отже, ритуал передбачає: слідування небу і землі, вшанування предків та повагу до традицій. Китайський світогляд дотримується принципу зберігання природного доквілля; можна впроваджувати такі зміни, які не вносять радикальних перетворень у природну структуру. З наведених висловлювань бачимо дуже велике зацікавлення історичним минулим. Давньокитайські мислителі вважають, що події, які минули, не проходять безслідно, а залишають свій тривалий і необмежений у часі слід у доквіллі, і цього не можна не враховувати.

Разом з тим у деяких давньокитайських мислителів є інша позиція. Так, Сунь-Цзи (298–238 рр. до н. е.) засуджував сліпе поклоніння небу (тобто природі), й закликав людей своєю працею намагатися підпорядкувати природу волі людини [84, том 1, с. 32].

Традиційна китайська філософія розглядає проблему контактів людини з природою дуже широко. Стверджують, що з доквіллям пов’язана музика... Музика є те, що виражає гармонію неба і землі, виражає погодженість інь і ян” [84, т. 2, с. 298]. Велике значення у Китаї мають священні гори; на них будували храми і монастирі, там споконвіку відбувалися релігійні обряди. Історичні події залишають слід: наприклад, наявність воєнних дій на певній території призводить до появи там колючих кущів [84, т. 2, с. 301].

Реалізацією традиційної китайської філософської концепції щодо стосунку людей до їх середовища є наука і практика *Фен-Шуй*, тобто мистецтво роз-

ташовувати об'єкти в гармонії з природою. Фен-Шуй визначають як спосіб відгадувати наперед Інь і Ян у ландшафті. Буквально “Фен-Шуй” означає: “вода та вітер”. Фен-Шуй є мистецтво і наука прочитувати ландшафт для того, щоб споруди для живих і для мертвих можна було розмістити власне там, де баланс “Інь” і “Ян” є позитивний, і де “Ці”, тобто дихання життя, може вільно циркулювати [85, с. 17]. Вважають, що Фен-Шуй – це є спосіб жити у гармонії з природним світом, а не спроба його підкорити. Це засіб позитивного поєднання долі індивіда або суспільності з “Дао” – неминучим, потужним та гармонійним шляхом Всесвіту [85, с. 18].

Необхідно відзначити, що вимога дотримуватись рекомендованих у китайській філософії засад щодо ставлення до довкілля, не означає категоричної вимоги, щоб у всьому зберігати і охороняти природу і щоб дотримуватись властивих для природи форм мистецької композиції, оскільки йдеться про інше, а саме: потрібно, щоб усі зміни, які людина впроваджує у своє довкілля, відбувалися у суворій відповідності з властивим для цієї місцевості “Дао”, а також відповідно до “Інь”, “Ян” і “Ці”. Йдеться про те, щоб не суперечити їм. Що ж стосується конкретної архітектурної композиції, наприклад міста, то вона може бути й геометрична.

Позиція, що на ній ґрунтується, традиційний для Китаю стосунок до природного довкілля, тобто правило не йти наперекір натуральному розвитку природи, тепер повністю співзвучна позиції сучасної європейської та світової екології. Наприклад, відомий американський вчений-еколог Д. Чирас у 1992 році, стверджував: “Людство не повинно керувати Природою, воно має навчитися співпрацювати та існувати в гармонії з нею” [1, с. 402].

Загалом необхідно взяти до уваги, що у цій китайській філософії та в урбаністичній практиці є багато положень, які перегукуються з багатьма традиціями, здавна прийнятими серед народів Європи. Це, наприклад, звичай вшановувати деякі гори та священні місця; це увага до способів розташування важливих будинків і споруд тощо. Дослідники стверджують, що у давнину майже усі народи, а серед них єгиптяни і римляни, надавали великого значення попередньому обстежуванню ділянок, які вибирали для будівництва, зокрема для того, щоб уникнути шкідливих випромінювань різного характеру. Подібна практика була поширена також в Україні. Але офіційна радянська наука не визнавала такі уміння, вважаючи їх народними забобонами. Відзначають, що саме з цієї причини біопатогенні зони на початку минулого сторіччя довелося

“відкривати” заново. Це було зроблено багатьма ученими у різних країнах у той час майже одночасно [86, с.73].

Ще одне важливе положення для формування системи стосунків суспільства до природи, було окреслено дослідниками вже у минулі часи. Воно стосується ситуацій, коли предмети або явища *a priori* себе виключають. Сутність завдання полягає у тому, що часом у довкіллі може бути потрібною наявність гострого протиставлення ситуацій, – власне для того, щоб можна було відчутти особливості або переваги якогось явища. В одному зі своїх творів філософ Чжун-Цзи відзначає, що часом різні явища взаємно породжують одне одного. Він пише: “У всякому разі тільки тоді, коли існує життя, існує смерть, тільки тоді, коли існує смерть, існує життя; тільки тоді, коли існує неможливе, існує можливе... Унаслідок того, що існує правда, існує неправда, внаслідок того, що існує неправда, існує правда [84, т. 1, с. 254]. У стосунку до архітектури це означає, що для того, щоб можна було адекватно відчутти, наприклад, натуральність певного довкілля, потрібно, щоб поруч існувало антропогенне, тобто перероблене людиною середовище.

Необхідно тут ще додатково звернути увагу на пов’язання з природним довкіллям, що їх має кожна цивілізаційна культура, яка існує у просторі та часі. Ці пов’язання можуть бути різними. Згідно з прийнятим визначенням, *культура* – це історично обумовлений рівень розвитку суспільства, який знаходить своє вираження у формах організації життя і діяльності людей, а також у створюваних ними матеріальних та духовних цінностях. Поняття “*культура*” вживають для характеристики матеріального і духовного рівня розвитку окреслених історичних епох, ...конкретних суспільств... та націй” [87, с. 594]. О. Шпенглер вказує: “кожній культурі є властивий чітко індивідуальний спосіб бачити й пізнавати природу, або, що те саме, у кожній культурі є її власна своєрідна природа... Так само у кожній культурі... є свій зовсім особливий вид історії...” [16, с. 197]. А далі: “Культура... розквітає на ґрунті чітко обмеженої місцевості, до якої вона й залишається прив’язаною, подібно, як рослини. Для кожної культури є властивий чітко індивідуальний спосіб бачити й пізнавати природу, або, що одне й те саме, у кожній культурі є її власна своєрідна природа.” ([16], с. 197).

Потрібно відзначити надзвичайну роль, яку має регіональна або національна культура разом з природою цієї місцевості або регіону, у формуванні в людей адекватного поняття “батьківщина”. Вважають, що “...для сучасної лю-

дини, для громадянина *батьківщина* – це не просто земля, а країна; не точко-подібна сучасність, а минуле і майбутнє; не сукупність людей, богів та будинків, а певна ідея” [16, с. 492]. Оскільки стосунок суспільства до природи посідає у формуванні кожної конкретної культури істотне місце, то вагомість викладених тут теоретичних положень О. Шпенглера важко переоцінити. Ми ще повертатимемось у нашому дослідженні до суджень цього автора.

Матеріали, які викладено у цьому підрозділі нашого дослідження, доводять, що стосунок людини і суспільства до навколишньої природи є одним з принципових аспектів аналізу питань про їх світогляд та культуру. Викладений матеріал свідчить про те, що вивчення історичного досвіду взаємостосунків людини з природою має велике значення та має бути підставою для сучасних наукових досліджень.

У тому, що стосується урбаністики і архітектури, дослідження пов’язань людини з природою за допомогою і через архітектуру вимагає розгляду цієї проблеми в аспекті розташування усіх елементів і чинників середовища у просторі. Структуру таких пов’язань ми маємо показати: за принципом об’єктивного зображення усієї системи об’єктів і чинників, та їх пов’язань у просторі; а також за принципом бачення тих об’єктів і чинників з позицій конкретного суб’єкта системи. Крім того, усі елементи необхідно розглядати також в аспекті часу і в аспекті їх духовного сприйняття, оскільки тільки в такий спосіб можна охопити комплексним аналізом усі аспекти цієї, дуже складної проблеми.

Загалом викладений матеріал становить методологічну підставу для адекватного дослідження проблеми.

2.2. Архітектурні пов’язання забудови з природою

У цьому підрозділі розглянемо, в який спосіб викладені нами попередньо загальні світоглядні положення і концепції знаходять свій вияв в архітектурі докільля, в архітектурній діяльності. Відзначимо, що поміж філософським розумінням проблеми і реальною архітектурною практикою в конкретних країнах часом може й не бути чіткої кореляції.

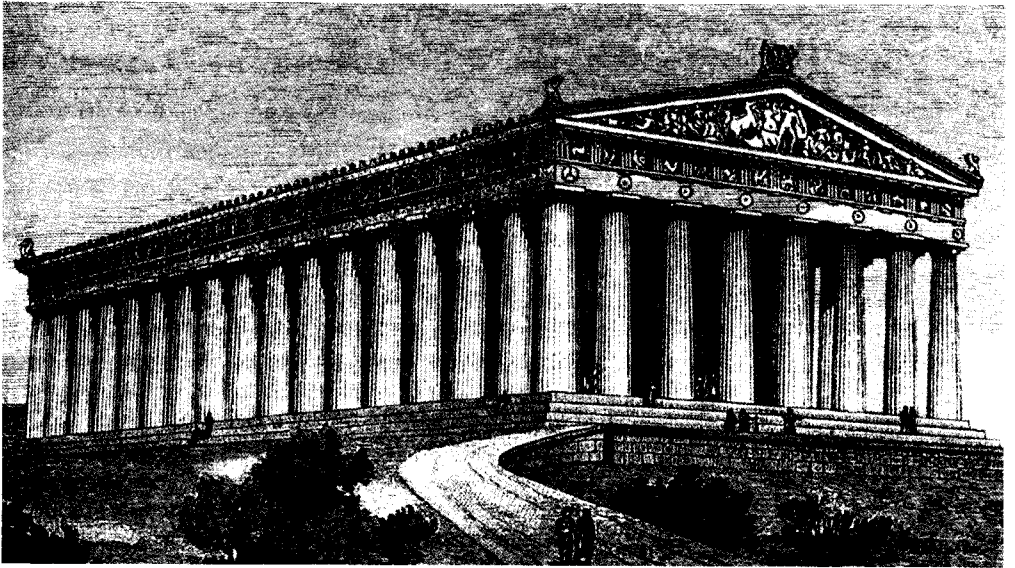
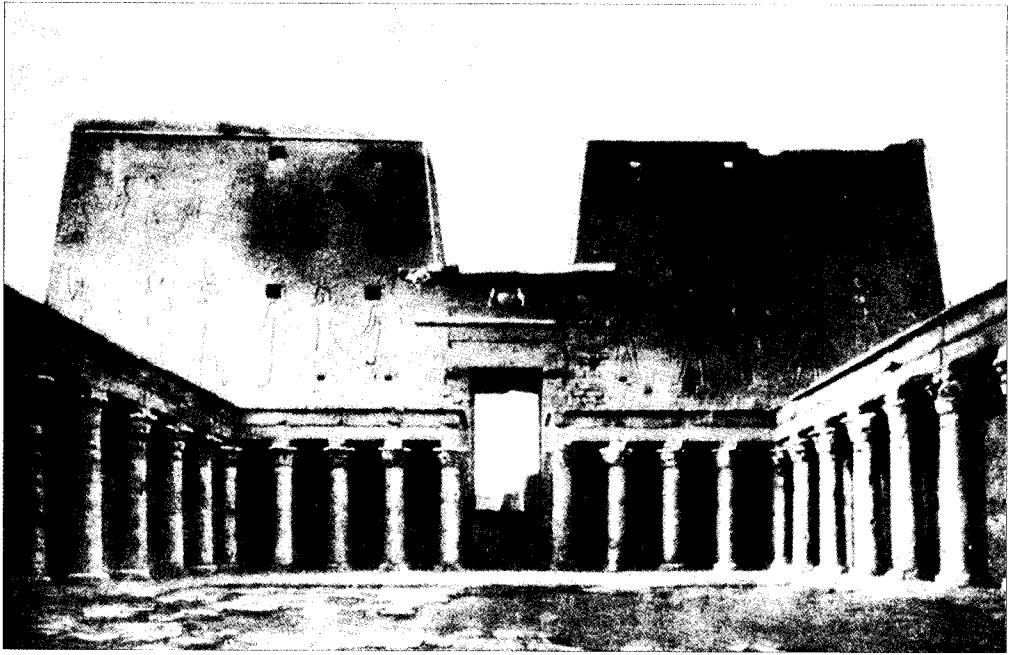
Наявність двох, принципово відмінних одна від одної світоглядних позицій у підході до стосунку між людьми і природою у докільлі неминуче повинна була отримати віддзеркалення в архітектурі. Це дуже образно відзначив, зокрема,

О. Шпенглер. Описуючи різницю між давньоєгипетським і давньогрецьким філософським баченням світу, він зауважує, що особливо наочно цю різницю бачимо на прикладі архітектури. Він пише: “Якщо єгипетська... душа знайшла свій вираз у могутній архітектурі, то антична душа шукала свого виразу у деякій відмові від неї... Дорійський храм чинив враження тільки своєю зовнішністю, ніби якимось масивним утворенням посеред ландшафту... Єгипетський ряд колон підпирав стелю зали (і оточував з усіх боків внутрішню подвір'я храму – прим. І.Д.). Грек перейняв той мотив, і пристосував його до свого складу, вивернувши будівлю ніби рукавичку. Зовнішнє розставлення колон є залишком “внутрішнього простору” [16, с. 292]. Так або інакше, але проведене О. Шпенглером зіставлення та порівняння обох варіантів храмової будівлі свідчить про діаметрально різний підхід до формування архітектурного простору. Це шпенглерове порівняння може бути своєрідним еталоном для визначення обох підходів (див. ілюстрації).

Формування того чи іншого підходу в стосунку до природного довкілля в архітектурі, зрештою, закономірно впливає з багатьох причин, які потрібно буде пізніше розглянути окремо. Кожен з двох описаних підходів має свої власні специфічні особливості та переваги. Було б неправомірним ставити один з них вище або ж підрядно в стосунку до іншого. Так, зокрема, польський дослідник культури Я. Данецький пише, що різні матеріальні культури не є порівняльними в категоріях того, що є краще, а що гірше [90, с. 13]. У масштабі світу вони доповнюються взаємно, підкреслюючи свою відмінність та своєрідну красу. Очевидно, таке чи інше вирішення архітектурних комплексів, що їх будує для себе суспільство, становить одне органічне ціле з природою регіону і місцевості у широкому масштабі.

В аспекті моделювання обидва підходи до формування для своїх потреб архітектури навколишнього середовища слід відобразити в такий спосіб.

Перша ситуація. Людина або група людей перебуває у природному оточенні, яке вона сприймає адекватно, як своє. Тоді поміж суб'єктом сприймання, тобто людиною, та її довкіллям не влаштовують ніяких штучних перешкод. Проблема полягає тільки у тому, якою мірою це середовище має бути перероблено чи удосконалено; але при цьому воно ніяк не має втратити притаманних собі “від завжди” характерних ознак і властивих особливостей.

*Рис. 10. Два підходи до формування простору в архітектурі:
угорі – архітектурний простір є відокремлений від зовнішнього світу.
Храм в Едфу. Стародавній Єгипет;
внизу – архітектурне вирішення є повернене обличчям до зовнішнього простору.
Храм Парфенон в Афінах. Стародавня Греція*

Друга ситуація. Оточення людини, за її розумінням, є для неї несприятливим. Це може бути насамперед несприятлива природа, наприклад, пустеля, голий степ, незатишний простір, де гуляють вітри, тощо. Але, у принципі, це може бути також в певних умовах непорядковано забудоване й сум'ятливе місто, в якому хочеться знайти для себе хоча б якийсь упорядкований фрагмент міського простору. Отже, як несприятливе оточення, від якого необхідно створити собі захист, громадянин розглядає не природу, а урбанізоване довкілля, тобто власне місто. Зрозуміло, що така ситуація може трапитися тільки тоді, якщо місто побудоване не в орієнтації на природне довкілля, а у спрямуванні на себе самого; тобто не екстравертивно, але інтровертивно. Прагнення відгородити своє довкілля від зовнішнього світу отримує архітектурну реалізацію у вигляді захисного пояса або бар'єра, який собою відділяє штучно оптимізоване людиною середовище від навколишнього природного, або й урбанізованого середовища, яке перебуває без впливу.

У межах кожного з двох відмінних від себе підходів, які існують у формуванні стосунку до навколишньої природи упродовж усієї історії, вироблено конкретні різновиди, методи діяльності щодо реалізації відповідного підходу. Розглянемо їх почергово.

У тому, що стосується намагання максимально орієнтувати своє довкілля на навколишній природний простір, відзначають наявність двох способів гармонійного поєднання будівель з ландшафтом. В.Я. Каковський [14, с. 21], розглядаючи це питання, підкреслює, що важливо включити у ландшафт витвір будівного мистецтва так, щоб він являв собою продовження природного ландшафту. Найбільш художня споруда повинна не тільки продовжувати природу, а й завершувати її. В. Каковський наводить багато прикладів поєднань архітектури та природи за подібністю та за контрастом. Обидва способи характерні тим, що будівлі мають становити з природою єдину цілісність.

Класичним прикладом органічного, дуже тісного поєднання архітектурного комплексу з природним оточенням, є Афінівський акрополь, будівлі якого ніби натурально виростають зі скелі. Пов'язання архітектури з довкіллям бачимо також у вирішенні акрополя в Пергамі, бо у ньому храми і вівтарі ніби ланцюжком розташовані на вершині міської гори. Будівлі не тільки увінчують собою вершину гори, але й самі формують віночок видових майданчиків, з яких відкривається вид на навколишню країну. Багато чудових зразків мистецького єднання архітектури з природою дає нам народне будівництво дерев'яних церков.

Посеред прикладів, коли у творенні архітектури архітектор намагається дотримуватись тих самих методів, які застосовує природа, особливої уваги заслуговує, зокрема, палац-резиденція Далай-лами Потала у місті Лгасса, що у Тибеті. Ця споруда побудована так, що вона ніби виростає зі скелястої гори, на якій вона стоїть. Палац Далай-лами адекватно продовжує природний характер місцевості.

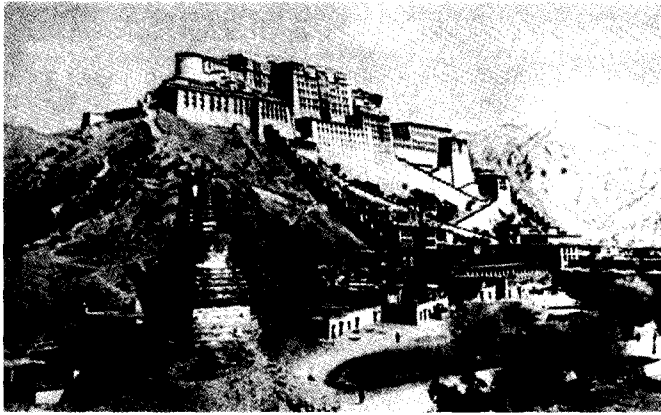
Стосовно ситуації, коли стоїть завдання якомога більше відокремитися від навколишнього простору й створити середовище, яке було б орієнтоване тільки на людину, то це можна зробити такими способами.

В основу першого з тих способів покладено прагнення виділити серед простору певну ділянку території та оточити її ніби захисним бар'єром. Тоді у межах цієї ділянки архітектор може діяти на власний розсуд відповідно до завдань, які перед ним поставлені; не рахуючись з довкіллям. Отже, антропогенним має бути оточення ділянки, а також її вирішення усередині. Якщо керуються таким підходом до проектування, то переважно формують архітектурний комплекс з двох частин: з периметральної оббудови та з архітектурного, мистецького заповнення серединної частини площі. Серединна частина, – то є власне головний архітектурний простір, а периметральна оббудова, як правило, формує декорацію. Центральний простір часом може бути й порожнім, але він залишається головним мотивом цілісності. Такий комплекс може складатися з багатьох частин, але вони мають урбанізований характер. Такий композиційний задум може часом охоплювати ціле місто. Проте у кожному випадку композиція за такого задуму ґрунтується на влаштуванні чіткого архітектурного бар'єра, який відділяє виділений урбанізований простір від природного оточення.

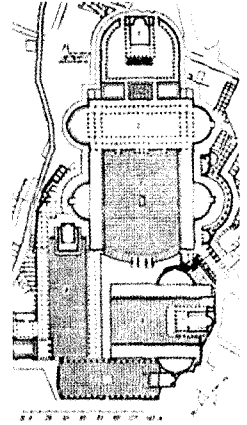
Може, найпоказовішим прикладом архітектурного вирішення такого типу є комплекс Імператорських форумів у Стародавньому Римі. Кожний з елементів у цьому комплексі становить завершене архітектурне утворення, якнайбільше відвернене від свого довкілля. Іншим характерним прикладом застосування цього підходу є будівництво репрезентативної площі Форум Августейон та величнього храму Святої Софії у Константинополі. Це архітектурний комплекс, цілком орієнтований на себе самого, до себе всередину, а не назовні. Архітектура храму також є влаштована так, що її сприймають найвиразніше зсередини, а не ззовні. Розглядаючи архітектурне рішення цього комплексу, дослідники особливо підкреслюють, що “Свята Софія...від самого початку є задумана як внутрішній простір” [16, с. 310]. Подібних прикладів можна навести багато.

1

2

3

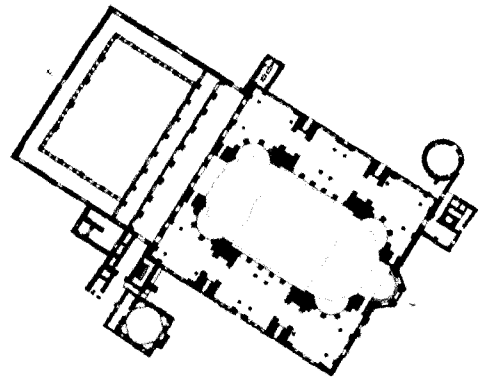

Fig. 14 Istanbul (Constantinople, Turkey), Hagia

*Рис. 11. Застосування різних методів у формуванні середовища:
1 – палац-резиденція Далай-лами у місті Лгасса у Тибеті. Будинок пов'язаний з навколишнім краєвидом, він звернений обличчям до простору.*

Це – екстравертивне архітектурне вирішення;

2 – група імператорських форумів у Стародавньому Римі.

Споруди формують ряд закритих інтер'єрних просторів.

Це – інтровертивне архітектурне вирішення;

3 – Собор Святої Софії у Константинополі. Собор від самого початку був задуманий як внутрішній простір. План та інтер'єр собору

За другим способом, для того, щоб створити штучне довкілля, намагаються не відділити від себе, схвати природне довкілля, а радикально підпорядкувати його собі. Йдеться про те, щоб той, хто знаходиться у цьому просторі, добре бачив та відчував, яку саме роль відіграє людина у цьому просторі; що саме людина, а не природа є тут головним господарем.

Найпоказовішим прикладом такого архітектурного рішення є Версальський королівський палацовий комплекс біля Парижа та його парк. Розташовані там алеї, не тільки через свій прямолінійний рисунок та регулярні насадження мають підкреслено рукотворний, антропогенний характер, але ці алеї ще й створюють враження, нібито вони простягаються удалечінь без краю, і буцімто вони мають таку безконечну регулярну, створену людиною, форму. Те саме стосується влаштування килимових, газонних партерів і квітників, стрижених живоплотів та зелених скульптурних витворів, де фактично кожна рослина демонструє могутність людини стосовно природи.

Між двома взаємно протилежними позиціями у стосунку людей до природи в архітектурі, як це зрозуміло, немає різкої й категоричної розділової лінії. Характерним прикладом є вирішення центрального архітектурного комплексу у Венеції. Площа Святого Марка, розташована у серці міста на головному острові, має, згідно з історично сформованою італійською традицією, підкреслено інтер'єрний характер. Але розташована поруч у цьому ж комплексі П'яцетта відкривається на навколишній простір. З цієї дуже маленької площі, тобто з П'яцетти, на засадах контрасту можна побачити водну гладь Венеційської лагуни; розлогу масштабність якої додатково підкреслює розташований на віддалі монастир Сан Джорджо Маджоре. У цьому архітектурному ансамблі традиційна для Італії інтер'єрна композиція площ знаходить своє доповнення й розвиток через впровадження у цю архітектуру виду на широкий простір, локального пов'язання з природним довкіллям. Подібних прикладів у світовій архітектурі можна знайти багато.

У науковому дослідженні пов'язань архітектури з природою ми маємо враховувати, що людина сприймає довкілля усіма своїми відчуттями та співпрацює з довкіллям усім комплексом своєї психіки. Звідси випливає, що, розглядаючи стосунок людини до довкілля, ми маємо орієнтуватися не тільки на раціональні, розумові методи й шляхи пізнання, а й також на сприймання людиною довкілля за посередництвом емоцій, відчуттів, інтуїції, і навіть парапсихології так, як це відбувається у дійсності. Своєрідну характеристику такої ситуації дав Л. Гумільов. Стосовно етнографії він відзначив: "Етнографія – наука гуманітарна. Вона описує не те, що існує в дійсності, а те, що людина сприймає й на що реагує" [17, с. 318].

На природне довкілля у безпосередньому своєму середовищі людина може споглядати з таких позицій: *a* – з утилітарної точки зору; тобто з позиції

того, яку реальну користь я або ми можемо мати з навколишньої природи. Сюди відносять питання городництва, сільськогосподарського виробництва, а також формування локального мікроклімату, і часом, конкретних форм спілкування з сусідами тощо; *b* – з мистецької, чуттєвої точки зору; *e* – з точки зору того, що ми маємо справу з елементарною частинкою природної системи Землі у її цілісності, тобто з позицій охорони й збереження природи; *z* – з точки зору вищих, незрозумілих нам сил природи.

Дослідження природи та стосунку до неї потрібно проводити з раціональних, розумових позицій, але й також з позицій відчуттів. Адже, як відзначають сучасні філософи, “...дійсність можна споглядати в її образі – так виникає світ Платона, Рембрандта, Гете і Бетховена; або її можна розуміти в її елементах – і тоді це є світи Парменіда і Декарта, Канта і Ньютона” [16, с. 149]. Обидва підходи у дослідженні є необхідні, тому, що сприйняття людиною світу, з одного боку, та раціональна системна організація довкілля, з іншого – вимагають до себе комплексного стосунку.

Перейдемо до прикладів. Визначення форм просторової організації довкілля вимагає як першу умову виконання типологічних досліджень. Такі дослідження було зроблено. Зокрема, Д.Л. Арманд [91, с. 239] виробив класифікацію “Шкала типів ландшафту, у різному ступені змінених людиною”, у якій викладено п’ять основних різновидів таких ландшафтів. І. Барсова та А. Куликова виробили класифікаційну таблицю для ландшафтної оцінки курортних територій [92, с. 122–125]. Усе це важливі дослідження, без них обійтися не можна.

Але такі дослідження не вичерпують проблему. Для прикладу, уявімо собі, що існує біосферний заповідник. Якщо у цьому заповіднику буде побудовано дім, у якому ніхто не живе, то для природи це буде байдуже, але для людини – ні. Від такого будівництва, що ніяк не впливає на оточення екологічно, заповідник неминуче втратить свій неповторний образ непорушної, первозданної природи.

Застосовують термін “природний” (натуральний) ландшафт у протилежність до “зробленого” або “штучного” ландшафту (див. Є. Мікуліна [93]).

Природа у довкіллі діє на людину усім своїм комплексом відчуттів. Наведемо кілька прикладів. У романі Л. Толстого “Війна і мир” є такі рядки: “При в’їзді на Арбатську площу величезний простір зоряного темного неба відкрився очам П’єра. Майже посередині цього неба над Пречистенським бульваром оточена, обсіпана з усіх боків зірками, але відрізняючись від них близькістю

до землі, білим світлом й довгим, піднятим доверху хвостом, стояла величезна яскрава комета” [94, с. 140].

Ол. Бунін, у своєму описі центрального ансамблю Венеції, стверджує: “...центральний ансамбль... включає... не тільки саму площу Св. Марка..., але й живе водяне дзеркало, в якому відбиваються небо й контури віддалених будов” [32, т. 1, с. 267]. А також: “...дзвіницю Св. Марка будували як вежу, що була маяком. Удень позолочена вершина вежі сяяла у променях сонця, а вночі на ній запалювали величезний ліхтар, який було видно на великій віддалі” [32, т. 1, с. 261]. Отже, виникає певна єдність між суто архітектурними, збудованими формами, які є незмінними й стабільними, та з властивою недоторканній природі грою світла, появою відблисків, різницею між краєвидом дня і ночі тощо. Динаміку природного середовища як чинника, що впливає на сприйманий образ архітектури загалом, О. Бунін показує нам на прикладі Петербурзької біржі, що її пропонували збудувати на березі ріки Неви. Він пише: “У чому ж полягала помилка Кваренгі? ...Не можна було будувати на стрілці острова порівняно невелику, і тим більше, крихку будівлю.... Для цього місця потрібно було знайти винятково потужні форми, й до того ж такі, що мають простий і спокійний силует” [32, т. 1, с. 436].

Про значення елементів життєвого процесу у контактах з довкіллям пишуть Я. Келемен та З. Вайда у дослідженні “Місто під землею” (пер. з угорської), аналізуючи, конкретно, проблему проектування підземного житла. “Усвідомлення наявності зв’язків з зовнішнім світом заспокоює, тимчасовий розрив тих зв’язків нервує, викликає почуття страху”. І далі: “Негативний психічний вплив підземних просторів, що слугують для довготривалого перебування людини, сучасна наука, яка займається питаннями психології, зумовлює насамперед відсутністю вікон. Вікна забезпечують постійний зв’язок із зовнішнім світом. Спостереження змін часу й погоди, відчуття руху у зовнішньому світі приносять однотипні візуальні збудження, потік інформації, яка чинить на особу збуджувальну дію. Вікно означає постійні зміни, доносить до нас зовнішній світ. Відсутність вікна може викликати відчуття самотності, страху” [95, с. 139]. Ніби узагальненням усього, що тут написано, є слова Ст. Крамштика, у книзі “Природознавчі ескізи”, висловлені ним у 1893 році: “У первісному періоді свого існування... людина ще не дуже піднялася над тваринним світом, але єдність свою з природою спромоглася утримати й пізніше на лоні високої навіть

культури... Ми шануємо у природі статичний спокій, регулярність проявів, неминучість ...з якою вона підлягає сталим правилам. ...Проте не в надзвичайних творіннях природи, але в її повсякденних проявах міститься вузол, який нас з нею єднає... Через розуміння природи ми піднімаємося до знання людини, а через любов до природи – до любові до неї” [96, с. 341–347].

Стосунок людини до природи у формуванні довкілля має світоглядний характер. Той стосунок залежить від розвитку людини, від її знань, від психологічної орієнтації, від організації побуту, вресіті-решт, від характеру навколишньої природи тощо. Необхідно пристосуватися до звичаїв, до способу життя, до поглядів суспільства, які склалися у тім краю. Людина намагається створити для себе якнайкращі умови. Ідеалом формування довкілля в усіх випадках є Едем. Інша річ, якою мірою можливо це зробити, як пристосувати довкілля до оптимуму. Чи у цих конкретних умовах потрібно застосувати метод Альгамбри, чи може Афінського акрополя, чи знайти ще інше вирішення? У кожній країні, залежно від умов, цю проблему вирішують по-своєму, і завжди неповторно.

2.3. Характеристики, які виявляють стосунок людей до навколишньої природи

У цьому підрозділі ми повинні відповісти на таке запитання: якими є головні ознаки, що виражають стосунок людини до природи у формуванні свого архітектурного довкілля? Таких елементів є шість.

Першим є рівень урбанізації архітектурного середовища. Тут ми маємо на увазі не стільки арифметичні показники щільності забудови тощо, а насамперед зовнішній вигляд довкілля; загальне враження, яке воно чинить на тих, хто перебуває у ньому.

Відомо, що у містобудуванні традиційно склалися два типи організації довкілля. Вони проявляють себе незалежно від того, чи є достатньо у тій околиці вільної, незабудованої території, чи немає, оскільки обидва підходи до формування архітектурного середовища визначаються насамперед залежно від традиційного укладу життя, який сформувався у цього населення історично. Один тип – це намагання будувати свої будинки близьенько один до одного, впритул. Вулички влаштовують вузесенькими; на них немає дерев, будинки не мають садків. Побут людей орієнтований на “сусідську спільноту”, що ґрунтується на основі вуличного сусідства. На вулиці, яка має дуже урбанізований характер, сусіди збираються для розмов; сусідська взаємодопомога орієнтується часто на

співпрацю сусідів, що мешкають з обох боків вузесенької вулиці. Наприклад, за невисокої поверхової забудови білизну сушать на шнурах, що їх перетягують через вулицю впоперек. Якщо, за такої, дуже щільної забудови, навіть часом влаштовують прибудинкові садки, то їх висаджують не з боку вулиці, а у подвір'ї, так, щоб вони з усіх боків були оточені забудовою.

*Рис. 12. Протилежні способи формування людьми свого життєвого середовища:
1 – Людина перебуває щодня в урбанізованому середовищі, посеред будинків, вузьких вулиць і закритих просторів. Місто Ванс у Франції;
2 – людина живе, перебуває та спілкується з іншими людьми посеред природного довкілля. Українське село. Малюнок О. Куриласа, тридцяті роки XX ст.*

Загалом усе це разом становить особливий, дуже цілісний “спосіб життя у просторі”, але ніяк не “варіант архітектурної композиції”. Такий метод формування архітектурного середовища існує у містах Італії та інших середземноморських країн, у містах арабського світу, колись використовувався у Стародавній Греції та Римі тощо. Підкреслюємо, що усе це робиться не з причини нестачі вільної площі, а глибших міркувань, з властивої для цієї країни організації побуту.

Інший тип формування осель – це прагнення збудувати для себе житловий будинок так, щоб він стояв посеред садку, щоб не було занадто вже близьких сусідів. Будинок має “потопати у зелені”. Контакти з сусідами мають бути постійними та безпосередніми, але вони мають відбуватися насамперед у зеленому просторі: на городі, у саду. В разі, якщо бракує місця для такої забудови, то або будують будиночок на передмісті, або йдуть на компроміс, влаштовуючи маленький садок, відповідно до наявних можливостей.

Різний підхід до того, який рівень урбанізації є для людей оптимальний, проявляє себе під час усього розвитку архітектурної діяльності. Наочно це бачимо на прикладі архітектурних пошуків, які відбувалися у ХІХ–ХХ ст., та які відомі під узагальненими назвами “урбанізм” і “дезурбанізм”. Провідними діячами тут були, з одного боку, Ле Корбюзьє, Н.А. Мілютін та ін., з іншого боку – Е. Говард, Й. Серт та ін. Дослідники цього питання, зокрема В. Фіалковський, у зв’язку з цим відзначають: “Відколи існують матеріальні сліди нашої історії, можемо бачити два підходи до архітектурної творчості: один – раціональний, геометричний – до нього належать геометричні форми грецьких храмів, які побудовані на узгір’ях та які домінують над оточенням; і другий напрям – ірраціональний, органічний; до нього належать затоплені у красвид гірські оселі, що розташовані разом з ландшафтом” [97, с. 15]. Для того, щоб продемонструвати два підходи до формування архітектури, насамперед наводять приклади: з одного боку, – творчість Ле Корбюзьє, і з іншого – Ф.Л. Райта. Ф. Фіалковський з цього приводу пише: “Органічна архітектура, яку відстоював Ф. Райт, виходить з принципу найтіснішого поєднання з довкіллям, через використання кожного елемента території, кожної заглибини, максимального “вписання” будинку у рельєф. Концепція Ле Корбюзьє є іншою. Його вілла є функціонально пов’язана з природою. Але “незважаючи на те, що ця архітектура є нібито орієнтована на контакт з природою, насправді вона протистоїть природі”. У цьому зв’язку В. Фіалковський відзначає, що усі, мабуть, знають визначення архітектури, яке дав Ле Корбюзьє: архітектура – це машина для проживання [98, с. 38].

Інший аспект – це підхід до забезпечення довговічності архітектурних рішень. Сутність цього питання полягає ось у чому. Споконвіків у діяльності людства є два підходи до спорудження своїх об'єктів. Перший з них полягає у тому, щоб будувати і творити своє довкілля з позиції “назавжди”, тобто максимально міцно й тривало. Прикладом, що демонструє цей підхід, є будівництво стародавніх єгипетських пірамід, кам'яних храмів інків та майя, класичних кам'яних храмів у Стародавніх Греції і Римі, середньовічних церков у містах Європи тощо. Кожний з цих об'єктів будували з задумом, що він донесе автентичну пам'ять про сучасність до далеких майбутніх поколінь

Другий підхід є протилежний; він ґрунтується на тому, що людина прагне діяти й жити у довкіллі за такими самими принципами, як діє та живе природа. Тобто люди бажають вписуватись у реальний ритм навколишнього життя і природного існування, не вживаючи заходів, щоб елементи цього ритму штучно продовжити. Прикладом такого підходу є діяльність, яка споконвіків склалася у Центральній та Північній Європі, і особливо, на Русі. Тут будували, навіть найважливіші будівлі, не з каменю, а з дерева або інших недовготривалих природних матеріалів. Ці матеріали застосовували, керуючись не прагненням досягти того, щоб будівля існувала якнайдовше, а прагненням досягти якнайвищої якості в архітектурному вирішенні цілісності. Святість посідало місце разом з усім природним довкіллям; цю святість тільки підкреслювала будівля, але не вона була тут головним елементом. Застосування для будівництва екологічних матеріалів – дерева – визначалося часто ритуальними міркуваннями: монументальний об'єкт мусив бути, наприклад, обов'язково дерев'яним або навіть виконаним з конкретної породи дерева.

Необхідно відзначити, що така позиція в конкретному суспільстві й на певному історичному етапі не має ізольованого від усіх інших обставин характеру, але впливає з культури цього суспільства загалом. Так, наприклад, у стародавній Русі для написання навіть найважливіших документів вживали березову кору, так само, як тепер для цього вживають папір. Коли ми керуємося сучасною точкою зору, то така позиція викликає у нас часто жалкування, тому що до нас не дійшло дуже багато найцінніших пам'яток культури. Тим не менше, той факт, що у давнину у Центральній Європі з принципових світоглядних причин застосовували для будівництва недовготривалі щодо природи екологічні матеріали, ми маємо узяти до уваги.

*Рис. 13. Дві відмінні концепції щодо забезпечення довговічності будівлі:
1 – будівлю споруджують так, щоб вона як твір людської діяльності
стояла якнайдовше, упродовж тисячоліть.*

Приклад – давньоєгипетська піраміда

*2 – будівлю розглядають на таких самих засадах,
як усякий інший об'єкт природи. Будівля приречена на те,
щоб старітися, а потім перестати існувати.*

*Тоді на цьому місці постане нова, подібна споруда,
яка продовжить традицію.*

Приклад – норвезька традиційна дерев'яна церква

Необхідно відзначити особливий характер екологічних конструкцій, особливо конструкцій із дерева. У цьому зв'язку наведемо слова польського дослідника дерев'яної архітектури Я.В. Рончки. Він пише: “Дерев'яні конструкції мають таку властивість, що живуть, як люди, вони старіють і вмирають, створюючи замкнуте коло продукції біомаси. Тим, власне, “проминанням” будівлі з дерева є подібними до природи. Свіженьке, ясне дерево швидко змінює свій колорит. Дерев'яні балки будівель, старіючись, набирають предивної сірості, покриваються сіткою дрібних тріщин, подібних до зморщок на обличчі людини. З бігом часу поглиблюються сліди уживання дверей, порогів, підлог, часом бурхливих подій, інколи війни. І нарешті старий дім, що відслужив своє, замінює нова будівля, але така, що виросла на старому фундаменті, спираючись на традицію форми та функції, поліпшену новим поколінням. Забудова містечка або села залежною була від життя лісу, який, увесь час відновлюючись, створював підставу для тривалості існування. Простір є сутність багатовимірна; одним з головних його вимірів є час. У краєвиді він проявляє себе у тому, що циклічно змінюється: день і ніч, зима і літо, існування і смерть. З ритмом, що його надає природа, зрослася також забудова сіл і містечок” [98, с. 6].

Якщо суспільство має такий або інший підхід до формування довкілля, то це неминуче відбивається на культурі цього суспільства.

У разі, коли суспільство орієнтується на застосування тільки природних матеріалів в усьому будівництві, то це ніяк не означає, що у цьому суспільстві меншою мірою вшановують своїх предків, або меншою мірою надають значення своїм релігійним об'єктам, ніж це відбувається у тих суспільствах, де для цієї мети споруджують будівлі, розраховані фактично на вічність. Річ у тому, що у цих суспільствах, у будівництві монументальних об'єктів застосовують діаметрально відмінні методи. У суспільствах, які орієнтуються на застосування елементів природи, усі види облаштувань проводяться у природному оточенні. Суспільство визначає пам'ятні місця, пам'ятні гори, пам'ятні гаї або дерева та свято їх оберігає. Також свято оберігають і передають від покоління до покоління інформацію про події або особи, чи святі перекази, які пов'язані з цим конкретним природним об'єктом. Примітно, що у суспільствах, які дотримуються такого принципу передавання національної пам'яті, та відповідно до їх світоглядної позиції, кладовища влаштовують так, що померлих хоронять у землю, а ділянку, де проводились захоронення, пізніше вважають священною. Для відзначення особливо важливих пам'ятних місць та для увічнення пам'яті видатних осіб створювали монументальні споруди, але виконані з природного матеріалу, із землі. Це – могили. Часом земляна могила була місцем, яке упродовж довгого часу слугувало для захоронень великої кількості мешканців якогось села або групи сіл.

Суспільство, яке вважає необхідним для вшанування пам'яті про події та про осіб будувати об'єкти у вигляді споруд, розрахованих на віки, намагається споруджувати віковічні пам'ятні будівлі, кам'яні храми, мавзолеї; а щодо своїх померлих, то вважає найкращим хоронити їх у мурованих гробівцях.

Будування міста з властивих для природи швидкоминучих “екологічних” матеріалів – з дерева, глини, земляних форм, з рослин та квітів, має зовсім іншу філософію, ніж будування міста, розрахованого “на віки”. Місто, побудоване з каменю, є dokonаний факт; місто, побудоване з екологічних матеріалів, є не об'єкт, але процес: воно а ргіогі має безперервно змінюватися та оновлюватися, так само, як це робить природа. Існування такого міста ніяк не можна порівняти із існуванням скульптури або монумента, які можуть бути без власника довго. Таке місто – це щось ніби як дерево, яке росте й плодоносить до часу залежно

від умов. Воно вимагає постійного кваліфікованого догляду, як сад. Якщо є потреба, то можна посадити нове дерево. Як не згадати тут слова Й.В. Гете, з його листа до Еккермена: “Божество є діючим у живому, але не в мертвому. Воно є в тому, що постає та змінюється, а не в тому, що постало та заціпеніло. Тому розум у своєму стремлінні до Божественного має справу виключно з тим, що постає, та є живим; а розсудок має справу з тим, що вже постало та оціненіло, для того, щоб використати його” (Цит. за: [16, с. 72]). У наукових джерелах є інформація про те, що дуже давно, в багатьох регіонах України “...через кожні 50 років старе житло спалювали і будували нове [96, с. 330].

Третьою з ознак, яка наочно свідчить про те, чи суспільство прийняло орієнтацію відповідно на форми, властиві природі, чи на рукотворні форми, що властиві для штучного довкілля – це справа застосування або “незастосування” в архітектурному середовищі людини геометричних архітектурно-планувальних форм.

Від найдавніших часів у будівництві своїх осель людство застосовує як форми, що є одвічно властиві природі, так і форми регулярні, геометричні, що їх придумала людина. Пряма лінія, прямокутник чи квадрат, симетрична композиція тощо є споконвічно невластиві природі, чужі їй. Застосування геометричного планування, геометричних форм в архітектурі, зрештою, логічно впливає із сутності раціоналізму, тобто філософського напрямку, який визнає розум основою пізнання та поведінки людей. З іншого боку, геометричні форми вартує застосовувати у випадках, коли поставлено завдання композиційно підкреслити принципову відмінність цього середовища від навколишньої природи, окремішність від неї. Саме так було зроблено у Версалі, у численних репрезентативних містах-резиденціях різних країн тощо. Часто геометричну форму плану міста застосовували з релігійних, ритуальних міркувань. Необхідно підкреслити також, що регулярну композицію фактично завжди намагалися застосовувати у тих випадках, коли оселю потрібно було будувати для людей, що були у тій околиці чужими – для колоністів. На геометричних, регулярних засадах, як правило, влаштовували табори, призначені для солдат; наприклад для давньоримських воїнів. Геометричну форму намагалися надавати також звичайним містам, що їх будували для громадян за вказівкою диктаторів фашистських держав. Геометричну форму отримували, із зрозумілих причин, у фашистських державах концентраційні табори для політичних в'язнів. Любомир Полюга, довголітній

в'язень радянських концтаборів, у цьому зв'язку пише так: “Табір наш, як і всі табори, які я бачив і про які чув, був прямокутної форми, оточений багатьма рядами колючого дроту. З обох боків колючого дроту – дві зорані, заскороджені смуги. Кожних кільканадцять метрів уздовж огорожі стояли вишки з потужними прожекторами. На них день і ніч чергували солдати-автоматники. Таким чином, зона надійно охоронялася. Не знаю такого випадку, щоб з неї хтось втік. Усі втечі відбувалися тільки з робочої зони, із шурфів шахти, або підкопом під охоронною зоною. Усередині зони бараки тягнулися рядами так, щоб усі проходи між бараками прострілювалися зі сторожових вишок” [100, с. 122–123]. За таким самим принципом були влаштовані концтабори і у гітлерівській Німеччині.

Одночасно необхідно мати на увазі, що регулярні плани осель у багатьох регіонах Землі, з різних причин виникли дуже давно. Наявність поряд таких прикладів створювала великий тиск на творців нових осель, а також на тих, хто здійснював реконструкцію; вона орієнтувала їх на застосування таких, а не інших архітектурних форм. Якщо існувала давня, побудована за регулярними засадами оселя, і в ній фактично відбувалося життя громадян, то це створювало ситуацію, коли люди хотіли будувати свої оселі саме так, а не інакше. Отже, йдеться про існування певної “містобудівної інерції”, що чинила тиск на будівельну діяльність. Зрештою, якщо існувала у суспільстві традиційна орієнтація, власне, на антропогенну діяльність у формуванні довкілля, а не на природу, то в таких випадках геометричне планування оселі могло виявитися найбільше слухним.

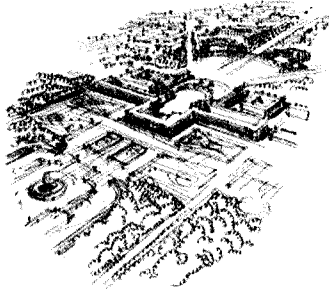
Застосування геометричних форм в архітектурному облаштуванні довкілля може відбуватися також під прямим тиском державної влади, а також під впливом панівної моди.

Наявність або відсутність геометричних методів планування осель є дуже виразним індикатором того, яку якраз орієнтацію щодо місця й ролі природи в оточенні людини має це суспільство, тому що регулярний план є найочевиднішою альтернативою природницькому підходові до формування довкілля.

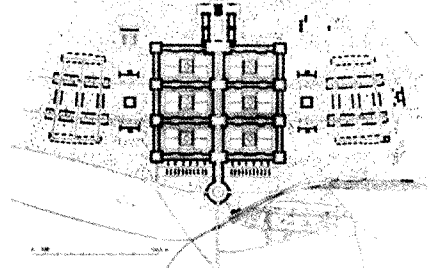
На рисунках ми показуємо об'єктивно визначені, детерміновані певними обставинами ситуації, що приводять до появи регулярних планів осель у містобудуванні.

Але аналізуючи це явище в аспекті поєднання елементів природи і антропогенних елементів у довкіллі, ми повинні зазначити, що стосовно використання геометричних та вільних архітектурних форм, тут існує певний перехідний простір.

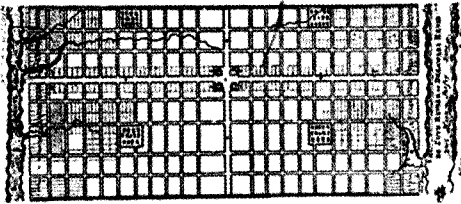

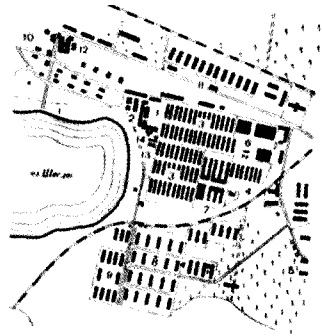
1 – влаштування резиденції для володаря з наміром підкреслити його могутність та показати, що володареві під силу повелівати не тільки людьми, але й природою. Версальський палац, Франція

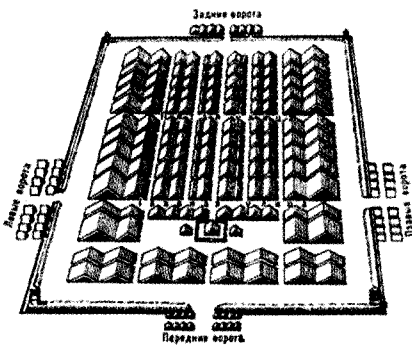
4 – влаштування оселі в умовах тоталітарного режиму. Схема планування малого міста у фашистській Німеччині

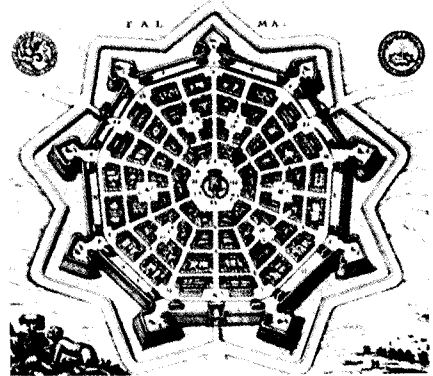
2 – місто, побудоване колоністами у чужій країні. Філадельфія, США

5 – влаштування місць позбавлення волі. Концентраційний табір Равенсбрюк у фашистській Німеччині

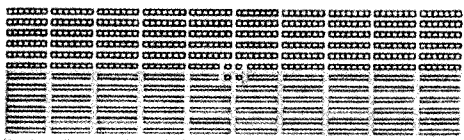

3 – комплекс, у якому має бути забезпечене дотримання зразкового порядку і суворої дисципліни. Давньоримський військовий табір

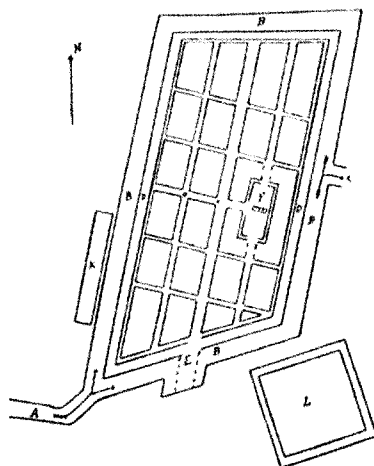

6 – зображення певної теоретичної урбаністичної концепції "Ідеальне місто". Пальманова, Венеціанська Республіка, XVI ст.

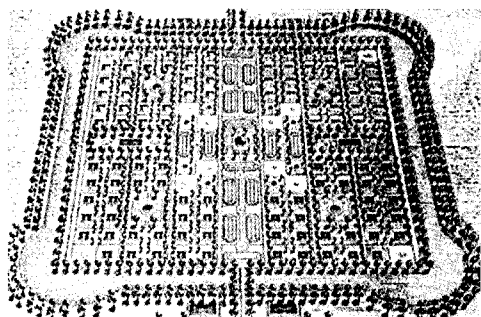
Рис. 14. Чинники, що орієнтують на організацію середовища з застосуванням геометричних форм, які не є властиві природі

7 – архітектурний проект прагне виразити певну теоретично-соціальну концепцію.
 Приклад: теоретичний проект Л. Гільберсаймера, що був послідовником архітектора Ле Корбюз'є

9 – стародавня локальна традиція, яка діє протягом багатьох століть.
 Місто Кастелаццо, Італія, XIX ст. до н. е.

8 – місто, запроектоване відповідно до певних релігійних, культових вимог.
 Приклад: за матеріалами ведичного університету Магаріші, Індія

Рис. 14. (Продовження). Чинники, що орієнтують на організацію середовища з застосуванням геометричних форм, які не є властиві природі

Насамперед факт застосування у довірлі геометричних, прямокутних форм у засаді не виключає того, що той, хто формує це довірлі, все ж загалом орієнтується на підхід до довірлі як до частинки первозданної природи. Можна, наприклад, створити невеличку композицію, припустимо, замок посеред вільної природи, поєднавши їх разом на засадах контрасту. Так було зроблено, наприклад, у Підгорецькому та Ново-Стрілицькому замках в Галичині. Можна також побудувати місто з геометричним, регулярним планом, але в такий спосіб, що з вулиць і площ цього міста весь час відкриваються краєвиди на навколишні пагорби та ліси; так зроблено, зокрема, у місті Жовкві. Можна назвати теж інші приклади. Зокрема, дуже тісно пов'язаним з ландшафтом є архітектурне вирішення середньовічного Львова.

Іншу проблему становить справа застосування у довірлі кривих ліній. Цьому питанню багато уваги приділили В.Є. Михайленко та О.В. Кащенко у своєму спеціальному дослідженні “Природа, геометрія, архітектура” [72]. Аналізуючи стосунок між природним та антропогенним, автори у цьому дослідженні відзначають: “...найпростіше у живій природі нерідко є в мільйони разів складнішим від найскладнішого, що створено людиною. Біологічні конструкції, як правило, є комплексними, такими, що виконують одночасно безліч різних функцій. Форми-конструкції, що їх створює людина, переважно характеризуються значно меншою кількістю функцій, причому одна-дві функції є визначальними і їм підпорядковані інші” [72, с. 6]. І далі: “на відміну від неживої природи, в органічному світі кривій лінії та кривій поверхні віддають очевидну перевагу перед прямою лінією та гранчастою поверхнею. При цьому характерною є неперервність форми, наприклад, стовбур дерева поступово переходить у його галузки, а останні у листя.

Зовсім правильні форми у природі є порівняно рідкі. Значно частіше зустрічаються поверхні змінної кривизни, що формуються за складнішим законом, ніж більшість поверхонь, що їх вивчають у геометрії. Криволінійність природних форм є результатом одночасного відображення в їх структурі різних формотвірних чинників. Вони визначають складну геометрію поверхонь біоформ. Геометрично прості форми, наприклад куля або конус, є присутніми у природі у вигляді цілі, до якої наближаються природні форми у своєму прагненні до компактності, стійкості, раціональності, але в чистому вигляді зустрічаються украй рідко” [72, с. 30].

Вважають, що занадто вже велике “обожнювання” потреби у тому, щоб обов’язково запровадити регулярність у довкілля людини, не є дією, яку варто підтримувати. Великий казкар-філософ Ганс Крістіан Андерсен у своїй казці “Снігова королева” описує, як Кай, після того, як йому потрапив в око, а пізніше у серце осколок диявольського дзеркала, став забавлятися тепер по-іншому – якимось так розумово. Розглядаючи сніжинку, він сказав: “Бачиш, як добре зроблено! Сніжинки значно цікавіші від справжніх квітів! І яка точність! Ні однієї кривої лінії!”.

У будівництві старих європейських міст орієнтація на природу (в аспекті проблеми застосування геометричних форм та масштабності забудови) мала велике значення. О.В. Бунін, Л.А. Ільїн та інші у своїй програмній праці, присвяченій історії містобудування [34, с. 251] відзначають, що славетний теоретик містобудування ХІХ ст. Камілло Зітте у своїх роботах “...звеличував планування нерегулярного романо-готичного міста, уважаючи, що примхлива неправильність середньовічних вулиць та площ була результатом свідомої містобудівної діяльності”. Камілло Зітте підкреслював, що нам потрібно учитися від природи та від будівничих стародавніх міст [38, с. 14].

Камілло Зітте засуджував застосування у містах прямолінійних алей. Він писав: “Алея є полум’яним звинуваченням нашому доброму смакові. Бо чи може бути щось більше позбавленим смаку, ніж коли ми дерева, які від природи мають свою власну, вільну, натуральну форму, розставляємо під шнурок на однакових, вимірних щодо волоска віддалях, усі вони однакової висоти, й розміщуються відповідно до визначеного геометрично напрямку, наліво і направо, на нібито безконечну довжину, знову і знову” [74, с. 248].

А втім є факт, що в давній Європі якраз крива лінія, а не регулярна система, була в особливому пошанівку та мала певне ритуальне значення. Вчені, що займаються історією європейських релігій, вказують, зокрема на те, що у пруській Надровії, на схід від Самбії (тепер це територія Калінінградської області у Росії) була місцевість Ромове, дуже важливий осередок релігійного культу. Далі цитую: “Ймовірна назва жреця з місцевості Ромове, а якраз Криве (Crive)... інформує про стародавній спосіб скликувати віче за допомогою запущеної в курс з рук у руки кривулі (закривленої палиці)” [101, с. 525]. Ця інформація датується приблизно ХІІ–ХІV ст. [101, с. 525]. Звідси випливає, що традиційний стосунок мешканців Центральної Європи до кривих, з одного боку, та геометричних форм, – з іншого, у давнину не можна не зауважити; ця проблема вимагає дослідження.

1

2

Рис. 15. Два різні підходи до визначення масштабності архітектурного середовища: 1 – будівля в масштабному відношенні формує разом зі своїм природним середовищем одну цілісність. Приклад: житловий будинок для однієї родини. США; 2 – будівлі за своїм масштабом не співзвучні навколишній природі. Вони формують свій власний, часом, гігантський масштаб середовища

Ще однією, дуже важливою, ознакою, що у ній знаходить свій вияв стосунок людей до навколишньої природи, є масштабність архітектурного середовища. Як ми вже зазначили, у стосунку людини до природи є два альтернативні, діаметрально протилежні підходи. Один орієнтується на те, що творити оптимальне довкілля потрібно поєднанням середовища людини з природою в одну цілісність. Інший розглядає навколишній світ як силу, що є для людей несприятливою, і тому середовище для себе людина має влаштувати насамперед сама. Відповідно до обох оцих підходів існують два стосунки щодо формування масштабності довкілля. Перший прагне до того, щоб у масштабному відношенні усе довкілля становило разом з природою гармонійну єдність. Другий не надає цьому значення; він вважає головним те, щоб облаштувати середовище якнайбільш раціоналістично. Архітектурне облаштування довкілля, на цьому прикладі, демонструє насамперед могутність творця розташованих тут об'єктів, а не красу і гуманність природи та антропогенного довкілля у їх цілісності.

Обидва стосунки до облаштування довкілля проявляють себе упродовж усієї історії архітектурної діяльності людини. З одного боку, це фасади готичних храмів, або також Миртове подвір'я Альгамбри; з іншого, – це будівлі великих заводів, забудова типових соціалістичних кварталів або ж єгипетські піраміди тощо. Далеко не завжди таку спрямованість архітектурі надавали навмисне; здебільшого вона, під впливом обставин, виникає ніби сама з себе.

Критерієм для того, щоб віднести певну будівлю або певне середовище до таких, які відповідають масштабності людини, чи ні, може бути для нас насамперед відповідь на таке умовне запитання: чи можливо уявити собі цю споруду, у цьому оточенні, такою, що виникла тут природно, чи ні? За такого запитання ясно, що, наприклад, забудова середньовічних давніх осередків європейських міст є для людини співмасштабною, тоді як, наприклад, багатоповерхова забудова, що була здійснена у містах за роки радянської влади, за своїм масштабом – ні.

Характер масштабності ми розглядатимемо не тільки для конкретної споруди, але й також в аспекті забудови комплексів і територій загалом. Ми можемо, й повинні говорити про “масштабність вирішення будівлі”, про “масштабність комплексу забудови”, про масштабність міста, і навіть регіону чи країни. У цьому контексті можна говорити, зрештою, також про масштабність ландшафту, красвиду, довкілля, навіть тоді, коли там немає жодних будівель і споруд. Так, не є однаковою, наприклад, масштабність пустелі або скельних масивів

гір, з одного боку, або масштабність мальовничих долин Японії, чи зелених територій Центральної Європи, – з іншого.

У тому, що стосується масштабності середовища людей в аспекті стосунку до природного довкілля, ми повинні брати до уваги такі його характеристики: а) висотність забудови і елементів середовища стосовно характеру місцевої природи; б) членування будівель; в) силует місцевості. Розглянемо їх по черзі.

Перша – висотність, поверховість забудови. У тому, що стосується масштабності споруд, які впроваджено у ландшафт, визначальне значення має такий факт: чи нововпроваджений елемент є вищий і більший від того фону, у який його впроваджено, чи ні? Отож визначальне значення має не стільки абсолютна висота і величина збудованого об'єкта, а власне це співвідношення. Звідси випливає, що один і той самий об'єкт, припустимо, двоповерховий будинок, може сприйматись як дуже великий, наприклад, посеред голого степу, тоді як він буде зовсім співрозмірним, якщо його розмістити, припустимо, між деревами.

В умовах середніх широт Європи граничне значення має відношення висоти споруди до висоти дерев. У цьому аспекті соціалістичні типові п'ятиповерхові мешкальні будинки чинять враження, що вони для свого природного довкілля є занадто великі. Ще іншу оцінку стосовно висотної масштабності отримують будівлі, якщо вони розміщуються, хай навіть на голому місці, але в околиці, багатій на скелі. В такому разі вирішальне значення має вже не так висота, скільки нюансні членування, власне, брили будинку. В аспекті пов'язання з природою, наприклад, одноповерхові за висотністю будиночки села, розташовані на півночі Росії, можуть за своїм масштабом відчутно домінувати над місцевістю, тоді коли аналогічна за висотою забудова у словацькій чи польській оселі потопатиме у садах.

У сучасному світі склалися зони і території, де переважає щільно прив'язана до природи малоповерхова забудова, оточена зеленню і садами, і території, де розташовано переважно багатоповерхові будинки.

Друга – це масштабне членування, власне, об'єму будинку. У цьому стосунку наявність двох позицій у підході до проблеми виступає особливо виразно. Слід зазначити, що йдеться фактично завжди не про спеціальну, цілеспрямовану діяльність архітектора, який діє згідно з тим чи іншим підходом до справи, але про узагальнену спрямованість культури цього суспільства у конкретну епоху.

Коли ми говоримо про пропорційність вирішення будинків, ми повинні брати до уваги не тільки членування їх об'ємів, а й узгодження з навколишньою

природою кольорового вирішення будівель. Сама по собі наявність вкраплень кольору в докiллiя не є для природи незвичним явищем. Адже кольорові квіти є для природи натуральними. Але йдеться про пропорційність плями кольору в стосунку до фону, на якому вона розміщена. У конкретних випадках йтися повинно про появу, наприклад, у ландшафті чи в місті надто великих та суцільних кольорових плям. Тут мають бути збережені належні співвідношення.

Для адекватного сприйняття масштабності будинків особливе значення має завершення будинків, їх дахи. Якщо будинок має плоский дах, то він переважно більше “виривається” з масштабності свого природного оточення, ніж будинок, який має спадистий (скатний) дах, – за умови, зрозуміло, що той спадистий дах має співмасштабний до докiллiя колір та фактуру. Необхідно відзначити, що масштабність архітектурного членування будинків та споруд є однією з найважливіших характеристик, які дають можливість визначити стосунок людини до природи у формуванні свого докiллiя.

Третя – це формування ландшафтного силуету місцевості. На цьому ґрунті діяльність людини у стосунку до природи є дуже відчутною. Насамперед йдеться про будівництво веж і високих споруд. У цій сфері ми відзначаємо два протилежні підходи до формування докiллiя.

У регіонах, у яких орієнтують діяльність не на природу, а на формування штучного докiллiя, будівники виразили свою позицію будівництвом у містах веж, що піднімаються без будь-яких перешкод вверх. Це є, наприклад, добре відомі усім прямокутні вежі у містах Ренесансу, таких як Флоренція, Сієна або Венеція. Це також стрункі мінарети, що їх повсюдно будували у містах середньовічного Сходу; давньоєгипетські обеліски та багато інших споруд.

В інших регіонах споруджують високі будівлі, які м’яко піднімають вверх свої поставлені один на одному поверхи (яруси). Це, зокрема, японські та китайські святині, а також українські дерев’яні та кам’яні дзвіниці. Також м’який характер в аспекті висотного обрисування архітектурного силуету має архітектура таких будівель, як монастир у Мельк, що над Дунаєм, а також дзвіниці у багатьох містах Західної Європи. Особливу увагу в плані пов’язання силуету будівлі з навколишнім ландшафтом привертає згадуваний вже нами комплекс-палац Далай-Лами у Лхасі, що в Тибеті тощо.

Особливий вплив на формування силуету місцевості має будівництво на горах. Це природно, бо коли будують на горі, то чинять це, як правило,

власне для того, щоб той об'єкт виділявся на місцевості: з ритуальних причин, для престижності або з інших міркувань. Саме так було створено багато найвидатніших об'єктів мистецтва. Це – Акрополь в Афінах, численні об'єкти в Україні, монастир-місто Мон Сен-Мішель, що стоїть на скелі на узбережжі Франції, та інші споруди. Усі вони та й інші об'єкти ніби продовжують навколишній краєвид. Разом з тим під час розташування об'єктів на горах не завжди турбувалися про те, щоби адекватно сформувати силует в комплексі оточуючого ландшафту.

Тут необхідно звернути увагу ще на одне явище, що часом істотно для визначення проблем, пов'язаних з традиційним стосунком конкретних народів і суспільств до навколишньої природи. Йдеться про явище, яке історик Л. Гумільов назвав умовно “химера”. Терміном “химера” у біології означають організм або його частинку, що складається з генетично неоднорідних тканин (Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови [81]). Такий організм постає, наприклад, коли зростаються внаслідок щеплення два різні види рослин, або як наслідок мутації під час розвитку організму тощо. Лев Гумільов застосовував цей термін для цілей історії та суспільствознавства. Він дав таке пояснення: “Два етноси, що належать до різних суперетносів, жили в одному ареалі, ніби пронизуючи один одного. Ось це і є химера” [17, с. 216]. Конкретно у праці Л. Гумільова йшлося про ідеологічну й господарську химеру, що склалася у IX–X ст. в Хозарії між хозарським та єврейським населенням. Обидва етноси жили та діяли там упродовж тривалого часу поруч, не змішуючись між собою, але й не заважаючи собі взаємно [16, с. 215–216].

Така ситуація доволі часто виникає на полі архітектурної діяльності, й конкретно там, де це стосується ставлення різних етносів до природи. Наприклад, у великих містах, що їх будували в колоніальні часи у поневолених країнах, фактично завжди виникали зовсім окремі, “туземні” та “європейські” дільниці, які були облаштовані на принципово інших архітектурно-планувальних засадах, зокрема стосовно відношення до навколишньої природи.

Особливі форми паралельного співіснування різних за характером етнічних груп на спільній території, які відповідають гумільовському означенню “химери”, склалися у VIII–IX ст. на Аравійському півострові, поміж осілим населенням-арабами та кочівниками-бедуїнами [90, с. 13]. Подібні ситуації історично склалися також в Україні.

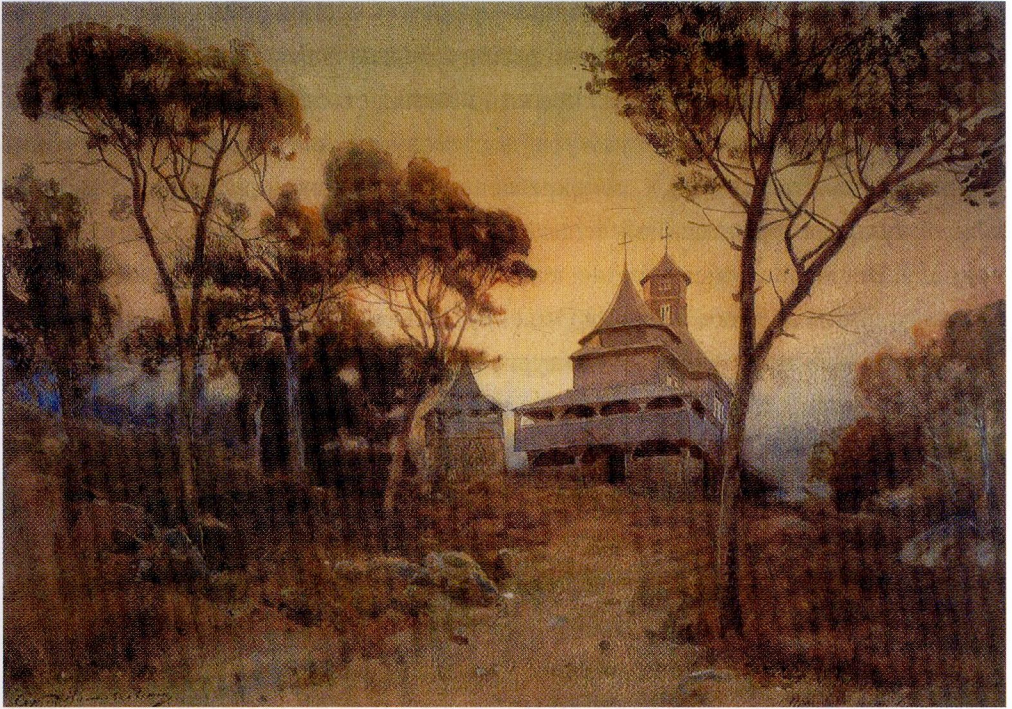

Рис. 16. Сергій Васильківський. Церква Св. Хреста в Дрогобичі. Акварель. 1900

2.4. Геоархітектурні ареали

Завдання цього підрозділу полягає у тому, щоб визначити, яким є стосунок до природи під час формування архітектурного середовища в країнах світу, для того, щоб можна було уяснити місце, яке займає у цьому контексті традиційна українська архітектура у світовій культурі.

Науковий аналіз способів облаштування довкілля щодо місця й ролі в ньому відповідно природних та антропогенних елементів неможливо провадити інакше, як тільки в контексті усього комплексу явищ культури, і зокрема архітектури. Психічне та фізичне життя людини є невіддільним від середовища, в якому ця людина перебуває. Той зв'язок має двосторонній характер. З одного боку, людина формує своє довкілля так, як їй це потрібно. З іншого, – середовище, в якому людина і суспільство перебувають, чинить вплив на поведінку людей та на їх діяльність. Архітектура містить у собі дух культури, який "...через камінь, шукає свого з'єднання з першоосновами світу" [16, с. 285]. Єдиної загальнолюдської культури немає і не може бути. Будучи невіддільною від конкретного про-

сторового середовища та від історичного розвитку суспільства, кожна культура є невіддільна також від конкретного регіону. Відзначають, що культура розквітає на ґрунті чітко визначеної місцевості, і залишається прив'язаною до неї так само, як рослина. Поняття “культура” застосовують для характеристики конкретних суспільств та націй, і для окреслених історичних епох [101, с. 594]. Для кожної культури притаманний чітко індивідуальний спосіб бачити й пізнавати природу. Висловлюючись образно, кажуть, що кожна культура має свою власну, властиву тільки для себе природу [16, с. 197]. Тому аналіз явищ, які стосуються культури, а значить, також архітектури, необхідно проводити у невідривному зв'язку з певними географічними регіонами та відповідно до їхнього історичного розвитку.

Наше завдання полягає у тому, щоб вияснити, як суспільство зіставляє у своєму просторовому середовищі елементи, створені штучно, з елементами природи. Це цілком стосується сфери культури. Для того, щоб такий аналіз був науково-конкретним, він має спиратися на базове історико-культурологічне районування. У нашому дослідженні за основу ми взяли визначення культурологічних ареалів у варіанті, що його подав О. Шпенглер. У світовій історії він відзначає наявність восьми сформованих до кінця культур. Як повністю дозрілі утворення розглядають культури: єгипетську, вавілонську, індійську, китайську, античну, арабську, європейську та культуру інків і майя.

Перелічені культури є розташовані на різних територіях, і вони формувалися у різний час. Ми повинні дати стисло характеристику кожній з них, в аспекті того, яким був у тих культурах стосунок до природного довкілля. Ми називатимемо ці регіони **геоархітектурними ареалами**, тому що тут йдеться про певний географічний простір, у якому історично склалася певна архітектура. Ми прагнули подати якнайстислішу характеристику кожного з ареалів відповідно до того, як у тих ареалах, в архітектурі склалося співвідношення між елементами, що їх створили люди штучно, та елементами, які дала природа. Ці характеристики, зрозуміло, не містять викладу генези і розвитку архітектури у вказаних регіонах, але мають на меті описати прийнятий там стосунок до навколишньої природи. Ми виходили з того, що не тільки так звана масова, фоновіа забудова, а, насамперед, прагнення до певного ідеалу у формуванні довкілля, є найпоказовішим для властивого цьому суспільству стосунку до природи. Про духовність епохи ми повинні судити насамперед на підставі періоду її найбіль-

шого розквіту, тобто на підставі того часу, коли суспільство мало змогу максимально реалізувати свої ідеали, а також на підставі теоретичних концепцій, які становили ніби апофеоз прагнень і поглядів суспільства на цьому полі [90, с. 18 та ін.]. Ми спирались тут на матеріали численних досліджень з мистецтвознавства і архітектури, значною мірою викладених у книгах, поданих у відомих бібліографіях предмета, наприклад, у виданні: Всеобщая история архитектуры: В 12-ти т. – М., 1970–1973 гг. [99].

ЄГИПЕТ. Давньоєгипетська архітектура у своїх засадах побудована на принципі чіткого та послідовного протиставлення довкілля, створеного людиною штучно, до навколишньої природи. Це стосується фактично усіх форм і стадій формування єгипетської архітектури. Провідні споруди єгипетського зодчества, що ними були насамперед храми, як правило, отримували архітектуру, у якій головну роль виконували парадні внутрішні двори та величний вхідний фасад. Уся ця композиція була підпорядкована головній осі, на якій лежали внутрішні подвір'я. Ці величні комплекси за своєю архітектурною побудовою орієнтувались на самих себе, і дуже виділялися з довкілля. (Храми в Луксорі і Карнаку, храм в Едфу та ін.). На засадах контрасту з довкіллям був побудований комплекс пірамід в Гізе. Скельні храми мали дуже великі за розмірами, прикрашені скульптурою фасади, які виділялися на фоні каміння. Завершеною композицією, що відмежовує спостерігача від довкілля, є алеї: алея сфінксів перед входом у храм в Карнаку; алея, яка була обрамована регулярними рядами пальм у місті Ахетатон та багато інших. Давньоєгипетські міста фактично завжди мали компакту, щільну забудову, а їх вулиці були обрамлені безперервними рядами стін. Якщо у містах біля будинків влаштовувались мешкальні подвір'я, то вони були відмежовані від зовнішнього простору, тобто від решти міста, та були озеленені штучно. У забудові міст та комплексів давньоєгипетські архітектори вважали доцільним застосовувати геометричні, регулярні методи планування. Це добре бачимо, зокрема, на прикладі регулярного плану міста Кахун, а також планування кварталу в місті Тель-ель-Амарна та в багатьох інших урбаністичних вирішеннях. Згідно з регулярними засадами побудований комплекс пірамід біля ріки Ніл, багато великих палаців тощо. Усе це разом створювало ніби стандарт, до якого у єгипетській культурі люди прагнули у своїй творчості.

Загалом потрібно відзначити, що для геоархітектурного ареалу, який очолює Єгипет, є властивою орієнтація, спрямована не на те, щоб вписувати

своє життя у навколишню природу. Давньоєгипетська архітектура орієнтована на те, щоб формувати своє довкілля штучно, протиставляючи свою власну творчість до решти довкілля.

Архітектура єгипетського ареалу відзначається великим *монументальним масштабом*. Забудова територій – щільна, будівлі створюють враження поставлених впритул одна до одної; рівень урбанізації високий, часто у забудові застосовують геометричне планування. Споруджуючи монументальні об'єкти, намагаються будувати насамперед довговічні споруди, розраховані на якнайдовший час існування, “на вічність”; це, наприклад, піраміди або Сфінкс. Що ж стосується того, як у Стародавньому Єгипті зіставляли штучні об'єкти з природою у силуеті місцевості, то це відбувалося загалом на засадах контрасту.

На ту обставину, чому давньоєгипетська архітектура склалася власне такою, якою вона є, дуже великий вплив мало багато чинників. Не можна не брати до уваги того, яким є характер навколишньої природи. Потрібно враховувати часто надмірну спеку, а також пустелю, яка підходить зовсім близько до осель. Існує залежність рослинного світу від ріки Ніл та його щорічних розливів. У Єгипті немає придатної для будівництва деревини. Але тут є багато каміння і навіть придатних для мистецької обробки монолітних скель. Безперечний вплив на будівництво мали релігійні переконання єгиптян, а також авторитарний, монархічний державний устрій країни.

Дія цих чинників відбувалась в умовах наявності дуже міцного архітектурного та урбаністичного потенціалу і містобудівельної інерції, яка нашаровувалася упродовж сторіч. Вплив певних конкретних чинників зрештою стосується також усіх інших культур, що виникли в інших регіонах. Щоб детально уявити генезу тих чи інших ознак в архітектурі конкретного краю, потрібно здійснити спеціальні дослідження.

ВАВИЛОН. Мешканці Стародавнього Вавилону та інших осель того регіону традиційно будували своє довкілля в такий спосіб, щоб перебувати у своєму власному середовищі, поза впливом зовнішнього світу. При цьому не було намагань органічно вписатися у природне довкілля, а, навпаки, навіть протиставитися йому. Вавилонське довкілля – це насамперед штучне довкілля. Такий принцип закладений, зокрема, у формуванні мешкального будинку. Відповідно до шумерської традиції житловий будинок мав своє внутрішнє подвір'я, навколо якого були згруповані усі приміщення. Ці будинки стінами, які не мали вікон, виходили на вузькі і покручені або й глухі вулички. Святилища

мали переважно прямокутну форму в плані. Обрис території святилища теж переважно отримував регулярну форму. За подібним принципом влаштовувались також палаци правителів. Так, Південний палац у Вавилоні складався із системи, у яку входило п'ять парадних подвір'їв, нанизаних на одну вісь. Кожне подвір'я було оточене з усіх боків будівлями. У цьому палаці були штучно влаштовані т. зв. "Висячі сади". У місті Вавилоні було мало зелені. Лише у подвір'ях найбагатших мешканців було по два-три пальмових дерева.

Відповідно до потреби формувати своє довкілля на раціональних, уможлижливих засадах, вавилонські зодчі, якщо тільки мали таку можливість, то віддавали перевагу застосуванню регулярних архітектурно-планувальних форм. Регулярний, геометрично викреслений план отримали міста Вавилон, Борсіппа, Дур-Шаррукін та ін. Регулярний план мали також монументальні царські палаци. Головні вулиці міст часом влаштовувались в такий спосіб, що їх головна вісь була скерована на висотну будівлю – зіккурат. Так було у Вавилоні та у місті Борсіппа. Міста були відокремлені від зовнішнього світу високим муром.

На велику увагу заслуговує висотне вирішення міст. Головне місце у силуеті міст займав зіккурат. Зіккурат у місті Вавилоні – це монументальна споруда заввишки близько 90 м, побудована із сирі і випаленої цегли. Зіккурат був сформований у вигляді семи ярусів, які були різними за кольором, а на вершині цієї вежі стояло вкрите голубою глазур'ю святилище Мардука. Зіккурат було видно здалека, він дуже виділявся серед навколишнього ландшафту. Стародавні мешканці Вавилону вважали своє місто осередком усього світу, а свій зіккурат – його серцем. Вавилоняни вважали доцільним розміщувати найвідповідальніші будівлі, тобто передусім святилища та палаци, на горбі або на штучно насипаній терасі. Так було зроблено у місті Ур, в місті Дур-Шаррукін та ін.

Необхідно відзначити, що надзвичайну роль у формуванні довкілля стародавні вавилоняни надавали релігійним обрядам, астрономії та астрології, спостереженням за небесними світилами. Існує думка, що у містах Стародавньої Вавилонії зіккурат мав головним своїм призначенням полегшувати суспільству, людям контакт з небесним світом. Пагорб – це повинна була бути властива позиція для такого контакту, а храм на вершині зіккурата був ніби символічними воротами від Землі до Неба.

До регулярного планування та й до формування свого власного, штучного середовища прагнули також у Стародавній Персії. У регулярних формах було побудоване місто Персеполіс та палаци Дарія і Ксеркса у ньому.

Загалом архітектурна діяльність в ареалі Стародавнього Вавилону відзначається прагненням до того, щоб формувати своє власне, штучне середовище, не намагаючись особливо враховувати в архітектурі наявну природну ситуацію. Якщо була можливість, то застосовували у плануванні геометричні схеми. У містах існувала висока щільність забудови. Для будівництва монументальних споруд використовували довговічні матеріали; фактично будували навіки. Висотні будівлі споруджували так, щоб їх можна було бачити у контрасті з ландшафтом. Але разом з тим архітектура забудови за масштабністю членування була значно більшою мірою співзмірна людині, ніж це було у Єгипті.

ІНДІЯ. Аналізуючи архітектурну творчість в галузі формування забудови міст і територій в індійському ареалі у давні часи, ми повинні насамперед відзначити наявність у творчому доробку цього регіону регулярних міст. Одне з найдавніших міст, а саме – відома ще від третього тисячоліття до н. е. оселя Мохенджо-Даро була вже у давнину запланована у вигляді правильного прямокутника. Місто було оточене міцними оборонними стінами та мало прямі вулиці, що перетиналися під прямим кутом. Осередком індійських палаців були внутрішні подвір'я, оточені з усіх боків будівлями. Забудова давніх індійських міст була дуже щільною. У будинках мешкальні приміщення групувались біля внутрішніх подвір'їв. Уже у II–III тисячолітті до н. е. будувались великі міста з регулярним планом, що мали часто багатопверхові будинки з випаленої цегли.

Подібний характер також у пізніші часи мала забудова інших міст Індії. Місто Патала, яке було засноване у V ст. до н. е., мало прямокутну форму плану та було оточене могутньою оборонною стіною. Забудова була дуже щільна. Житлові будинки, переважно двоповерхові, стояли тісно один біля одного та мали внутрішні подвір'я. В останніх сторіччях до н. е. значна частина житлових будинків у містах була дерев'яна, але пізніше дерев'яних будівель було мало. Більше двох тисяч років тому, у II–III ст. до н. е. в Індії був написаний трактат “Артхашастра, або наука політики”, в якому, зокрема, викладено рекомендації щодо того, як будувати міста. Ці настанови визначають необхідність обов'язкового дотримання у містах принципу регулярного планування. Регулярні плани отримали пізніше багато міст, і серед них Матхура, Паталіпутра та ін. Практика регулярного планування міст застосовується аж до нашого часу. Регулярний план має столиця Раджастхану Джайпур (заснований у 1728 р.). За регулярним, геометричним планом побудовано місто Нью-Делі (1912–1930), у якому геометрично правильно розплановані вулиці з переважно односадибними

будинками. Згідно з регулярним планом збудовано місто Чандігарх (1951–1956), забудоване малоповерховими будинками з внутрішніми подвір'ями та садами. Усього упродовж 1950–1960 рр. в Індії виросло близько 500 нових міст з регулярним плануванням вулиць. Відзначимо, що типовим для усіх районів Індії є розташування приміщень навколо внутрішнього відкритого подвір'ячка.

Храми та храмові комплекси споруджували в Індії переважно в такий спосіб, що вони були звернені не так на оточення, як насамперед на самих себе. Храми розміщувалися переважно посеред подвір'я. Часто це подвір'я було оточене з усіх боків галереями (наприклад, храмові комплекси Кайласанатха та Еллора, VIII ст.). Мавзолей Хатамаюна в Делі – це центрально-купольна споруда, оточена регулярним садом, тобто таким, що має очевидно облаштований людиною характер. Таких прикладів можна наводити багато. При цьому відзначають, правда, як виняток, що у XVI–XVIII ст. з'явилися також величні, такі що зливаються з природою, палацово-фортечні ансамблі у Гвалієра, Датії та Удайпура.

Як явище необхідно відзначити будівництво багатьох монастирів і храмів, що були висічені у скелі.

Упродовж тривалого часу у будівництві Індії, насамперед у будівництві мешкальних будинків, застосовували матеріали різної довговічності. Якщо монументальні будинки фактично без винятку усюди будували так, щоб вони могли стояти віками, то у X–XI ст. у багатьох районах рядові будинки зводили переважно з недовговічних матеріалів, – дерева, цегли, тростини, глини.

Що ж стосується масштабності будівель, силуету високих будинків стосовно навколишнього ландшафту, то необхідно відзначити, що масштабність монументальних будівель в Індії завжди є “делікатна”; вона є ніжна і непорівнянно більш гуманна, ніж в Стародавньому Єгипті та Вавилоні.

Дещо особливе місце до архітектури Індії посідає архітектура Індонезії. З одного боку, в Індонезії у будівництві дуже послідовно застосовувались правила регулярної композиції. Так, наприклад, архітектурний комплекс Чанди Севу, побудований у IX ст., це великий, складний комплекс буддійських святилищ з головним храмом у центрі, та 240 храмиками-капличками, які формують чотири концентричні квадрати. Індуїстський храмовий комплекс Лара Джонграндт у Прамбанані (IX–X ст.) об'єднує на високому насипі три великі храми та п'ять менших святилищ; вони замкнені у квадрат, складений з численних капличок. Ісламські храми в Індонезії будувалися з кількома внутрішніми подвір'ями, високими воротами з вежами. Подібних прикладів дуже багато.

Поряд з прикладами відособлення композиції від природного оточення тут зустрічаються також окремі приклади, які демонструють прагнення пов'язати архітектурне вирішення споруд з природним довкіллям. Найпримітніший приклад – святилище Бородубур на острові Ява (VIII–IX ст.). Це природний горб, обличкований кам'яними блоками; він має вигляд ступінчастої піраміди з пологими схилами, прикрашеної тонко виконаним скульптурним убранством; а вінчає цю композицію висока ступа. Уся споруда вписується у ландшафт.

Проте загалом доходимо висновку, що архітектурне облаштування довкілля проводиться в індійському ареалі з переважною орієнтацією на те, що зробить у своєму довкіллі людина сама, а не на те, що вона отримає готовим від природи; хоча природа тут є благодатна, і розташована поруч.

МАЙЯ та ІНКИ. Обидва ці великі історичні народи будували свою цивілізацію на зовсім окремому континенті, і створили там цінності, які мають загальнолюдське значення. Тепер їхньої цивілізації вже немає, але вона заслуговує на велику увагу. Культура майя та інків розвивалася у відриві від цивілізацій євразійських; через те тут ніяк не може бути прямих пов'язань, але можливо побачити певні паралелі. Тубільні народи Америки у своїх оселях та у святилищах прагнули створити для себе довкілля, яке якнайкраще відповідає їх бажанням. Під час досліджень виявлено численні стародавні споруди майя; розміщені на стилобатах чотиригранні піраміди, на зрізаних вершинах яких стоять невеликі храми. Це, наприклад, Храм Сонця у Паленке з VII ст. До складу комплексів входять також вузькі довгі будівлі – це напевно були резиденції правителів і знатних осіб. Ті будівлі групуються навколо монументальних подвір'їв та замикають їх з усіх боків. Цивілізація майя створила багато міст, які було забудовано кам'яними будинками. Відомо більше сотні таких міст. Вони мали регулярне планування. Найдослідженіші серед них Тикаль, Копан, Чичен-Іца, Ушмаль та ін. Багато храмів, знайдених у тих містах, стоять на ступінчастих багатоярусних пірамідах.

Такі споруди часом дуже високі і у різних містах досягають від 24 до 71 м. У місті Копан центральний комплекс будов споруджений на величезному штучно насипаному пагорбі. У місті Чичен-Іца до храму, який поставлено на дев'ястиступінчастій піраміді, з усіх боків ведуть широкі сходи.

У майя повсюдно була прийнята практика влаштовувати дуже парадні, репрезентативні внутрішні подвір'я, замкнені з усіх чотирьох боків монументальними будівлями. У місті Чичен-Іца чотири колони утворюють разом гі-

гантський замкнений прямокутник. Подібних прикладів можна назвати багато. Індійські народи Латинської Америки споруджували свої монументальні будівлі з розрахунком на віки, на століття.

Так само, як у майя, відбувалося будівництво в інків. Інки будували регулярні комплекси з дуже великих, рівно обтесаних блоків каменю. Зодчество Інків відзначалося геометричною простотою приземистих форм, міцністю та майже повною відсутністю декору.

Регулярний план також мають кращі серед осель індіан Північної Америки. На гравюрі 1629 р., яка зображає облогу села ірокезів з того часу, показано одне таке село. Воно має форму правильного шестикутника з регулярним розташуванням забудови і вулиць. Ця оселя є категорично відчужена, відокремлена від навколишнього природного середовища.

Загалом потрібно відзначити, що будівництво, яке вели у давнину туземні мешканці Латинської та Північної Америки, зокрема майя, інки, ірокези та ін., відзначалося прагненням споруджувати свої оселі самим, а не орієнтуватись на пов'язання з природним довкіллям.

КИТАЙ та ареал Китаю. Щодо застосування природних і штучних елементів у формуванні довкілля, то Китай посідає самостійну позицію. Тут необхідно відзначити таке. У Китаї від дуже давніх часів щонайменше вже у другому тисячолітті до н. е., з'явилися міста з прямокутним плануванням, яке пізніше стало для Китаю характерним. У періоди Мін та Цін (1369–1911 рр.) принципи регулярного, чітко симетричного планування міст остаточно утвердилися. Властивий для Китаю раціоналістичний стосунок суспільства до того, як формувати для себе самих своє довкілля, демонструє місто Пекін. Воно має геометричну структуру, ієрархічну систему планування, центричну орієнтацію. Чітко регулярну композицію отримало також інше дуже давнє місто Ло-Ян. Воно має шахматне планування вулиць та кварталів. Таке розпланування характерне для переважної більшості інших міст Китаю. Застосовувати регулярне планування для будівництва міст рекомендує трактат Чжоу-лі (III ст. до н. е.) та інші доктрини того часу. Структура садиб, які насаджувались у містах, також мала регулярний характер. Добре відомо, що вже у II ст. до н. е. мешкальні будинки міст розташовувались у глибині прямокутних в плані, замкнених подвір'їв. Отже, загалом характер забудови міст у Китаї доводить орієнтацію будівничих насамперед на умоглядне конструювання свого довкілля, а не на мистецьке пов'язання осель з навколишньою природою.

Але одночасно для Китаю є властивим дуже послідовне намагання людей знайти оптимальний спосіб, щоб якнайдосконаліше вписати своє існування у сформоване існування навколишньої природи. Така діяльність стала предметом цілої галузі науки та практики, відомої під назвою Фен-Шуй. Фен-Шуй виходить з засади, щоб людям жити у гармонії між собою та з натуральним світом, а не намагатися підкорити його. Головну увагу приділяли насамперед питанням збереження гармонії космічних сил у довікллі та впорядкованому існуванню людини серед них. Через це зміна людиною натуральної мистецької, ландшафтної структури свого оточення сама по собі не має значення, але значення має кінцевий баланс, який у довікллі буде створено, а саме – розклад космічних сил. Внаслідок перепланування можливо, у принципі, навіть поліпшити довіклля. У процесі вписання природовідповідної діяльності людини у природне довіклля може не мати принципового значення та обставина, що природне оточення у своєму первісному вигляді не буде збережене, а деякі його параметри будуть замінені штучними. Тому в Китаї безперешкодно впроваджували у планування міст геометричну структуру, симетричну побудову осель тощо; і це не суперечило поглядам та рекомендаціям Фен-Шуй.

Необхідно зазначити, що забудова усіх міст в Китаї не була однаковою. Так, Шанхай у районі Старе місто не був прямокутний, мав криволінійні вулички та дуже щільну забудову.

Будуючи міста, китайські будівничі не намагалися уподібнювати їх до образу навколишньої природи, що сформувалася давно.

Вид на Пекін відкривається з мурів міста. Навколо міста простягається рівнина, а місто справляє враження зеленого саду. Забудова – малоповерхова, і вона ховається під кронами дерев. Над містом підіймаються т. зв. “Горби прекрасного виду”; вони є насипані штучно та мають заввишки близько 50 м. Ці горби були призначені для того, щоб у розташованому тут павільйоні – місці найкращого контакту між небом та землею міг перебувати імператор.

У Китаї в містах створювали штучні сади – невеликі за розмірами, але в такий спосіб, щоб вони імітували натуральну природу.

Загалом необхідно відзначити, що в архітектурному вирішенні китайських міст природа відіграє дуже важливу роль; не як компаньйон, не як товариш, але як велика й дуже потужна сила, що має посісти адекватне до своєї значущості місце у системі, головним творцем якої є людина.

В архітектурі Китаю та сусідніх країн для будівництва, зокрема для спорудження навіть дуже важливих храмів та палаців, застосовували не обов'язково довговічний будівельний матеріал, дуже часто це було дерево.

Що стосується масштабності архітектурного вирішення забудови, то в умовах Китаю масштабність будівель, зокрема масштабність архітектурного вирішення високих споруд, більш наближена до масштабності природного довкілля. Зокрема, високі пагоди мають поярусне членування.

У регіоні Далекого Сходу формування й розвиток архітектури, її мистецького образу, не у всьому відбувалося єдиним потоком. Окреме місце посідають Японія і Тибет.

У Японії будівництво міст упродовж певного часу, від VIII ст., відбувається за зразком китайських регулярних міст. Пізніший час відзначається тіснішим пов'язанням будівель з природою, відсутністю у плануванні міст та комплексів обов'язкового регулярного плану. Від XV ст. взаємодія дому і саду стає особливо інтимною. Людина більше звертається до світу природи.

На окрему увагу заслуговує той факт, що у III–VI ст. н. е. у Японії будують величні царські кургани-могили (“кофун”). Як ми вже бачили, у більшості культурологічних регіонів, фактично всюди, об'єктам, які виділяються посеред ландшафтного оточення, надають особливого значення. Деяку роль у цьому плані відіграють, безперечно, міркування щодо мистецької організації довкілля, естетичного формування ландшафту. Важливо те, що високо підняте місце, забезпечуючи широкий огляд довкілля, створює передумови, щоб мати належну інформацію про те, що відбувається навколо. Розташування на горбі посилює оборонну спроможність об'єкта. Нарешті, коли об'єкт піднятий вище від інших, то це, звичайно, вказує на особливу його вагомість та престиж.

Але, мабуть, особливою є та обставина, що ділянка, піднята вище від свого оточення, є місцем, природно представленим для безпосереднього контакту сфери Землі зі сферою Неба. Як показує історія культури людства, такі контакти відбуваються з різних позицій. Виклад їх подав, зокрема Ю. Канигін, у книзі “Путь ариев”. Він відзначає, що від найдавніших часів люди керувалися такими міркуваннями: Небо – це є Батько людей, а Земля – то є Мати. Піднята частина земної поверхні – це є лоно Землі. Власне там Батько запліднює надра Землі, яка є одночасно і його Дружиною, і Дочкою.

З тієї причини гори та пагорби вимагають до себе окремої уваги. У погляді на цю проблему можливі дві позиції. Перша – це тоді, коли ми розглядаємо гору

або високу штучну споруду як місце, де людина хоче якнайближче піднятися від Землі до Неба. Це ніби сходинки, які мали б підняти людину вверх. Образ такої споруди – це вавилонська вежа у зіккураті. Друга позиція полягає у тому, щоб бачити той контакт як такий, що спрямований не від Землі на Небо, а навпаки, такий, що йде від Неба до Землі; тобто це є ніби запрошення Бога до себе. Прикладами є розташування храму на пагорбі або будівництво земляної могили, насипу-кургану. Що ж стосується єгипетських пірамід, то їх потрібно розглядати, мабуть, як намагання замкнутись на самому собі, відокремитися від усього, що є навколо, – як від Землі, так і від Неба [102, с. 31, 64].

З дещо інших міркувань визначали свої стосунки до пагорбів та до піднесених місць в Китаї і його регіоні. Тут керувалися світоглядними положеннями наукової дисципліни Фен-Шуй, що розглядає гори, пагорби та усі інші рельєфні утворення як втілення Ян, тобто космічної сили, природа якої є мужня, важка й тверда [85, с. 16, 63]. У конкретній ландшафтній ситуації гора має дуже багатосторонній космологічний смисл, а також вагому захисну й престижну функцію, яку необхідно комплексно враховувати.

Регіон Тибету став місцем, де створено особливо неповторні для скарбниці людства приклади органічного пов'язання архітектури із суворим природним довкіллям. Насамперед це Палац Далай-лами Потала у місті Лхасса (1645–1693), який ніби виростає з навколишніх скель та продовжує їх методами архітектури. У Тибеті будівництво ґрунтується на принципах, які є відмінними від тих, що їх застосовано у Китаї.

Усе ж поза названими винятками, будівництво в осередній частині Китаю демонструє принцип раціоналістичного конструювання довкілля, не обов'язково дотримуючись при цьому засад мистецького по'єднання з навколишньою природою.

АНТИЧНА КУЛЬТУРА відіграла в історії Європи та світу особливу роль. Її формування відбулося на основі складного поєднання впливів культур попереднього періоду, а також мистецтва сусідніх регіонів, насамперед Єгипетської, Вавилонської та Крито-мікенської культури, комплексу культур європейського регіону, а також інших чинників на основі уже сформованої містобудівельної інерції, яка надала подальшому розвитку урбаністики у регіоні певну спрямованість. Необхідно зазначити, що найдавніші урбаністичні пам'ятки, які знаходяться на території Стародавнього світу, в аспекті ставлення до навколишньої

природи вказують часто на прагнення будівничих до того, щоб самим конструювати для себе своє довкілля, застосовуючи штучні методи, і необов'язково оглядаючись на натуральну побудову природного оточення. Показовою є архітектура міста Террамара Кастелаццо у Північній Італії, яке було збудоване близько 2 тис. років до н. е. Ця оселя має прямокутний план вулиць та свідчить про те, що принцип регулярного планування міст з найдавніших часів для цього регіону не був чужий [103, с. 14]. Регулярне, геометричне планування міст ми знаходимо від найдавніших часів також у східній частині середземноморського ареалу. Регулярне планування рекомендує у своїх працях Платон. Застосування геометричних засад містобудівництва знайшло у Стародавніх Греції та Римі загальне поширення. Це сталося насамперед у зв'язку з поширенням колонізаційної містобудівельної діяльності, а також з будівництвом у різних регіонах військових об'єктів – римських військових таборів, оскільки будівництво нових осель у чужій місцевості завжди вимагає архітектурного підходу, орієнтованого насамперед не на особливості місцевого ландшафту, а на інтереси іншого порядку.

Разом з тим щодо стосунку до природи в античному світі ситуація не була однозначною. Упродовж століть у цьому регіоні у загальну світову архітектурну скарбницю було зроблено два діаметрально протилежні мистецькі внески. Один з них містить найцінніші твори, спрямовані на формування насамперед штучного довкілля. Інший, зроблений у той час, дає світові найвищі досягнення у справі поєднання архітектурного вирішення з навколишнім ландшафтом. У тому, що стосується античної культури загалом, аспект архітектурного пов'язання конкретних осель з їх природним середовищем має бути охарактеризований такими ознаками. Житлові будинки у регіоні античної культури майже повсюдно були збудовані на засадах концентрації приміщень навколо внутрішнього подвір'я – перистилію або атріуму. Тільки у Римі і в Остії велась багатоповерхова забудова. Будинки у містах стояли дуже щільно. Громадські площі, які потрібно було виділити серед цієї забудови, формувалися фактично завжди у вигляді замкнутих з усіх боків майданів, обрамованих будівлями або колонадами. Природний ландшафт у композиції міст вагомої ролі не відігравав, зелені в містах не було. Показовими прикладами архітектурного вирішення міст є передусім форуми у Римі та Помпеї, а також майстерно сформована система вулиць у місті Пальміра, обрамованих колонадами. Усі ці твори є зразковим прикладом архітектурних комплексів, які було створено за принципами формування штуч-

ного довкілля, у мистецькому вирішенні якого навколишня природа не відіграє будь-якої істотної ролі. Через дуже активну колонізаційну діяльність Стародавньої Греції та Риму архітектурні методи цих країн отримали повсюдно широке застосування, та й сьогодні ще чинять свій загальний вплив.

Діяльність античної культури, спрямована на створення у містах штучного, зовсім окремого від природи, архітектурного середовища, мала домінуюче значення. Але загалом не менш вагомий внесок у культурну скарбницю людства зробила така мистецька творчість античного часу, яка нероздільно єднає в собі штучні елементи довкілля з природними. За кількістю таких творів є небагато, але у спадщині людства вони відіграють величезну роль. Назвемо головні з них.

Перший – це Афінський акрополь. Монументальні будівлі споруджені тут на вершині гори, а весь архітектурний комплекс ніби виростає зі скелі. Розташування храмів не підпорядковане геометричним правилам, а тільки вільним композиційним відчуттям, нібито намагаючись робити так само, як це чинить натура. Афінський акрополь є зразком органічного поєднання природних та штучних елементів в архітектурі.

Другий з найвидатніших, особливих комплексів – це акрополь у місті Пергамі, у північно-західній частині Малої Азії. У цьому комплексі монументальні об'єкти – храми, святилища, театр, агора – поставлені на горбі, що домінує над містом, і розміщені в такий спосіб, що своїми фасадами вони звернені назовні, до відкритого простору, й формують начебто вінок, який завершує пагорб.

Третій приклад – це вирішення святилища і агори в Олімпії. У цьому архітектурному комплексі монументальні будинки стоять у просторі вільно, не підпорядковуючись геометричним правилам; а з території площі видно схили гори, яка високо піднімається. Так само було збудоване святилище у Дельфах та деякі інші об'єкти.

Антична цивілізація зробила дуже вагомий внесок як в першому, так і другому з напрямів архітектурної творчості. Що ж стосується архітектурних вирішень, тісно пов'язаних з природою та простором, то вони сконцентровані насамперед у регіоні східної частини середземноморського ареалу, в районі Малої Азії та, властиво, у Греції.

Будівництво осель з акрополем на горбі та основною міською забудовою внизу має в регіоні глибокі традиції. У II–III тисячоліттях, у часи Егейської та Крито-мікенської культури, за таким принципом були збудовані міста-фортеці Тиринф, Мікени та ін. Ці міста були оточені могутніми стінами т. зв. циклопічної

кладки. Саме тоді було сформовано загальноприйнятий у Греції тип житлового будинку, у якому приміщення групуються навколо внутрішнього подвір'я.

Що ж стосується будівельних матеріалів, то в античний час вони переважно були дуже капітальними. Це насамперед конструкції з каменю; руїни таких будівель збереглися й до сьогодні, якщо тільки ці будівлі не були зруйновані навмисне. Але разом з тим необхідно підкреслити, що справі довговічності матеріалів та конструкцій в античній культурі не завжди надавали принципового значення. Так, у дорійській Греції, незважаючи на нагромаджений в минулому багатий досвід будівництва з каменю, застосовували у спорудженні храмів конструкції з дерева. В Олімпії, ще у II ст. до н. е. можна було бачити останню, ще не замінену до того часу, дерев'яну колону.

Після того, як відбулося руйнування давньоримської держави і столицею імперії стало новозбудоване місто Константинополь, засади архітектури там практично не змінилися. Архітектурна побудова комплексів і забудови так само, як і в Римі, була спрямована на те, щоб будувати передусім штучне довкілля. Дослідники відзначають, що головна церква Константинополя – храм Святої Софії – “від самого початку була задумана як внутрішній простір” [16, с. 310]. Як внутрішній, орієнтований на себе архітектурний простір, було побудовано розташований біля храму Святої Софії Імператорський форум та усі головні площі і комплекси Константинополя.

Загалом маємо відзначити, що архітектура античного часу принесла людству істотні цінності на основі обох способів формування стосунків між штучними та природними елементами у довкіллі.

В архітектурі КРАЇН ІСЛАМУ формування стосунку до навколишньої природи відбувалося на фундаменті, що його становить давніша культура античного світу і елліністичних країн, культура Середньої Азії та Візантійської держави, а також локальна культура місцевих народів. Ці культури від дуже давніх часів взаємодіяли між собою. Тому після запровадження ісламу стосунок до природи у будівництві на цих територіях у своїх принципових засадах не змінився.

Забудова міст була малоповерховою. Будинки стояли щільно один біля одного. Приміщення групувалися навколо внутрішніх подвір'їв. Вулиці у містах арабських країн переважно були непрямолінійними, звивистими та вузькими. Посеред такої забудови виділялися окремі майдани, що мали замкнений інтер'єрний характер. Будівництво храмів пов'язували з влаштуванням замкнених, прямокутних, оточених з усіх боків галереями подвір'їв; мечеті дуже виді-

лялися з-посеред надзвичайно щільної забудови міста. Кожна мечеть являла собою великий комплекс, що складався з будівлі та великого подвір'я для молитви, обнесеного з усіх боків будинками або аркадами. Подвір'я здебільшого були прямокутними.

Деякі міста ісламського світу (зокрема Бухара) дають нам приклади влаштування прохідних воріт, що стоять на перехрестях торгових вулиць. Такі розв'язання перегукуються з традицією архітектурних вирішень головних міських вулиць в античних містах Близького Сходу, що формують замкнене, закрите від природи архітектурне середовище. Саме так у давнину були збудовані перехрестя вулиць у місті Пальміра, що тепер знаходиться на території Сирії; у місті Гераса тощо.

Показовими для стосунку ісламської культури до навколишньої природи є мінарети. Вони виділяються з оточення, контрастують з ним, і власне це є їх завданням. Якщо порівняти мінарет з вирішенням китайської чи японської пагоди або з традиційною українською дзвіницею, то ця різниця в архітектурі очевидна.

Ілюстрацією підходу до формування простору, властивого ісламській архітектурі, є комплекс палаців Альгамбра, що тепер знаходиться на території Іспанії. Основні репрезентативні простори цього комплексу, а саме: Львине Подвір'я, Миртове Подвір'я, палац Карла V вирішені у вигляді дуже святкових інтер'єрних просторів, мають вигляд ніби залів, розташованих просто неба. Незважаючи на те, що Альгамбра розташована високо на горі, ці подвір'я ніяк не є пов'язані з мальовничим довкіллям.

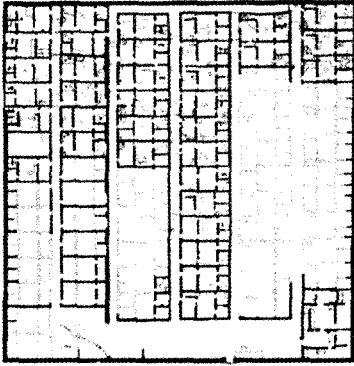
Отже, в ареалі ісламської культури домінував підхід до формування архітектурного простору як до комплексу, який людина має облаштувати для себе на свій власний розсуд, і, якщо це потрібно, то сама має розставити на місця елементи природи.

У формуванні архітектури ісламського регіону виняткове і дуже помітне місце посідає Стамбул. Розвиток міста відбувався на основі візантійського Константинополя, що у ньому увага архітектора була зосереджена насамперед на формуванні закритих внутрішніх міських просторів. Проте в пізніший час у Стамбулі розвиток архітектури відбувався не так однозначно. З одного боку, як це показує план міста середини XIX ст., архітектурний образ Стамбула формувала плутана мережа вузьких, криволінійних вулиць, тобто місто, у принципі, було подібним до усіх інших міст ісламського ареалу. Але одночасно

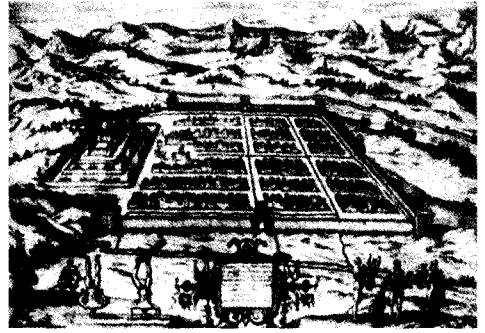
дослідники та мандрівники того часу зауважують дуже велике значення в архітектурі цього міста мотивів і елементів природи. В. Шкваріков та інші автори відзначають: “Сучасний Стамбул належить до найцікавіших міст світу. Надзвичайно мальовничими є вузькі вулиці Стамбула, забудовані дерев’яними будинками з еркерами та різьбленими балконами, що нависають. Мальовничими також є галасливі базарні площі, над якими, вириваючись із зелені старих дубів та акацій, піднімаються у небо білосніжні стріли мінаретів. Але особливо цікавими є панорами Стамбула... Над самою водою тягнуться стародавні стіни, над ними виступають з зелені садів дахи житлових будинків...” [34, с. 89]. Камілло Зітте у своїй праці, опублікованій у 1900 р., відзначає, що у Константинополі можна знайти “...неперевершений приклад, як впроваджувати зелень у великий будівельний масив. Всюди зелень; так, що людина, посеред метушні базару й домів, відчуває себе весь час, ніби посеред вільної природи; всюди зелень входить охоче, мальовничо та бездоганно в образ вулиць та площ, ніде вона не перешкоджає, як то є при наших алеях, вільному видові на монументальні будинки, і ніде не вимагає вона витрат коштів на насадження або утримання. Звідки приходить те чудо? Попросту з того, що всюди від природи тут здавна була зелень, і що тільки там її було усунено, де вона діяла заважаючи; але там, де вона залишилася бути, то вона є добра, натуральна, бездоганна. Загальне враження є попросту казкове” [74, с. 254]. Отже, К. Зітте виразно підкреслює, що у формуванні архітектурного образу міста Стамбула дотриманий напрям діяльності, спрямований на орієнтацію архітектури на органічну єдність з навколишнім природним світом.

Подібне, дуже мальовниче враження цілісності з краєвидом роблять монументальні споруди також ще в одному місці на Близькому Сході, а саме: в Палестині, в Галілеї. Власне так побудовані там церкви, що їх розміщено на місцях, де навчав Ісус Христос. Ці церкви ніби виростають з навколишньої природи і органічно вписуються в неї.

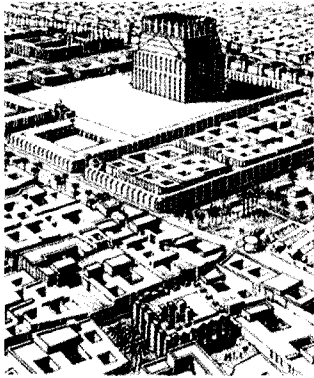
Підсумовуючи, зазначимо: в регіоні арабської, ісламської культури, в архітектурній побудові довкілля фактично всюди будівники керуються бажанням сформувати довкілля так, як вони самі вважають за доцільне, а не формувати довкілля, орієнтуючись на вигляд навколишньої природи. Одночасно не можна не побачити, що в регіоні були місця й території, де дотримувались інших принципів.

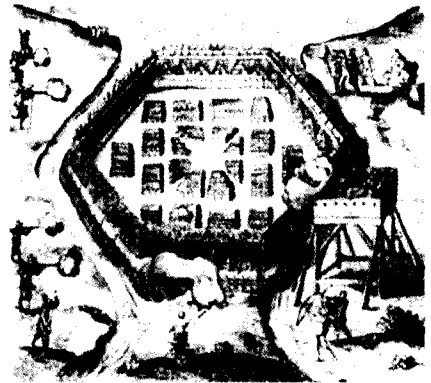
А – Стародавній Єгипет.
Квартал у місті Ахетатоні

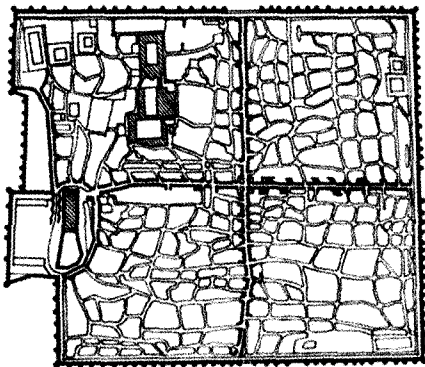
Г – Південна Америка. Місто Кузко.
Давня столиця індіанців

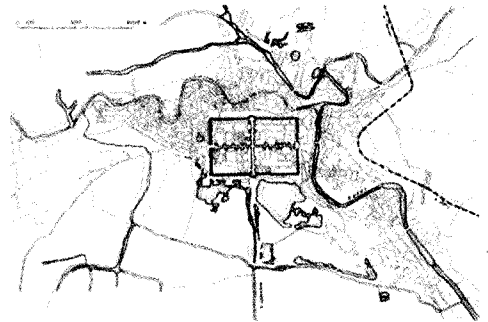
Б – Стародавній Вавилон.
Фрагмент забудови міста

Д – Північна Америка.
Укріплене селище племені ірокезів

В – Індія та суміжні країни. Місто Герат.
Афганістан, XV ст.

Е – Китай. Місто Тяньцзінь

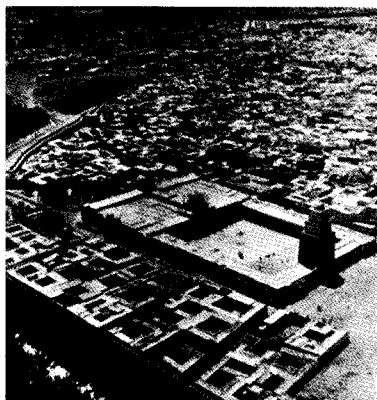
Рис. 17. Геоархітектурні ареали

*Ж – Античний світ.
Давня Греція, місто Прієна*

*И – Забудова площі у західноєвропейському місті.
Майнц, Німеччина*

*З – Архітектура країн арабської культури.
Каїраван, Туніс*

Рис. 17. (Продовження). Геоархітектурні ареали

Що ж стосується загальних характеристик довкілля, то потрібно відзначити, що в арабському регіоні житлове середовище було високоурбанізованим; у містах зелені та природи, як правило, не було. Разом з тим геометричні правила для забудови застосовувались необов'язково; переважно тільки для конкретних, порівняно невеликих за розмірами, але дуже вагомих за значенням об'єктів, зокрема для мечеті. Природні елементи ландшафту у формуванні довкілля істотної ролі не відіграли. Так само не надавалось особливого значення тому, щоб будувати об'єкти “на віки”, хіба що коли йшлося про збереження реліквій, які мають величезну цінність. У формуванні стосунку до природних і штучних елементів довкілля у цьому регіоні велику роль відіграє сформована на його територіях різноманітна урбаністична інерція.

ЄВРОПА. Розвиток європейської культури та відповідно формування в Європі стосунку до навколишньої природи відбувалися в обставинах дуже складної політичної, ідеологічної та, часто, воєнної конфронтації. Тому той розвиток йшов несподіваними часом шляхами, з поворотами та змінами. Усе ж, коли йдеться конкретно про містобудівництво і про формування архітектурного образу осель, то ми маємо підставу вважати, що біля підвалин цього процесу лежить стародавній фактичний поділ Європейського континенту на кілька культурологічних ареалів.

Насамперед це є простір, який зазнав безпосередньої дії античних культурологічних впливів. Це територія, що входила до складу провінцій Давньоримської та Візантійської держав, а також до складу Стародавньої Греції; або там, де мали свій прямий вплив давньогрецькі колонії. У цю зону входить фактично усе європейське Присередземномор'я: Балканський і Апеннінський півострови, а також Іспанія та Франція.

Інший простір Європи в аспекті формування архітектурного образу осель становить зона споконвічного дерев'яного будівництва, що простягається у північній частині континенту. Тут довго утримувалися давні традиції архітектурного формування осель, пов'язані із застосуванням європейського зрубного дерев'яного будівництва.

Врешті дуже специфічну зону з погляду формування архітектури осель та стосунку до навколишньої природи в них становить осередня зона Європи, що простягається між обома цими регіонами – від Дону до Рейну. З одного боку, це смуга, де дуже різноманітна природна ситуація, різноманітний ландшафт, різні природні зони. З іншого, – на цій території споконвіків розташований вузол ко-

мунікацій, що має загальносвітове значення; це зона взаємовпливів та претензій різних регіональних європейських культур. Тому розвиток архітектури та формування стосунку до природи при забудові осель тут відбувалися неоднозначно.

Не вдаючись до аналізу причин, ми повинні відзначити як факт, що в Європі упродовж усього минулого тисячоріччя постійно спостерігався рух в напрямку від заходу до сходу. Це твердження стосується різних видів діяльності того часу: конкретно розвитку економічної діяльності та господарчих впливів; поширення законодавства стосовно просторового розвитку осель; різних аспектів ідеологічного та політичного впливу; територіальної експансії і воєн; та, врешті-решт, моди. Усе це не могло не мати впливу на архітектурні процеси. Велика перебудова міст відбувалася, зокрема, у межах держави Тевтонського Ордену, тобто у Пруссії, Прибалтиці, Західній Польщі тощо. На цих територіях, а також на землях слов'ян інтенсивно замінювали традиційну дерев'яну забудову кам'яними будівлями. Заміна забудови, а також міських фортифікацій супроводжувалася тотальним переплануванням осель. Усе це діялося синхронно із впровадженням у містах нового законодавства; міста отримували Магдебурзьке право. Тринадцятий вік у Польщі називають сторіччям будівництва міст.

У пізніші часи дуже великий вплив на усі європейські архітектурні процеси мала теорія та практика архітектури ренесансу та особливо поширені у той час проекти т. зв. ідеальних міст. Вироблені тоді системи міських фортифікацій отримали повсюдне застосування. Не менш вагомий вплив на формування загальноприйнятого у Європі стосунку до навколишньої природи мала поширена архітектурна ідеологія Версалю, засадою якої було створення докільля за своїм задумом штучно, а природа та її елементи мали бути тільки будівельним матеріалом.

Д. Антонович у своїй книзі “Українська культура”, виданій у Мюнхені у 1988 р., відзначає: “Усі європейські стилі, починаючи з романського, зароджувалися в італійців або французів, але їх переймали одразу або трохи згодом інші народи – німці, англійці, іспанці, чехи, поляки, українці, і здебільшого загальні форми мистецької творчості перетворювали, оживляли прикметами національного генія, причому ці прикмети переходили від одного стилю до іншого; крім того вносилося дещо своє оригінальне, і в той спосіб і німці, і англійці, і українці мають національне мистецтво” [21, с. 254].

Концепція, яка полягає у тому, що формувати міське докільля потрібно зі штучних елементів і на регулярних засадах, була укорінена в Європі у XVIII ст.

настільки міцно, що коли настала необхідність органічно впровадити Росію в ареал європейської культури, це створило підставу для повної перебудови там архітектурної діяльності. У Росії було зроблено різкий поворот від традиційної орієнтації на ландшафт до архітектурної діяльності, яка ґрунтується на раціоналістичних засадах і на застосуванні геометричних планувальних систем.

Застосування регулярних форм у містах Південної та Західної Європи веде свій початок від регіонів, які мали такі традиції ще від давньоримського часу.

Планування давніх міст у Центральній Європі фактично усюди є традиційно нерегулярним; вулиці криві, а загальне архітектурне вирішення – мальовниче.

Що стосується рівня урбанізації міського довкілля, то в Європі він склався неоднозначно. У західній частині континенту забудова була дуже щільною; будинки були високі, подвір'я без зелені, а вулиці вузькі. У Східній Європі міста забудовувалися просторо та займали велику територію.

Масштабність архітектурних вирішень у Європі відзначається здебільшого своїм гуманним характером. Архітектурне членування будинків орієнтоване на людину. Особливо наочно це бачимо на прикладі архітектурних форм готичного стилю, а також у формуванні архітектури вулиць і площ середньовічних міст. Що ж стосується способу зіставлення конкретних будівель та комплексів з природним довкіллям, то застосовують поєднання на засадах контрасту, а також на засадах консонансу з природним середовищем.

Стосунок до того, щоб неодмінно гарантувати довговічність збереження будівель “на віки”, в Європі є неоднозначний. Таке прагнення спостерігається насамперед у тих регіонах, де діють античні архітектурні традиції. У Центральній Європі та на Європейській Півночі такого звичаю, щоб монументальні і особливо важливі будівлі обов'язково потрібно було будувати з розрахунком на їх якнайдовше, “вічне” існування, немає.

Практика будівництва найважливіших споруд не дерев'яними, а доконче з каменю або цегляними, у минулому поширювалася від заходу або від півдня на північ і на схід. У Центральній та Східній Європі для того, щоб створити особливо важливий монумент, розрахований на те, щоб стояти віки, споруджували насипи з землі.

Загалом розвиток міст у Європі упродовж історії відбувався дуже складно, під впливом дії різних чинників та в умовах наявності урбаністичної інерції, яка була різною в різних регіонах. Тому той розвиток потребує диференційованого розгляду за періодами та за регіонами.

Висновки до другого розділу:

1. Стосунок до природного довкілля є істотним елементом світогляду людини й має принципове значення у формуванні культур. Споконвіків у діяльності людства склалися два діаметрально різні підходи щодо визначення ролі і місця природи у довкіллі. Перший підхід полягає у намаганні з'єднатися з природою, створити з нею одну цілісність. Другий підхід полягає у тому, щоб протиставити себе природі та підпорядкувати її собі. Обидва підходи чинять вплив на формування архітектури.
2. Наявність двох різних світоглядних позицій щодо місця природи у довкіллі знайшли відображення в архітектурній творчості конкретних культур. В архітектурі склалися дві позиції щодо стосунку до природи: інтроверсійна та екстраверсійна. Перша з них відображає прагнення відвернутися від довкілля, а інша – з'єднатися з ним.
3. Для того, щоб виконати аналіз архітектурного довкілля щодо стосунку до природи, потрібно спиратися на об'єктивні характеристики, які виявляють стосунок людей до навколишнього середовища. Такими характеристиками є: спосіб стосунку до простору; рівень урбанізації середовища; підхід до забезпечення довговічності архітектурних об'єктів і до використання матеріалів; застосування у вирішенні простору регулярних геометричних форм; масштабність архітектурного середовища.
4. Щоб можна було оцінити значення природного довкілля у традиційній архітектурі України, необхідно побачити її в контексті архітектури світу. Для цього розглянуто характер архітектури в основних геоархітектурних ареалах. Розгляд показує, що у більшості ареалів домінує намагання ізолюватись від природного довкілля та створити своє власне антропогенне середовище.
5. Загалом матеріал другого розділу становить інструмент, за допомогою якого можна висвітлити питання про характер екологічних основ та про роль і місце природи в українській архітектурі.

Розділ третій

ГЕНЕЗИС АРХІТЕКТУРНИХ ФОРМ В УКРАЇНІ В АСПЕКТІ ЇХНІХ ПОВ'ЯЗАНЬ З ПРИРОДНИМ ДОВКІЛЛЯМ

3.1. Географічні, геополітичні та господарські передумови

Найдавніший період формування архітектурного довкілля відіграє найважливішу, спрямовальну роль у розвитку, який, у підсумку, визначив архітектурний образ України. Не аналізуючи детально, відзначимо властивості, які поєднуються у нас з поняттям “традиційна українська архітектура”.

Насамперед це найтісніше пов'язання архітектури, життєвого простору людини з природою: з багатою зеленню, з садами, квітами, з ландшафтом. Українське місто чи село – це неодмінно зелений, квітучий сад.

Потім обов'язково виступає невисока щільність забудови традиційних українських осель. Звідси впливає бажання більшості мешканців, хто тільки може, проживати в окремому власному будинку, що стоїть посеред саду. Серед зелені мали б стояти також найважливіші громадські будинки. Краще, щоб будівлі перебували в оточенні природи, ніби виростаючи з неї, а не пригнічували природу зверху.

Архітектура будівель повинна бути співмасштабною з навколишньою природою, не створюючи різкого контрасту щодо довкілля та не пригнічуючи людей, які перебувають поруч, своєю справжньою чи уявною величиною. Немає необхідності у тому, щоб відгороджувати себе від навколишньої природи, захищаючись від неї. Якщо потрібно захиститися від вітру чи дощу, то це необхідно зробити, не перевищуючи при цьому неодмінної потреби.

При усьому тому у згадках про архітектуру українських міст і сіл ми вже звикли до того, що будинки в них звично будувалися з не надто тривких матеріалів, і що в найстаровинніших українських містах, які мають особливо вагому історію та минуле, є значно менше збережених до нашого часу пам'яток історії, містобудівництва та архітектури, ніж це є в містах інших культурних ареалів світу. Ця обставина викликає у нас жаль.

Не вдаючись тепер до аналізу причин, чому якраз такі ознаки має історично сформоване архітектурне довкілля в Україні, та забігаючи вперед, ми не

можемо не бачити, що перелік характеристик, які ми назвали, загалом винятково повно демонструє комплекс ознак, властивих екстраверсійній позиції щодо формування архітектурного довкілля, тобто такій, що є спрямована на єднання з природою.

Насамперед ми повинні відзначити, що, як це впливає з проведеного нами аналізу, такого роду стосунків до природи у довкіллі, та ще й такий, що проявився б настільки послідовно, – є явищем, у світовій практиці винятковим. Розгляд позицій, які займали стосовно природи суспільства різних культурних ареалів у різні періоди своєї історії, свідчить про те, що подібного прикладу, коли такого роду позиція, у такому багатому природному середовищі, з такою послідовністю, на такій великій території, в такому широкому масштабі упродовж тисячоліть так би впроваджувалася у життя, – подібного прикладу немає; й тому це явище вимагає для свого вивчення особливої уваги та й покладає на нас за це вивчення особливу відповідальність.

Ми повинні відзначити, що це виняткове явище склалося не випадково, й також не випадково воно отримало власне такі, а не інші мистецькі форми. Щоб це явище дослідити, потрібно:

а) насамперед з'ясувати його походження, в який спосіб його було створено, а також методологію цієї діяльності;

б) вияснити зону поширення регіону, де відбувалося формування цього архітектурного напрямку й на який простягалася його дія. Іншими словами, необхідно локалізувати той архітектурний напрямок для того, щоби можна було його вивчити. Оскільки в нашому випадку ми ставимо перед собою завдання визначити формування архітектури конкретно в Україні, то ми повинні насамперед зосередити особливу увагу саме на території України. Ми повинні вияснити конкретні шляхи й способи, як саме тут відбувалося формування архітектурного довкілля.

Для цього ми маємо оцінити ситуацію, зважаючи на місце регіону, де відбувається описуване явище в системі географічних, культурологічних та політичних регіонів Європи та світу. Питання розглянемо спочатку в макроекономічному аспекті.

Регіон, що простягається північніше від Чорного моря, від Дону й до Карпат, тобто Північна Припонтида, – це регіон, споконвіків для історії людства особливий. Ця особливість полягає ось у чому. Насамперед на цій території сходиться багато різних географічних і геополітичних систем. Це є осередок

Євразійського континенту. Тут сходяться разом різні кліматичні, географічні зони; степ переходить у ліси, течуть великі трансконтинентальні ріки, тут є дуже різноманітні ґрунти. Неможливо здійснювати континентом великі подорожі, минаючи цю територію. Як свідчать історичні географічні карти, головні дороги, які перетинають транзитом Європу, Східну та Південно-Західну Азію, а також провадять сухопутним шляхом від Африки, здавна сходилися тут [90], с. 435; 36]. У цьому місці існує ціла система трансконтинентальних судноплавних рік, а також придатних для судноплавства внутрішніх морів. Особливу увагу у цьому контексті необхідно звернути на Махас Паті, або т. зв. Великий Арійський пояс. Це трансконтинентальна степова комунікаційна смуга, яка упродовж тисячоліть стабільно з'єднує з Заходом Схід, починаючи від Тихого океану, Гімалаїв та Паміру, через Алтай і Кавказ до Карпат, і далі в напрямку до Заходу Європи. Ця смуга використовувалась для контактів та пересувань багатьох народів, для культурних та інформаційних зв'язків, для політичних стосунків і військових походів. Землі України мають на цій смузі, яка виконує трансконтинентальну функцію, ключове розташування. Північна Припонтида є ніби серцем, властивим осередком цієї величезної території. Звідси випливає, що, коли ми розглядаємо будь-які питання про становлення і розвиток української культури, то зв'язки по цьому поясу ми теж не можемо не брати до уваги.

Регіон Північного Причорномор'я має безпосереднє відношення до т. зв. індоєвропейської проблеми і того, що стосується походження європейських мов і народів. Як відзначає з цього приводу *The New Encyclopaedia Britannica* (15th Edition, t. 6, p. 295 [104]): “Індоєвропейські мови є нащадками єдиної, незафіксованої мови, якою, правдоподібно, говорили більше як 5000 років тому у степових регіонах на північ від Чорного моря, і яка розкололася на багато діалектів близько третього тисячоліття до н. е.”. Те саме відзначає Велика Радянська Енциклопедія: “...очевидно, що в найдавнішу епоху... індоєвропейські мови або діалекти були відсутні в Азії та в Середземномор'ї, в Північній або Західній Європі. Тому переважно припускають, що центри поширення індоєвропейських діалектів знаходилися у смузі від Центральної Європи та Північних Балкан до Північного Причорномор'я” [105]. Є інформація, що в давні часи смуга розселення індоєвропейських племен простягалася аж до Рейну.

Питанням теорії про розселення індоєвропейських народів в регіоні Причорноморського простору присвячена, зокрема, спеціальна монографія В. Ріана та В. Пітмана “Ноїв потоп” [47], а також багато інших наукових видань. Твер-

дження про те, що українські землі безпосередньо причетні до формування індоєвропейців та їх культури у давнину, підтримують також сучасні українські учені, зокрема, М. Чмихов, В. Даниленко та ін. Німецький учений О. Гойслер вважає, що формування індоєвропейської мовної спільноти відбувалося у смузі від Рейну до Уралу. Не вдаючись до розгляду питань про конкретну подальшу долю індоєвропейських, арійських народів світу, ми повинні відзначити як факт те, що Причорноморські землі безпосередньо пов'язані з формуванням індоєвропейської культури, та що без врахування культури причорноморських, тобто українських земель, питання про індоєвропейську культуру та про історію її долі, вирішити не можна.

Істотні пов'язання ведуть через землі України в напрямку до Близького Сходу і на північ, з одного боку, та до регіонів Балтики і Океану – з іншого. Це означає для України від найдавніших часів стабільні, оскільки обумовлені геополітичним розташуванням, зв'язки з ареалами єгипетської, шумеро-вавилонської, індійської та китайської, а також з ареалами античної та західноєвропейської культур загальносвітового значення. Таке розташування споконвіків визначає для українського краю ключове місце на самому вузлі доріг. Тут вже ніяк неможливо є “бути збоку”, на становищі спостерігача.

Звідси випливає, що Північна Припонтида, тобто землі України мусять бути “контактною зоною” для багатьох великих і могутніх світів, світів Сходу і Заходу – не тільки в геополітичному розумінні, але й в етногенетичному та духовному [102, с. 249].

Коли ми розглядаємо це питання з позицій аналізу розвитку української культури, то констатування нами постійної наявності в Україні умов для стабільних контактів з культурними ареалами найвищого світового рівня, а отже, наявність реальної можливості увесь час мати інформацію про нові явища культури, приводить нас ще й до такого висновку. Якщо ми бачимо, що суспільство на землях України визначило для себе певний зразок культури, який у чомусь відрізняється від зразків, що є на той час вибрані в інших ареалах, то воно вчинило так не з причини своєї неознайомленості, необізнаності про можливі інші варіанти підходу до довкілля, а тому, що воно свідомо вважало власне той зразок для себе найбільш відповідним, свідомо бажаним, найбільш правильнішим. Отже, саме такий, вибраний до природи стосунок у формуванні свого довкілля ми маємо підставу вважати за прояв духовності цього суспільства у цей час.

Населення України упродовж давньої історії істотно не змінювалося. У 40000–15000 рр. майже уся територія України була заселена. За часів неоліту населення території України переходить до хліборобства. Вважають, що Північне Причорномор'я та сусідні землі входили до ареалу, де відбувалося поступове формування індоєвропейської та слов'янської культур. Особливо велике значення у цьому процесі надають розвиткові черняхівської культури, яка у III ст. н. е. існувала на Нижньому і Середньому Дніпрі, Південному Бугі, Дністрі і далі – до нижньої течії Дунаю та до земель Польщі. Археологи (Н. Кравченко) відзначають, що “черняхівська культура – одне з найбільш яскравих явищ в археології України і всієї Південно-Східної Європи. Розповсюдження на величезному просторі Лісостепової та Причорноморської зон однорідної культури, близької до культури римських провінцій, піднесення в усіх сферах виробництва, розповсюдження передових методів ведення сільського господарства, нова ідеологія та вірування – все це виділяє її з ряду традиційних східноєвропейських культур і привертає особливу увагу дослідників” [39, с. 285]. У той час між землями України та провінціями Давньоримської держави були безпосередні стосунки. Більшість дослідників вважає прабатьківщиною слов'ян територію між середнім Дніпром, Прип'яттю, Карпатами та Віслою. На цій підставі стверджують, що “український народ та його предки були від найдавніших часів автохтонами на території сучасної України” [26; т. 11, с. 34].

Розвиток суспільства у давній Україні відбувався в умовах особливої природної ситуації. Природа України є унікальною і багатою, – як щодо різновидів природних форм, так і щодо їх кількості. На території України закінчується Великий степовий пояс, який суцільною смугою простягається від Алтаю аж до української Тернопільщини. До складу земель України входить усе Північне Причорномор'я. Українські землі безпосередньо пов'язані з великими ріками, що течуть у напрямку Південної та Північної Європи. Це ріки Дон, Дніпро, Дністер, Дунай, а на Заході – це Західний Буг і Сян, аж до Вісли. У цьому зв'язку Н. Чмихов пише, що в Україні “...в неоліті розвиток набув водний транспорт. За допомогою дараб (плотів) і човнів люди освоювали значні простори – береги рік, озер, їх острови, непрохідні болота й навіть побережжя морів” [106, с. 58–59].

Відзначають, що за своїми природно-кліматичними умовами територія сучасної України ще від мезоліту належала до найсприятливіших районів світу

[106, с. 33]. В. Докучаєв пише, що в неоліті трохи інакше виглядав також і степ: береги його мали багато рік та річок, значна частина яких тепер вже не існує; вони являли собою зарослі лісом оази, що простягалися до самого моря [106, с. 54].

Природні умови, що існували в Україні, були винятково сприятливі для проживання та діяльності мешканців. Тут не було надмірної спеки, чи нестерпного холоду, чи дуже небезпечних тварин. Тому не було потреби влаштовувати превентивний захист від зовнішнього довкілля. Навпаки, зовнішній простір можна було адекватно пристосувати до потреб людини.

Разом з тим навколишня природа створювала дуже добрі умови для ведення сільського господарства, для орного землеробства. Тут з найдавніших часів відбувалося приручення тварин. Наприкінці пізнього палеоліту – в ранньому мезоліті тут було приручено собаку. Його використовували під час полювання. Згодом, за допомогою собак, почалося приручення інших тварин. Це були, як вважають, насамперед кози, вівці, бики та свині [39, с. 84]. Худоба стає тягловою силою, вже починаючи з неоліту [106, с. 58–59]. У IV тисячолітті до н. е. в Причорномор'ї відбулася знаменна подія: тут уперше в історії було приручено дикого коня. Це зробили племена середньостогівської культури [41, т. 1, с. 230]. Середньостогівці розводили найдавніших у світі свійських коней, використовуючи їх для їзди верхи [39, с. 124]. Приручивши коня, мешканці тих земель стали першими їздцями світу, й за допомогою коней швидко оволоділи просторами Євро-Азії – від Атлантичного і до Тихого океану, й до Індії [18, с. 38]. У той час в Україні існували вже вози [39, с. 125]. Н. Чмихов пише, що у 3000–2800 рр. до н. е. з'явилися в Україні чотириколісні вози з суцільними колесами. Їх перевозили за допомогою сили тварин. Перед тим для перевезень застосовували сани (волокуші). Збереглися зображення впряженої у вози пари биків [106, с. 82–83].

Маючи вози, прирученого коня, в наступні тисячоліття причорноморські культури налагоджують стосунки з віддаленими територіями Центральної та Південно-Західної Європи [39, с. 178], а також з далекими краями, включно з Китаєм. Про мандрівки, які відбувалися у стародавні часи від Причорномор'я до Китаю подає інформацію М.О. Чмихов з посиланням на В.І. Абаєва [106, с. 205]. У XX ст. англійські археологи С. Пігот і Г. Кларк, у книжці “Передісторичні

суспільства” називають Український степ “безперервною ланкою між Азією та Європою” [29, с. 55]. Вважають, що власне з Праукраїни віз достався близько 1500 року до н. е. Китаю та Єгипту [29, с. 56, з посиланням на І. Ліснера].

Головними шляхами, які удавнину проходили через територію України були такі: Шовковий шлях, який забезпечував тісні контакти з країнами Центральної Європи, Волзьсько-Камською Булгарією, Середньою Азією та Китаєм. Соляний і Залізний шляхи провадили у Прикарпаття і на Кавказ. Грецький шлях (із варяг у греки) йшов по Дніпру і поєднував Русь з ринками Прибалтики та Причорномор’я [39, с. 348].

Розвиток на території сучасної України у давнину, з одного боку, розгорнув сільськогосподарське виробництво, а з іншого – добрі комунікаційні зв’язки з країнами Середземномор’я, зі світом Стародавніх Греції та Риму, створивши передумови для того, щоб між Україною та Грецько-Римським античним світом відбувалася активна торгівля. Експортували з України переважно сільськогосподарські продукти [28, с. 60–61].

Розвиток в Україні високопродуктивного сільського господарства, з одного боку, та реальне формування тут першорядного вузла комунікацій всесвітнього значення, – з іншого привели до того, що землі України отримали фактично статус “принадливого шматка”; території, до якої не можна бути байдужим та якою потрібно намагатися заволодіти.

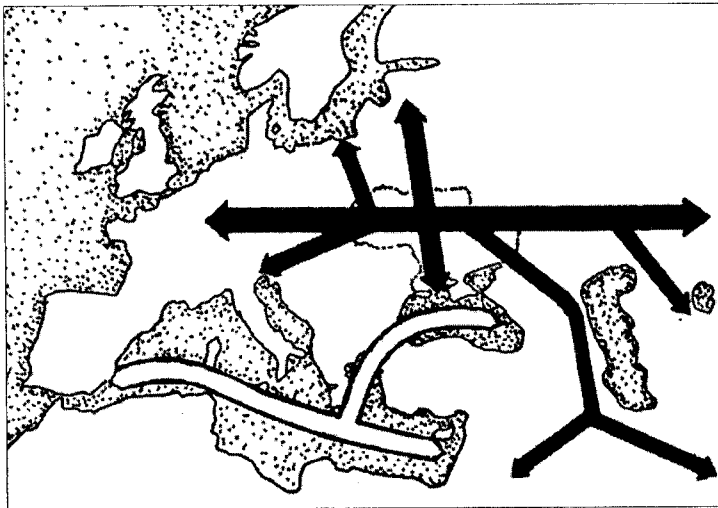

Рис. 18. Вузол географічно обумовлених комунікацій на землях сучасної України (схема)

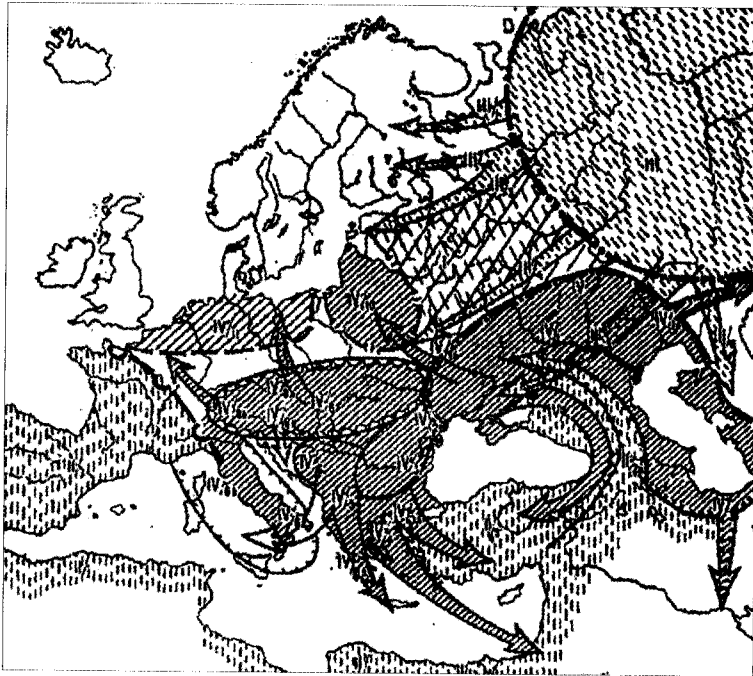

Рис. 19. Схема, яка ілюструє розселення індоєвропейців та їхніх сусідів у середині III – першій половині II тис. до н.е. (За В.М. Даниленком)

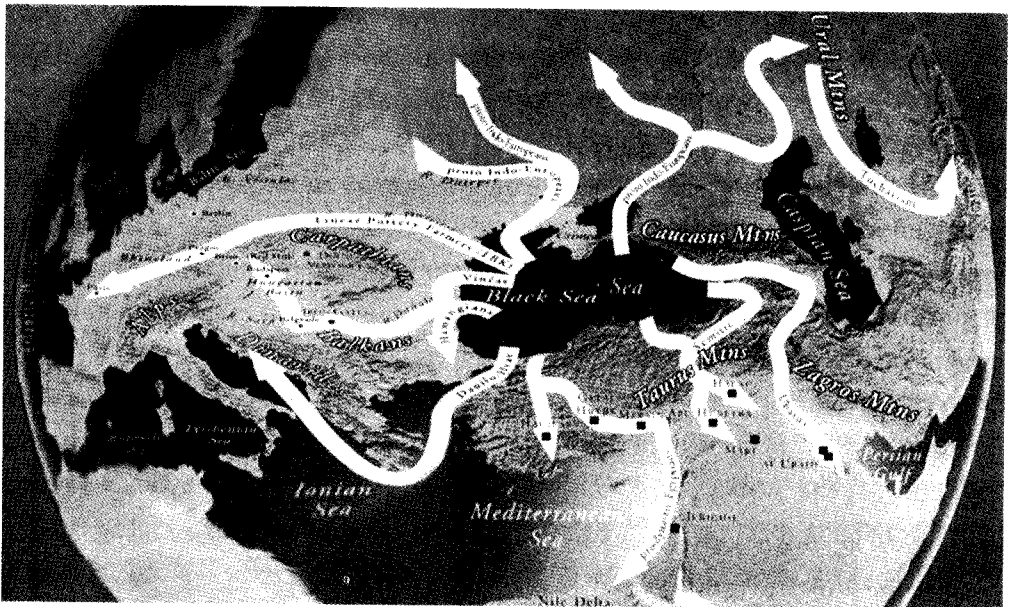

Рис. 20. Гіпотеза про походження цивілізацій від регіону Причорномор'я (за W. Ryan, W. Pitman. Noah's flood. New York. Simon & Shuster)

Усе це призвело до того, що Україна завжди була на перехресті воєнних походів та воєнних операцій. Але й це має істотне значення, оскільки територія України ніколи не входила в “іmes” Давньоримської імперії, і не входила, крім свого Півдня, до складу Турецької держави. Отже, вона не зазнала на собі потужного нівелюючого впливу їх культур, як це сталося в інших регіонах світу.

3.2. Найдавніше будівництво в Україні

Відповідно до природно-географічних та господарсько-економічних умов, які були в Україні у ті часи, та до свого світогляду, мешканці давньої України виробили адекватну систему архітектури. Ця система проявляє себе дуже послідовно на усіх етапах розвитку будівництва та на усіх його ієрархічних рівнях.

Житлове будівництво від найдавніших часів в Україні відбувалося в дуже тісному зв'язку з природним довкіллям. У часи мезоліту, як стверджують, житла будували переважно на засадах каркаса з прямовисних опорних стовпів, зі стінами, плетеними з верболозу, які були обмащені глиною. Більшість жител мали округлу або овальну в плані форму [39, с. 83]. На багатьох розкопках на півдні України під час дослідження пам'яток протонеоліту визначено, що житла того часу мали конічну покрівлю з очерету [39, с. 88]. Подібні спостереження зроблено також в інших місцях. Розкопи, які проводились на Львівщині і на Волині, дають інформацію про вигляд осель, які будувалися там на початку I тисячоліття н.е. Забудовувались схили річок, житла ставили відокремлено; поблизу жител були господарські будівлі. Стіни – стовпові, каркасні або зрубні [39, с. 275, 276]. В. Паїк відзначає, що упродовж усього минулого часу на землях сучасної України мешкальні будівлі будували фактично завжди з дерева та з рослинних матеріалів. Стіни були мазані глиною або оббиті дошками. Траплялися й двоповерхові хати. Довкола хат споруджувались господарські будинки. Кожна сім'я будувала окремі будиночки і окреме господарство [29, с. 183].

Разом з тим у застосуванні будівельних матеріалів були винятки. Так, у селищі, яке існувало у кінці III – на початку II тисячоліть до н. е. на місці сучасного села Михайлівка, тепер у Херсонській області, були збудовані кам'яні оборонні стіни. Вони були складені з місцевого вапняку. Для їхнього спорудження використовувались переважно необроблені камені різних розмірів. У багатьох випадках археологи бачили там сліди грубого обтесування каменів. Під час будівництва дотримувались принципу перев'язки швів. Деколи вдалося

простежити, що камені скріплювались розчином ґрунту. У житловій забудові у Михайлівці застосовано два типи будинків. До першого належать невеликі, овальної форми будівлі з трохи заглибленою основою. Здебільшого вони споруджувались з глини і очерету. Другий тип – це прямокутні у плані одно- і трикамерні наземні житла, цоколь яких заввишки близько 1 м, викладений з каменю, а верхня частина стін – глинобитна [41; т. 1, с. 270]. Це застосування кам'яних конструкцій відбувалося значно раніше, ніж будували під впливом античних греків, кам'яні міста у Причорномор'ї. Отже, технологія будівництва з каменю уже у II–III тисячоліттях до н. е., у принципі, була на Русі знайома. Якщо пізніше в Україні не будували помешкань з каменю, то це було результатом свідомого вибору, а не незнання конструкцій.

Розкопано поселення у селі Підріжжі на Волині, досліджено й планування цих поселень. Житла ставились відокремлено, поблизу жител – господарські споруди. Стіни будівель були стовпові, каркасні або зрубні [39, с. 275, 276].

Період, коли в Україні відбувалося становлення автохтонних архітектурно-просторових форм у містобудівництві, продовжувався тисячоліття під дією різних чинників. Той процес не завжди був однозначним, і він, навіть сьогодні, не є детально досліджений. Ми не прагнемо викласти тут історію цього розвитку, але наводимо декілька прикладів, які ілюструють головні тенденції цього явища. Найбільш характерними для давньої історії України є відкриті сільськогосподарські селища, уфортифіковані городища, а також дуже великі протоміста.

Досліджено багато поселень, зокрема, зарубинецької культури, – з кінця останнього тис. до н. е. – початку I тис. н. е. Ці поселення розташовані на краях берегових терас, на мисах, нерідко в заплавах, на підвищеннях; вони групувались по 10–15. Розміри поселень є невеликі – близько 2 га. Будівлі дерев'яні, каркасні. Відомі великі селища, в яких налічується до 100 садиб, середні (20–30 садиб) й малі (2–3 садиби) [39, с. 357]. Дуже важливо, що, вивчивши ці та подібні до них пам'ятки, дослідники доходять висновку: "...На цілому ряді поселень Середнього Подніпров'я спостерігається безперервний розвиток культури, послідовні нашарування, які включають київські, ранньослов'янські (пеньківські) та пізніші культурні комплекси східних слов'ян" [39, с. 279]. Пам'ятники, що збереглися від першого тисячоліття до н. е. у басейні річки Ворскли, це, зокрема, городища, що мали круглу форму, діаметром 40–100 м, та були оточені валом, насипаним з землі, з дерев'яною конструкцією усередині [39, с. 199]. Поселення черняхівської культури розташовувались, як правило,

вдалині від берегових терас, углибині плато, на схилах ярів поблизу чорноземів та лук. У поселенні є рештки жител; поблизу житла розміщувались господарські споруди, ремісницькі майстерні тощо. [39, с. 285, 286]. Є інформація про те, якими були поселення у Подніпров'ї, – це т. зв. київська культура. Поселення тут були неукріплені, невеликі за площею, розташовані переважно на надзаплавних терасах, а також на схилах балок. Поселення будували групами по сім–вісім у “гнізді”, яке займає територію близько 80–100 кв. км. [39, с. 294]. Загалом дослідження пам'яток з першого тисячоліття н. е., що проводилися на Українському Правобережжі, свідчать про те, що основними типами осель були: поселення відкритого типу та городища. Поселення розташовані окремими групами, “гніздами”, з городищем у центрі. Вони були розташовані поблизу родючих ґрунтів. Велике поселення включало до сотні жител; окремі садиби були з господарськими та виробничими будівлями. Городища мали земляні укріплення, рови, частоколи. Але вони здебільшого не мали постійних мешканців, тому що це були городища-сховища. Така територіальна структура розселення відповідає тогочасній організації суспільства [39, с. 328]. Аналогічна структура розселення сформувалася у той час і в інших регіонах України. Вона характеризується великою кількістю укріплених поселень, розташованих на високих мисах берегів річок. Їх переважно оточувала група відкритих поселень у заплавах рік, неподалік одне від одного. Поселення фактично завжди були у місцях, вигідних для орного землеробства [39, с. 337]. Археологічні матеріали свідчать про те, що найдавніші міста у східних слов'ян виникають як центри землеробської округи. Ранній міський пункт і сільські поселення пов'язані між собою [39, с. 351]. Археолог Н.М. Кравченко стверджує, що проведені останнім часом „...археологічні дослідження міст Півдня Русі дали можливість розкрити їхні особливості (аграрний характер, зв'язок із сільською округою), виявили високий рівень розвитку міського ремесла та торгівлі, особливості містобудівництва, монументальної архітектури, масової забудови” [39, с. 358].

Аналізуючи структуру стародавнього розселення у давній Україні, автори тритомної книги “Археологія Української РСР” (т. III, автор розділу М.П. Кучера [41]) відзначають таке: “Невід'ємною частиною майже всіх городищ в Україні були неукріплені поселення, так звані селища. Вони розташовувались безпосередньо біля городищ і утворювали разом з ними єдиний населений пункт. Великі поселення включали до сотні жител. Кожне таке житло, це була окрема садиба з господарчими та виробничими будівлями. Поселення

розміщувалися на рівній місцевості, в долинах, рідше – на підвищеннях. В усіх випадках домінуюче топографічне положення займали городища. Від поселень вони відокремлювалися укріпленнями. Проте там, де дозволяли природні умови, неукріплені частини поселень розміщувались у найбільш безпечних місцях – в оточенні озер, проток, ярів тощо. В такому разі площа поселень залежала від топографії місцевості. Здебільшого вони мали видовжену форму, простягаючись над рікою або озером на 500–600 м, а іноді до 1 км. Площа їх становила від 0,5 га до 20 га, або навіть 30 га. Великі за площею поселення не мали суцільної забудови. Переважна кількість їх жител концентрувалася біля водоймищ. В межах окремих ділянок поселення забудовувались досить густо – інколи відстань між житлами становила лише 3–5 м. Система забудови була купчастою чи рядовою. Житлові і господарські споруди на неукріплених частинах поселення були такими самими, як і на городищах” [41, т. III, с. 294].

Розглядаючи матеріали археологічних досліджень городищ з першого тисячоліття н. е., дослідники стверджують, що “городища були насамперед фортецями для оборони ... від ворогів. Проте функції городищ не обмежувались їх оборонним значенням. Власне фортецями слід вважати городища з незначною забудовою площадки, на якій знаходилися поодинокі житла... Більшість з розкопаних городищ має інший характер. Їх площа густо забудована житловими та господарськими приміщеннями” [41, т. 3, с. 301]. Усе сказане, як вважають дослідники, свідчить про те, що у цих городищах знаходилися феодальні двори. Вважають, що “...основною групою населення укріплених феодальних дворів були хлібороби... У феодальних замках жили представники панівного класу, ... і самі володарі замків – феодалі. Проте найчисленніша категорія поселень цього періоду – це селища” [41, т. III, с. 301, 302].

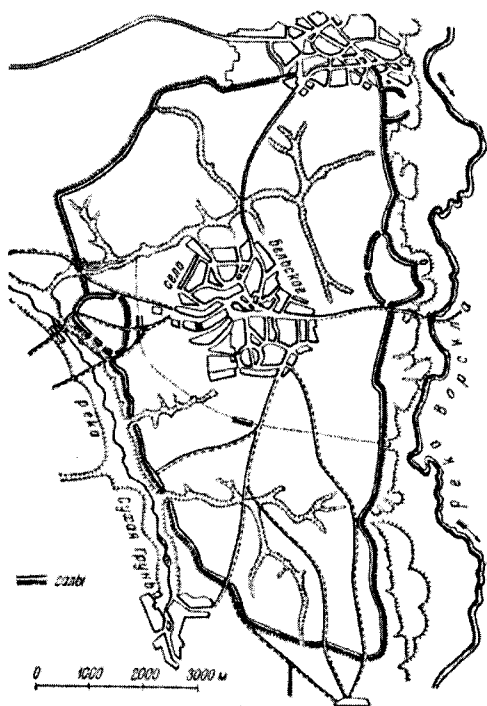
На підставі аналізу матеріалів історико-археологічних досліджень Ю.М. Канигін формулює таке бачення давнього розселення на землях України. Він відзначає, що в доісторичний час (тобто в епоху Трипілля) “міста... виконували функції молитовних місць (храми, місця жертвоприношень), а також були своєрідними просвітницькими центрами. Тут навчали грамоті, переписуванню текстів, готували жерців. В екстрених випадках у містах ховалися від ворогів, тут людність проводила свої зібрання” [107, с. 231]. Він стверджує, що “...міста Аратти-Трипілля... це не ахейські міста-поліси і не римські “урбси”. Вони відтворювали насамперед специфіку аграрної цивілізації... За стінами міста – поля, городи, худоба на пасовищах. Серед полів будувалися більш легкі житла

типу наших білих мазанок, навколо яких розбивалися сади, виставлялися пасіки. Поза містом розташовувалися кузні, численні майстерні: гончарні, ткацькі, залізо- і мідеплавильні, шкіряні тощо [107, с. 368]. Н.М. Кравченко у книзі “Археологія та стародавня історія України” пише про це так: “На переломі першого та другого тисячоріч н.е., як відзначають, на території України сформувалися декілька типів поселень, що виконують тепер різні функції. Серед них: великі поселення – відігравали роль центру общин, де розміщувалися торжища, культові заклади. “Двори” були укріпленими замками феодалів. Особливу роль відігравали міста (Літописні Київ, Чернігів та ін.). Серед них – столиці земель-князівств, які на той час були великими населеними пунктами площею в кількасот гектарів. У них проживали десятки тисяч мешканців. Міста були центрами економічного, політичного та культурного життя” [39, с. 343].

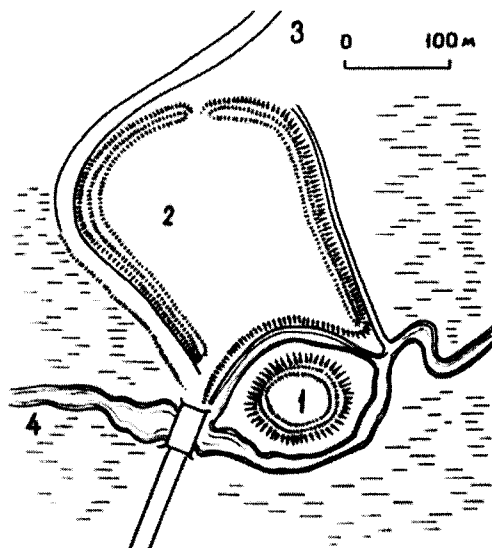
На окрему увагу в аспекті пов’язань урбанізованого довкілля з навколишньою природою заслуговують давньоукраїнські міста-гіганти. Ці найстародавніші міста особливо розвинулися у середині першого тисячоліття до н. е. Вважають, що будівництво таких міст спирається на дуже давні традиції Припонтійської культури, протонеолітичні протоміста якої тепер знаходяться, вочевидь, під водами Чорного та Азовського морів [39, с. 141]. Найбільшим з давніх городищ є Більське городище на р. Ворсклі, що біля сучасного міста Зінькова Полтавської області. Місто, яке існувало тут у VI–III ст. до н. е., мало площу у 4400 га, тобто 44 кв. км. Це величезне місто було пов’язане своїми межами з рисунком місцевого рельєфу й простягалось вздовж річки Ворскли та її допливу [41, т. II, с. 104–106]. Місто становить розгорнену містобудівельну систему, обведену одним валом завдовжки 36 км. У цю систему входять спільно об’єднані три городища [39, с. 209]. Деякі учені вважають, що там проживало близько 200 тис. осіб [29, с. 174]. Але треба зважати, що визначення кількості населення давніх міст завжди є дуже приблизним.

Дуже великими містами Стародавньої України були городища: Немирівське на Поділлі (1000 га), Трахтемирівське біля Канева (500 га), Тальянківське на Черкащині (400 га) та ін. Ю. Шилов вважає, що у Тальянківському городищі було колись 3000 домівок та проживало 40 000 населення [108, с. 109–124].

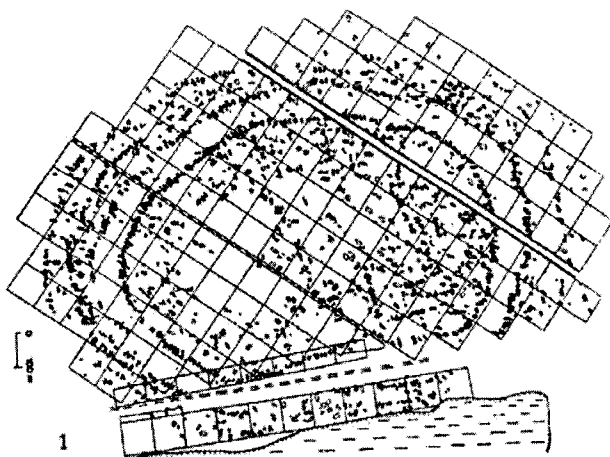
У першому тисячолітті до н. е. серед великих міст того часу у Лісостепу Правобережжя виділяється Чорноліське городище. Воно було в діаметрі 1,5 км та оточене розгорнутою системою фортифікацій. Основна частина городища була незабудована, очевидно тут знаходили захисток селяни під час воєн [39, с. 199].

а

б

в

Рис. 21. Стародавні міста - городища України:
 а – Більське Городище;
 б – Городище у Коршові, недалеко від Луцька:
 1 – фортеця; 2 – місто; 3 – сучасна дорога; 4 – ріка;
 в – Трипільське протомісто Майданець (6 тис. р. до н.е.)

Рис. 22. Давня забудова поселень в Україні. Селище бронзового віку Пустинка, Волинська область. Реконструкція С. Березанської

Найважливішою пам'яткою землеробської Скіфії є Кам'янське городище (III–V ст. до н. е.) Площа цього городища сягала 12 кв. км. Забудовано було, однак, лише середню частину (каркасними великими житлами з кількох кімнат) та акрополь, що мав площу 32 га (з кам'яними будинками, очевидно, знаті). Крім цього городища, по обидва береги Дніпра знайдено кілька поселень. Очевидно, на випадок небезпеки мешканці тих поселень ховалися на території городища, тому значна його частина була вільна від забудови [39, с. 208].

Археологічні інформації про існування на землях України у давнину великих міст збігаються з інформаціями Геродота, який писав про Скіфію таке: “В їхній країні побудовано дерев'яне місто, що називається Гелон. Кожна частина його муру має завдовжки тридцять стадій (давньогрецька стадія дорівнює 192 м; отже, вся довжина муру, тобто 30 стадій, дорівнювала би 5730 м – примітка І.Д.), а мур високий і дерев'яний, житла в них дерев'яні, а також і святилища” [109, с. 205].

В аспекті дослідження стосунку мешканців до навколишньої природи у формуванні архітектури вимагає особливої уваги до себе планування городища Майданець на Уманщині. Це місто, як вважають, є старшим за Вавилон чи Єрихон [29, с. 23]. Воно розкинулося на площі 3 кв. км. Припускають, що тут проживало близько 15 000 осіб. Планування давнього міста було продумано. Основу плану міста становить дуже широка вулиця, що охоплює по овалу усю його територію. Ширина цієї вулиці – 80–100 м, а загальна її довжина по овалу – близько 4 км. Забудова – малоповерхова. Будинки, – кожний для однієї родини, – не стоять

виритул, хоч і доволі близько. Від кожного будинку є широкий огляд довкілля. Не можна не зауважити, що у будівництві цього міста є виразне прагнення того, щоб, проводячи урбанізацію, не втратити при цьому відчуття вільного простору і зв'язку з природою.

Особливий приклад поєднання штучного будівництва з “натуральною” природою являють собою давні руські скельні замки, що збереглися на схилах Карпат. Це насамперед фортеці в Уричі і в Бубниці коло Болехова [13, с. 75]; [110, с. 93–103].

Західноукраїнські скельні замки перегукуються з подібними скельними замками на території Словаччини. Конкретно йдеться про скельний замок Ледніца, замок Вршатець та деякі інші. (J. Hajduch, мал. 89–90 і 96–98 [111]). В. Деметрикевич у своїй праці, опублікованій у 1903 р., звертає увагу на деяку аналогію описаних вище карпатських замків до скельного городища у Бакоті, що на східному Поділлі в Староушицькому районі Хмельницької області, в яру Дністра [112, с. 50–91].

На велику увагу заслуговує поєднання штучних, створених людиною, елементів з природним скельним довкіллям в архітектурних комплексах Криму. Це, насамперед, Успенський монастир біля Бахчисараю, його будівництво датується VIII–XIX ст., та печерне місто Чуфут-Кале коло Бахчисараю (X–XVIII ст.). Приклад послідовного поєднання архітектури та скельних узгір'їв демонструє т. зв. Генуезька фортеця в Судаку (XIV–XV ст.), багато об'єктів у Керчі та ін. Ці традиції, що склалися давно, були вдало продовжені у XIX ст. Це, зокрема, будівництво церкви, що біля Байдарських воріт недалеко від Фороса, вілли “Ластів'яче гніздо” у Місхорі та ін. В усіх перелічених прикладах ми бачимо намагання якомога органічніше поєднати архітектуру з природним довкіллям.

В аспекті дослідження способу пов'язання архітектурних об'єктів, що їх будує суспільство, з натуральним довкіллям, велике значення мають об'єкти культового призначення. Особливе місце серед них посідають кургани (з тюркської), або по-українськи – могили.

Найдавніші кургани з'явилися у пізньому неоліті та в енеоліті (4–3 тис. р. до н. е.), у каспійсько-причорноморських степах, в Передкавказзі та в Закавказзі. У другій половині 3-го тис. до н. е. кургани поширились в Малій Азії, на Балканах та в Центральній Європі. Пізніше вони отримали поширення на усіх континентах, крім Австралії. У IV–VI ст. н. е. кургани насипали навіть у

Японії. Там насипали поздовжні могили, з кам'яними саркофагами. У Східній та Північній Європі, а також в Центральній Азії кургани споруджували до пізнього середньовіччя. В Україні курганний поховальний обряд пов'язують з III–II тис. до н. е. [113, с. 25]. В Україні високі царські могили зосереджені фактично повсюди, – від Закарпаття та Волині до Полтавщини і Кубані. Крім українських земель, сколотські могили є на північ від Китаю (Маньчжурія), біля Алтаю, в Індії, в Малій Азії, а також в Північній Німеччині [29, с. 62–63]. Узагальнюючи інформацію, В. Паїк відзначає: “Отже, від Німеччини (Рейну) по Алтай археологічні знахідки в могилах засвідчують, що це тривало не кілька століть, а кілька тисячоліть [29, с. 63].

Кургани в Україні споруджувались, як правило, великими групами, і вони формували могильники. Так, у с. Печери Вінницької обл. могильник з епохи бронзи складався з восьми курганів, що ланцюжком простяглися вздовж річки. Інший курганний могильник був виявлений неподалік м. Білої Церкви. Тут, на лівому березі р. Рось ще й тепер помітно близько десяти майже зовсім розораних курганів [41, т. 1, с. 396].

Про кургани, що є на Київщині, пишуть таке [41, т. 2, с. 81]. Переважно кургани у межах групи розміщуються безсистемно, і настільки зосереджено, що в основі часто з'єднуються. У групах нараховують від кількох до 200 і навіть до 300 насипів. Великі групи виявлені на полях на південь від Києва. Типовими є групи на лісистих підвищеннях на південний схід від міста Сміли. Тут у восьми групах нараховується 450 курганів. У шести групах є від 5 до 40 насипів; у групі що має назву “Шанці”, – 120 курганів, а в групі на підвищенні “Шейнчина шпиля” – 200 курганів. Остання група цікава тим, що кургани у ній розташовані так, що утворюють великий овал, а всередині залишається вільна площа.

Стосовно курганів, розташованих на р. Ворсклі, археологи відзначають таке: “Деякі групи курганів цікаві плануванням. Чудовою є група “Скоробор”, що знаходиться поруч з Більським городищем (яке існувало, як вважають, з кінця VI ст. до III ст. до н. е.). Два величезні кургани в групі називаються Великий і Малий Скоробори. Перед ними стоять інші кургани, що розташовані п'ятьма рядами по вісім в кожному, і при цьому в перших рядах знаходяться найбільші, а далі кургани зменшуються, і в останньому ряду опинились найменші... В групі поблизу с. Кириківки кургани розташовані двома паралельними рядами з високими (до 4–6 м) насипами в середині і маленькими на кінцях. Поблизу

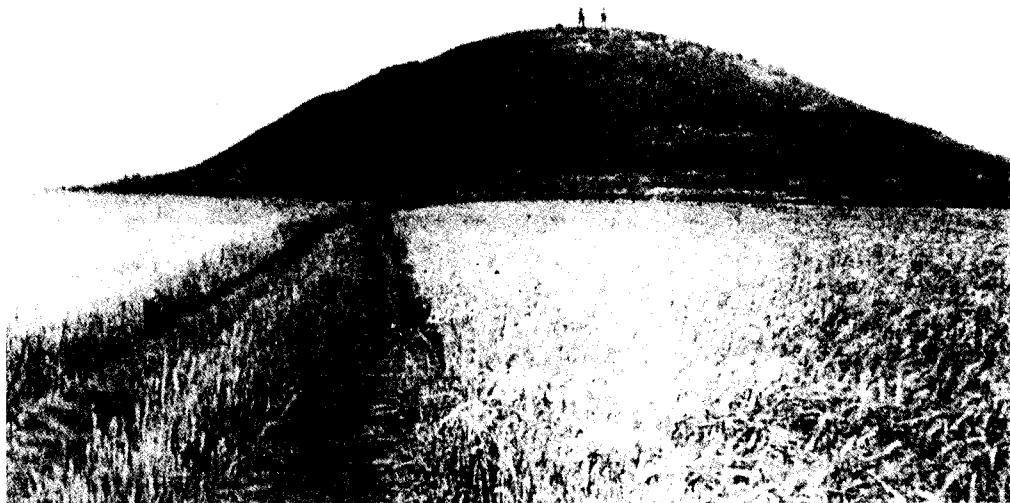
с. Глинище розташовано кільцевидно три групи курганів” [41, т. 2, с. 105]. У кінці XIX ст. І.А. Лінниченко писав про кургани так: “...по всьому нагірному березі р. Сули протягом багатьох верст тягнуться обширні групи курганів дуже великих розмірів. Як правило, в кожній такій групі підвищуються 1–2 величезні кургани висотою до 20 м. Ці центральні велетні оточені кількома меншими курганами, але також значних розмірів: 8–12 м; і великою кількістю (сотнями) маленьких” (Цит.: [41, т. II, с. 109]).

На підставі опису розташування українських курганів впливає потреба порівняти архітектуру таких комплексів з влаштуванням єгипетських пірамід. Т.Ф. Саваренська у книзі “История градостроительного искусства” пише: “Комплекс пірамід в Гізе являє собою гармонійно зменшуваний ряд архітектурних об’ємів, розташованих у величезному природному просторі” [33], с. 15.). Очевидно, незважаючи на те, що у філософському тлумаченні єгипетських пірамід та європейських курганів ми можемо бачити, можливо, кардинальну різницю, а навіть суперечності, то ця обставина, разом з тим, може не виключати заздалегідь відомих збіжностей у застосовуваній тут і там архітектурній композиції. Ця справа підлягає, очевидно, комплексному архітектурному аналізу.

Застосування курганного поховального обряду пов’язують зі складною космічною символікою та тлумаченням зодіаку [39, с. 140]. Дослідники розглядають той обряд у пов’язанні з поховальним обрядом Малої Азії та Месопотамії, а також з похованнями у Європі. Не вдаючись тут до розгляду світоглядних аспектів цього питання, наведемо найголовніші ознаки, пов’язані зі стосунком тих, хто будував кургани в Україні, до навколишньої природи.

Насамперед відзначимо, що у насипанні кургану в Україні будівники використовували родючий чорнозем. Курган був вкритий травами. На вершині насипу часом установлювали невелику статую бога-творця. Усе це відповідало, вважають, утвердженню у людей уявлень щодо призначення поховального обряду як умови для перенесення душ померлих на небо [39, с. 162]. Відзначають, що індоєвропейці належали до народів, котрі зводили найдавніші кургани [39, с. 165].

У першому тисячолітті до н. е. було збудовано багато курганів, серед яких є і дуже великі. Висота курганів досягала часом 6 – 20 м. Покійних ховали у дерев’яних домовинах. Але надмогильні кургани не завжди були великими. Так, наприклад, на початку першого тисячоліття н. е. на території Східної Волині велику кількість курганів було розташовано поблизу поселень. Насипи курганів мали напівсферичну форму, були обнесені рівчачками. Висота тих курганів становила 1 м.

а

б

*Рис. 23. Традиційні давні монументальні могили в Україні:
а – могила-курган "Нечайова Могила" у Дніпропетровській області;
б – могили в степу коло Седнева. Малюнок Тараса Шевченка*

в

*Рис. 23. (Продовження). Традиційні давні монументальні могили в Україні:
в – Малюнок: Сергій Васильківський. Козаки в Степу. Олія. 1890*

У влаштуванні курганів міститься властива для давнього суспільства світоглядна концептуальна ідея. Могила мала бути монументальна і велична, але одночасно вона мала становити одне ціле з природою, з природним оточенням. Це було ознакою найвищого вшанування, яке можна було уявити. Про велике значення степових могил у давній Україні свідчить факт, що його наводить Геродот (V ст. до н. е.). Коли перський цар Дарій бажав вступити у бій з військами скіфського царя, він не міг цього зробити, бо скіфи не хотіли з ним воювати. Цар скіфів сказав: “Ми не квапимося вступити в бій з вами. Однак, як ви хочете, щоб це сталося, тоді ось що. У нас є могили наших предків. Нумо, знайдіть їх і спробуйте завдати їм шкоди. Тоді ви побачите, чи будемо ми з вами воювати заради наших могил, чи ні” [109, с. 209].

Ми говоримо так багато про курганні обряди в Україні, тому що у тих могилах за допомогою застосування природних засобів та методів ландшафтного

будівництва споконвіків акумульований величезний заряд історичної пам'яті, і традицій не менше, ніж у пірамідах та зіккуратах Єгипту і Вавилонії, або в античних храмах та в інших національних пам'ятниках різних народів. Стародавні, високі могили, насипані з родючої землі та вкриті травою, споконвіків зосереджували у собі народну пам'ять та національну ідеологію. Від глибини свого серця виразив це всенародне відчуття у своїх творах Тарас Шевченко. Він писав: "...Минулося – осталися могили на полі... Високії ці могили чорніють як гори, та про волю нишком в полі з вітрами говорять". У своєму "Заповіті" Блаженніший Патріарх Йосиф Сліпий писав: "Народна пам'ять – це передумова існування нації. Адже нарід, який не знає або загубив знання свого минулого з його духовними скарбами, вмирає і зникає з лиця землі" [114, с. 9].

Архітектурні об'єкти, які пов'язані з фіксуванням народної пам'яті, завжди найвиразніше відтворюють світогляд народу, зокрема його стосунок до природи, і тому вимагають аналізу. Що ж стосується бачення людьми того, якою мірою стародавні українські кургани як об'єкти архітектурної діяльності вписуються у натуральну природу, то тут ми повинні нагадати слова однієї популярної української народної пісні: "Ой у полі могила з вітром говорила: Повій вітре буйнесенький, щоб я не зчорніла! Щоб я не зчорніла, щоб я не марніла, щоб на мені трава росла та ще й зеленіла!". Отже, вкрита травою, дуже велика земляна могила, залишаючись пам'ятником, на відміну від піраміди є складовою частинкою природного довкілля. Велику увагу справі збереження історичної пам'яті в архітектурі України присвячує, зокрема, в своїй книзі Михайло Ксєневич [115, с. 309–336].

Питання про культові споруди та про їх архітектурне вирішення у давній Україні ми повинні розглядати у контексті тогочасного світогляду суспільства. На т. зв. "язичництво", або "поганство" ми зобов'язані дивитися в усьому контексті зв'язків наших предків з культурним світом того часу. Адже тоді були поширені релігії, що мали монотеїстичний характер та глибоку філософську основу. Через те дохристиянську релігію України ми ніяк не можемо розглядати як примітивне ідолопоклонство. Н.А. Чмихов, який досліджував це питання спеціально, писав, що на Русі "...язичництво було не вузько локальним явищем, а очевидним проявом спільного світогляду предків інших індоєвропейських народів, і пов'язувалось багаточисленними паралелями з світоглядом стародавніх народів Близького Сходу. Його підставою стало поняття закону гармонії суспільства та природи, пов'язане ідеєю універсального круговороту та зодіакальною моделлю

Всесвіту” [106, с. 359–360]. Історик Н. Кравченко зазначає, що “...язичництво – це не просто релігія, це світогляд, тобто цілісна система уявлень про світ і місце людини в ньому. Є всі підстави вважати, що...слов’янське язичество становило собою досить складну систему уявлень, міфологічних образів, котрі мали глибокі первісні коріння” [39, с. 338].

У цьому контексті ми повинні дивитися, зокрема, на факт відсутності у давній Україні спеціальних великих будівель для релігійного культу; на факт влаштування могильних курганів з родючого ґрунту; а може, також на стосунок суспільства до природи загалом тощо. Бо відомо, що, зокрема, у стародавні часи, та в ранньому середньовіччі у Євразії, Середній Азії, Ірані, Азербайджані була поширена релігія зороастризму, яка має монотеїстичний характер та глибоку філософську основу [116, с. 593]. Ці релігії та їх філософське обґрунтування не могло не знати суспільство України. Ю. Канигін [83, с. 184] бачить сліди присутності в Україні релігії зерваністів (звідопоклонників), вчення яких було пов’язане з мітраїзмом, а пізніше також з християнством. У зв’язку з тим відзначимо, що назву “Зарваниця” до сьогодні носить місцевість у Галичині, де знаходиться вшановуване споконвіків місце культу.

В. Паїк, розглядаючи можливе пов’язання ідеологічної системи стародавньої Русі з ідеологічними поглядами давньої Євразії, відзначає, що для того, щоб реалізувати настанови вчення Зороастра (яке він вважав близьким до поглядів дохристиянського суспільства України – прим. І.Д.), “...не треба було будувати храмів, крім жертovníків на вогонь. Тому сколоти в Україні не будували святинь” [29, с. 105]. Н. Чмихов також звертає увагу на систему світогляду стародавніх індоевропейців, які усвідомили гармонію існування природи та людини, виробили свій погляд на основні закономірності розвитку суспільства і на безперервний зв’язок тих закономірностей з циклічними змінами у космосі [106].

Археологія подає багато матеріалів, які стосуються дохристиянських культів в Україні. Але язичницьких храмів, як вказують археологи, дотепер не виявлено. Хоча у писаних джерелах є окремі згадки про дерев’яні культові споруди західних слов’ян; вважають, що слов’яни молилися посеред природи: під повітками, в гаях, біля озер. У слов’ян були священні дерева, каміння, річки [39, с. 339]. Місця для релігійного культу у давній Україні завжди були пов’язані з природою. Археологічні матеріали про святилища, що їх відкрито дотепер в різних регіонах України, є фрагментарними, але доводять певну організацію культових місць, що мали загальний характер. Це – наявність вівтаря, найчастіше

зробленого з глини, підвищення (пагорб або штучно влаштоване городище), сліди від уставленого тут дерев'яного або кам'яного ідола, врешті-решт, місця від вогнища, які оточували місце ритуалу. Такі святилища відкрито у Шумську на Житомирщині, на Буковині, на горі Пластунка біля Канева, на Старокиївській горі. Вони розташовувалися часом теж в городищах і поселеннях, наприклад в селі Городок на Поділлі [39, с. 339].

Потрібно відзначити, з якою повагою мешканці давньої України ставились до гір та загалом до високих ділянок місцевості. Культ гір, пагорбів має історію у багато тисяч років та є властивим для різних суспільств. У давнину вершини гір у багатьох країнах розглядали як особливо сприятливі місця для того, щоб споруджувати там храми та жертovníки. Обряди часто проводили на схилах гір. Зазначають, що священні гори як об'єкти особливого вшанування визнавали давні слов'яни [117, с. 157–159]. Горам віддавали шану стародавні китайці [117, с. 162]. Культ священних гір був також у народів Близького Сходу [117, с. 163]. Високі ділянки вшановували, мабуть, через те, що власне тут наближається Небо до Землі. В. Паїк говорить про віру сколотів як про подружжя Неба і Землі, де народжуються боги, зокрема бог вогню – Агне [29, с. 48]. Він відзначає також, що: “...Наші предки орїї-сколоти в часи матріархату вірили в богиню “Матір-Землю”, численні статуетки якої знайдено у відкопаних трипільських селищах” [29, с. 212]. Так чи інакше, але немає сумніву, що від найдавніших часів в Україні високі місця й гори часто пов'язували з міфічними переказами та культовими обрядами.

Від найдавніших часів мешканці України особливо вшановували багато конкретних місць та природних об'єктів, які, як вважають, мають особливу потенційну дію та які переважно користуються великою повагою і до сьогодні. У християнський час, там, як правило, споруджували церкви та монастирі і лаври. Це були об'єкти дуже примітні в ландшафтному, природному відношенні. Ось деякі з них.

Кам'яна Могила – об'єкт, який притягує до себе велику увагу ще від часів неоліту. Це пісковиковий пагорб у заплаві р. Молочної поблизу м. Мелітополя. Він має вигляд дуже примітного, ніби насипаного з каменю, подібного до могили узгір'я. У печерах, у товщі пісковика цієї гори знайдено стародавні наскальні зображення, петрогліфи, які датують, починаючи від мезоліту. Розташовані тут піктограми є чудовим джерелом для досліджень стародавнього мистецтва. Вважається, що Кам'яна Могила була місцем для культових обходів у давнину [118]. Археологічні матеріали дають інформацію про численні, видатні в природному відношенні, об'єкти, які споконвіків привертають увагу з позиції якостей

духовного порядку. Це насамперед Києво-Печерський монастир, Почаївська Лавра, Гошівський монастир, комплекс у Зарваниці та ін.

Діяльність, спрямована на те, щоб життя відбувалося у постійному єднанні з природою, існувала не тільки у стародавніх релігійних ритуалах, але й у щоденній практиці. Про це свідчать фольклорні записи. Будуючи, наприклад, хату, великого значення надавали, зокрема, справі правильного вибору місця для цього. Звертали увагу на те, щоб під майбутню забудову хати не потрапила колишня дорога. З метою перевірити якість місця для будови, таємно, щоб ніхто не бачив, насипали на кути майбутньої хати купки жита, щоб перед сходом сонця подивитись, чи вони цілі. Якщо збереглися – добре місце. Добрим також вважається місце, де лягає худоба (А. Данилюк [119, с. 129–130]). Автори книги “Походження слов’ян” В.Д. Баран, Д.Н. Козак та Р.В. Терпиловський вказують: “За етнографічними даними, що мають коріння у глибокій давнині, відомо, що слов’яни ніколи не ставили будинок там, де колись пролягав шлях, чи там, де знайдено людські кістки, де звіром зарізано худобу, де людина поранила до крові руку або ногу. Етнографії відомо велику кількість різноманітних способів гадання при виборі конкретного місця для будівництва: посипання зерна, викладання на кутках каміння з полів, маніпуляції з водою, з горщиком, вовною вівці та багато ін.” [120, с. 104]. Усі ці та інші заходи є частиною практичного комплексу, який потрібно розглядати не просто як різновид локальних пережитків, але в контексті світоглядних позицій та практики застосування ритуалів, подібно як у “Фен-шуй”.

Окреме явище, сутність якого дотепер ще не вияснено, являють собою т. зв. Змієві вали. Це народна назва стародавніх оборонних земляних споруд, що проходили південніше від Києва і з обох боків оточували Дніпро. Ці вали простягаються на десятки і сотні кілометрів. Вони виконані з земляного насипу та є заввишки близько 10 м; на деяких відтинках ці гігантські земляні вали вишикувані у декілька рядів. Крім Київщини, такі вали збереглися на території Вінниччини, Хмельниччини, Тернопільщини та у Молдавії. Час їхнього будівництва не встановлено, але зрозуміло, що вони є дуже давніми [121, т. 9, с. 547; 26, т. 3, с. 835]. Будівництво в Україні Змієвих валів, або Траянових валів, як їх ще також називають, не має ще адекватної історичної оцінки. Проте не можна не побачити певного пов’язання цього явища з будівництвом подібних грандіозних споруд, наприклад, у вигляді Китайської стіни, Адріанового валу в Британії, Траянового валу у Фракії, Данського валу тощо. Ці об’єкти, безсумнівно,

відігравали не останню роль у відкиданні військових нападів, але могли мати також символічне значення як знаки, що відгороджують “свій” світ від “чужого” [122, с. 73; 83, с. 259]. Для нас, в аспекті питання про роль природи у формуванні довкілля, важливо, що ці вали були збудовані, не як у Китаї, з каменю, а були насипані із живої землі.

Істотне значення для адекватного розуміння стосунку людей до навколишньої природи у формуванні архітектури довкілля в Україні має така інформація. У давнину, в багатьох регіонах України будівництво селищ відбувалося з розрахунком на існування їх упродовж певного конкретного періоду. Це були селища сакрального значення. Вони існували визначену кількість років, а потім їх спалювали і будували інші культові селища (Ю. Ярмиш [123, с. 269]). Ю. Шилов відзначає, що в Аратті-Трипіллі існував такий звичай: “Через кожні 50–150 років будували нове місто й навколишні села, а старі спалювали (тобто віддавали Небесам у пожертву). Цей звичай був зумовлений системою землекористування. Лани обробляли до початку падіння врожаїв. Потім їх залишали (на пожертву Землі), а піднімали цілину в іншому гарному місці. І поблизу будували поселення” [108, с. 117]. В.Д. Баран, Д.Н. Козак та Р.В. Терпиловський вказують, що: “Нові поселення пізньозарубинецької та зубрицької груп (тобто з початку н. е. – прим. І.Д.), як правило, існували на одному місці недовго, десь близько 50 років” [120, с. 128]. Ю. Ярмиш відзначає, що коли культове селище відбудовували на тому самому місці, то змінювали його форму. Якщо перше селище мало форму кола, то наступне – овалу. Отак і продовжувалося в просторі і часі: коло-овал, і знову коло-овал [123, с. 269, 270]. Факт застосування у будівництві в Україні таких матеріалів, що підлягають неминучому знищенню, має свої причини, які лежать насамперед у світогляді суспільства. Але у наслідку ми маємо великі втрати. Бо якщо споруди, виконані колись у Стародавніх Греції та Єгипті з каменю, дотепер свідчать про історію та мистецтво тих країн, то про минуле тих народів, які будували свої міста з дерева та писали свої твори на березовій корі, ми можемо тільки здогадуватися.

Аналіз формування найдавніших принципів архітектурної організації довкілля на стародавніх землях України не дозволяє нам оминати увагою ще й окремі звичаєві, правові питання. Як відомо, наші предки у часи матріархату вшановували богиню “Матір-Землю”, численні статуетки якої знайдено під час розкопок у трипільських селищах [29, с. 212]. Відповідно до цього, також у стародавніх галлів, що були мешканцями давньої України, релігія не дозволяла

мати землю як власність. Земля як Богиня-Мати не могла належати нікому, лишень була даром до кінця життя галла. Галли, так само, як і слов'яни, накривали свої хати соломою або очеретом, а стіни робили з ліщини, обліпленої глиною, змішаною з соломою, якраз для однієї генерації [29, с. 178].

Матеріал, який тут викладено, дає об'єктивну картину того, як у давній Україні формувалася позиція щодо місця і ролі природи в архітектурі України. Підведемо короткий підсумок.

Насамперед ми повинні відзначити, що в Україні від початку формування архітектурного середовища відбувалося на основі органічного поєднання елементів, створених людиною штучно, з елементами, що їх створила природа. Відповідно до цього людина і суспільство розглядали свій стосунок до природи як партнерський, рівноправний, а не як спрямований на безумовне підпорядкування природи собі. На етапі будівництва довілля така позиція проявляла себе у веденні господарства, у формуванні садиб і в містобудівництві; і врешті-решт у релігії та мистецтві.

Цю світоглядну позицію бачимо повсюди. Насамперед садиби та оселі були звернені до природи, до довілля, а не намагалися захиститись від них. Будинки та садиби не ставилися впритул одне до одного, а наскільки можливо, серед вільного простору. Не було звичаю відривати штучною забудовою від природи та від довілля визначні будівлі і святилища. Отже, така методика формувати простір, що є традиційною для української архітектури, походить з найдавніших часів.

Відповідно до цієї позиції у традиційній українській практиці будівництва ніколи не застосовувались геометричні методи побудови планувальних систем. Будівлі розміщувалися посеред простору вільно, ніби посеред природи. Геометричне планування в давній Україні ніколи не застосовувалось. Тут будівлі ніколи не ставилися рядами, а вулиці ніколи не трасувалися паралельно одна до однієї, – так, як це було у той час у звичаю, наприклад, на землях Італії чи Китаю; тобто там, де пізніше застосування геометричних планувальних систем було явищем поширеним та звичним. Землі України – це регіон, традиційно відданий органічному єднанню штучного довілля з природним.

Щодо світового бачення проблеми, то рівень урбанізованості територій, щільність забудови осель була дуже низькою, – хоча, одночасно, оселі не втрачали свого міського характеру. Особливе значення має факт формування містобудівельних систем, у яких навколо головної оселі зосереджується багато

додаткових. Відсутність надмірної концентрації населення на малих ділянках створювала необхідні передумови для контакту людей з природою.

Масштабність забудови в умовах України завжди була орієнтована на стосунок людини до довколишньої природи. Як бачимо з аналізу матеріалів археологічних обстежень, за своїм характером та висотою забудова була така, що могла не виступати серед навколишніх дерев і садів.

І нарешті, для традиційної української архітектури з найдавніших часів властивим є застосування природних будівельних матеріалів, які необов'язково повинні бути розраховані на непорушну їх тривкість упродовж сторіч. Повсюдне застосування природних матеріалів, які загалом можуть підпадати знищенню, без сумніву, свого часу мало обґрунтування, які виходили з міркувань і світоглядного, і практичного характеру.

Усе це разом створило передумови для формування неповторного образу архітектури в Україні.

3.3. Будівництво в сусідніх країнах: південь і захід

Від найдавніших часів територія сучасної України завжди була дуже тісно пов'язана з суміжними землями. Україна становить інтегральну частину великого європейсько-азійського простору, який простягається на пограниччі континентів. В Україні сходяться разом дуже різні географічні зони, а також ареали різних культур, що сформувалися під впливом різних конкретних обставин.

Для того, щоб мати адекватне уявлення про місце і роль природи конкретно в архітектурі України, потрібно уточнити, які процеси відбувалися у цьому аспекті на землях, які безпосередньо межують з нею.

Розглянемо ситуацію, починаючи від півдня.

Чорне море від стародавніх часів означає для території України насамперед відкриту можливість для контактів, спрямованих на південь, тобто в Грецію та в Присередземномор'я. У першому тисячолітті до н. е. на чорноморському побережжі України відбулося формування античних міст-держав. Колонізація Північного Причорномор'я мала передусім економічний характер. Україна була головним джерелом постачання до Греції зерна, металів, будівельного лісу, а також місцем збуту товарів давньогрецького виробництва. Іван Крип'якевич вказує, що "...за часів Демосфена до Афінського порту Пірея приходило з Чорноморщини понад 200 000 центнерів збіжжя. Привозили також сушену і в'ялену рибу, худобу, шкіри, мед, віск, сіль, лікувальні рослини та ін." [124, с. 454].

Головними містами серед побудованих у цьому регіоні були: Тіра (біля гирла Дністра); місто на півострові Березань (тепер острів), недалеко від гирла Дунаю; Ольвія у Буго-Дніпровському лимані; Пантікапей на Керченському півострові (сьогодні місто Керч); Херсонес біля сучасного Севастополя та інші міста. Усього на берегах моря у межах сучасної України було збудовано більше двадцяти античних давньогрецьких міст. Головним організатором та центром колонізації Північного Причорномор'я, як вважають, було давньогрецьке місто Мілет на малоазійському березі Егейського моря.

Населення причорноморських міст так само, як в інших заморських грецьких колоніях, було поліетнічним та належало до різних культур. Як відзначають, культура місцевого населення у заморських грецьких територіях не була приглушена грецькою; вона розвивалася і з перших віків нашої ери надавала навіть основного колориту культурі чорноморських міст [125]. Але у плануванні та забудові міст дотримувались властивих для Греції принципів. Міста були щільно вкриті суцільною килимовою мешкальною забудовою. Будинки були звернені обличчям не до вулиці, а до внутрішніх подвір'їв. Вулиці були оточені стінами будівель. Якщо тільки дозволяв рельєф, то застосовували регулярний геометричний метод трасування вулиць (місто Херсонес, місто Ілурат та ін.) В інших містах часом намагалися поєднувати прямокутну систему планування з променистою (місто Ольвія та ін.). Вулиці були вузькими, ширина їх становила від 1,5–2 до 5 м, а головні площі – агори були замкнені з усіх боків будівлями. Клери біля міст, тобто рівновеликі ділянки, призначені для сільськогосподарського використання, мали переважно прямокутне вирішення. Разом з тим міста, відповідно до давньогрецьких правил, розміщувалися на видатних ділянках ландшафту. Більшість міст у Боспорі побудовано на трикутних виступах берега, оточених з одного боку морем, а з іншого – глибокою балкою. Так, у місті Ольвії, нижню частину міста побудовано на плато, яке лежить на 5–6 м вище від рівня моря, а верхню частину на пагорбі 38–40 м вище від рівня моря.

В аспекті питання про стосунок між архітектурою і природою великої уваги вимагає місто Пантікапей, від VI ст. до н. е. до IV ст. н.е. столиця Боспорського царства. Боспорське царство було створене у VI ст. до н. е. з грецьких та місцевих поселень обабіч Керченської протоки. У часи свого розквіту Царство охоплювало майже увесь Кримський півострів, Азовське узбережжя, пониззя Дону і Кубані та багато інших територій. Пантікапей був заснований мілетійцями у VI ст. до н. е., але, як вважають, це місто є значно давнішим, оскільки назва “Пантікапей” походить від іранських коренів та дослівно означає “Шлях риби” [126, с. 54].

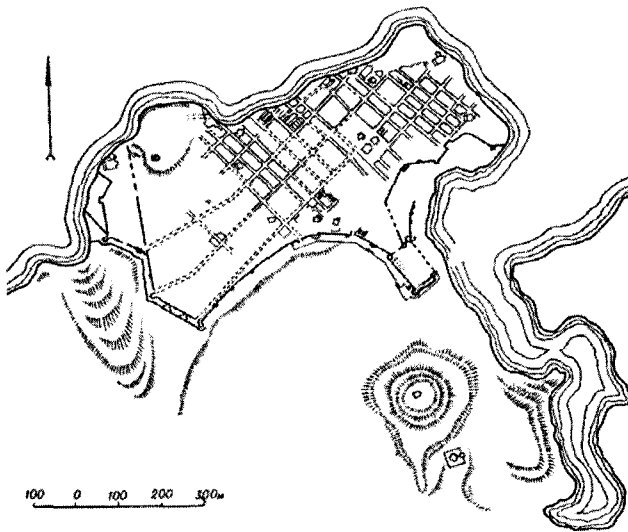

Рис. 24. План міста Херсонес

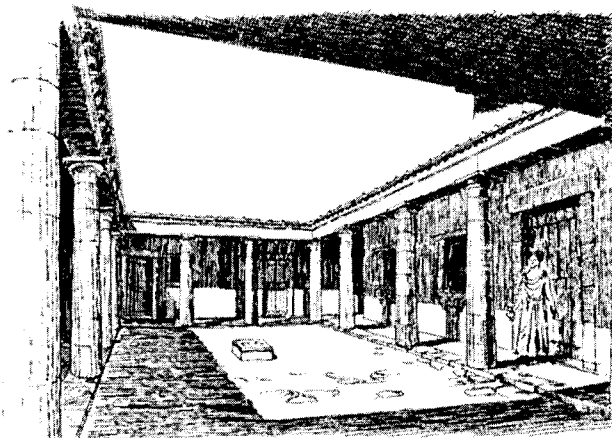
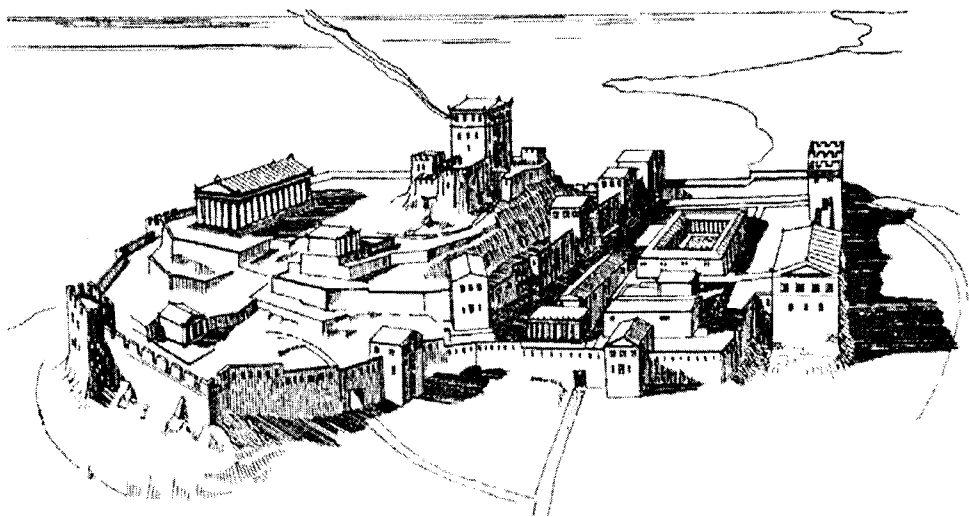
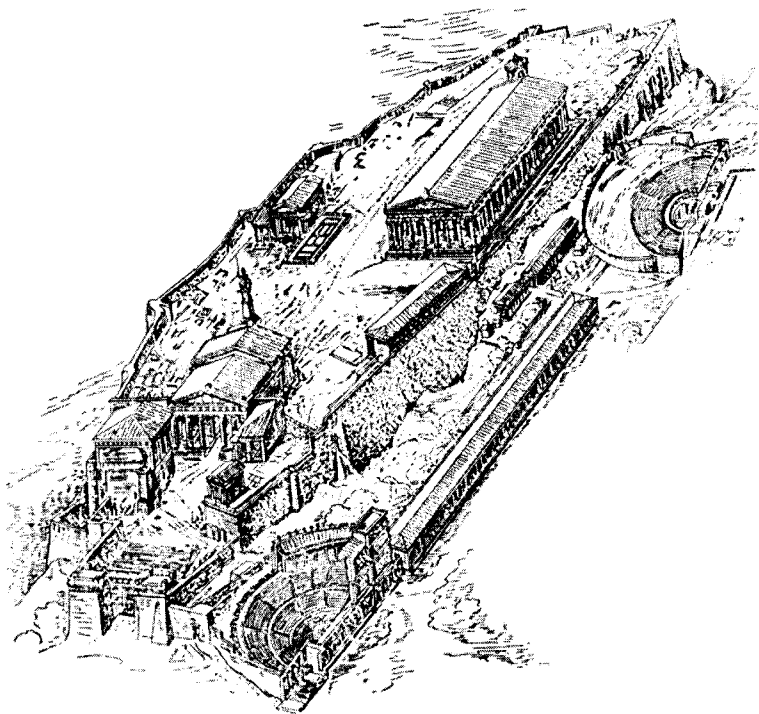

Рис. 25. Перистильне подвір'я у житловому будинку давньогрецького часу у місті Ольвія

Пантікапей є одним з найбільших античних міст Причорномор'я. Місто розвинулося на березі Керченського проливу, який веде від Чорного моря до Азовського. Воно збудовано біля високої скелистої гори Мітридат. На вершині цієї гори знаходився акрополь. Таких добре виражених акрополів було небагато; у Причорномор'ї вони були тільки в Пантікапеї та в Мірмекій. Страбон так описує це місто: “Пантікапей являє собою горб, з усіх боків заселений, периметром – двадцять стадій (прибл. 3,2 км). Зі східної сторони від нього знаходиться гавань” [127, с. 101]. Схили гори, на якій розкинулося місто, були терасовані. Місто мало нерегулярне планування. Загалом в містах Боспору “використання регулярної прямокутної системи мало доволі обмежений характер” [41, т. II, с. 240].

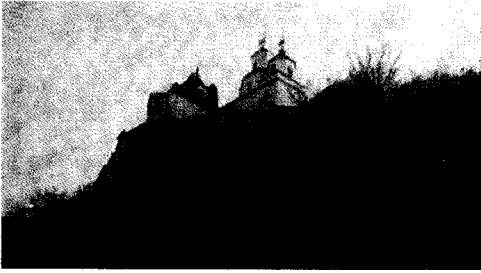
а

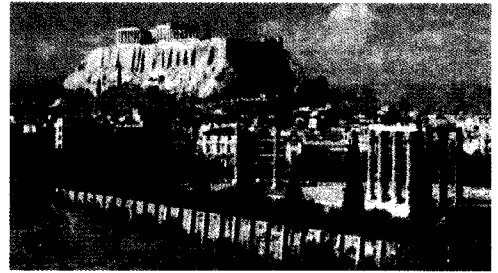
б

Рис. 26: а – акрополь у місті Пантікапей (тепер місто Керч).
Реконструкція В. Толстікова; б – акрополь у місті Афіни.
Обидва архітектурні комплекси мають аналогічний композиційний задум

Рис. 27. Святогірський монастир

Рис. 28. Афінський акрополь

Головним архітектурним комплексом міста був акрополь. Забудова акрополя відбулася у VI–V ст. до н. е. Монументальний палацовий комплекс в акрополі, як вважають, збудовано у VI ст. до н. е. [13, с. 25]. Головна споруда акрополя – шестиколонний періптеральний храм – присвячений Аполлонові, датується першою половиною V ст. до н. е. [13, с. 29–30]. Реконструкцію цих будівель, на підставі обмірних креслень та описів, виконали В. Блаватський, І. Пічік'ян та В. Толстіков [13, с. 27, 28, 30].

Розташування споруд на горі Мітридат формує особливу, може трішки несподівану паралель щодо розміщення Парфенону на акрополі в Афінах. Вражає повна єдність принципів архітектурної композиції, які застосовано у акрополі Пантікапею, з тими принципами, які застосовано в акрополі Афін (див. рисунки). В одному та в іншому місці будівлі стоять вільно, посеред відкритого простору, і їх добре видно з усіх сторін.

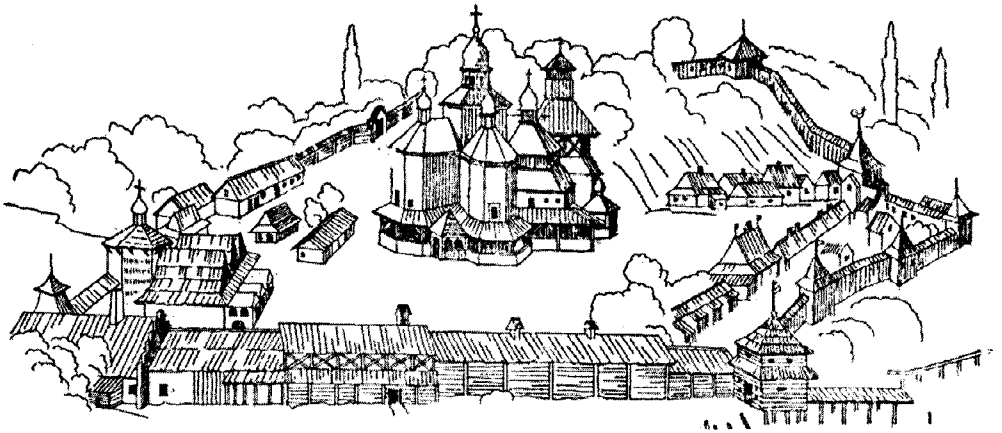
Постає питання про генезис композиції тих об'єктів. Говорити про те, що Пантікапейський акрополь забудований за зразком Афінського, не можна, оскільки храм і палац у Пантікапеї споруджено скоріше, ніж Афінський акрополь сформувався як репрезентативний архітектурний комплекс (у Пантікапеї будівництва монументальних будівель в акрополі відбулося у VI–V ст. до н. е., див. Блаватський В.Д., 1957; цит. за [41, том II, с. 346; а також див. [13], с. 26]. Парфенон в Афінах збудовано у 447–438 рр. до н. е., Ерехтейон у 421–405 рр. до н. е.).

Композиційні форми давньогрецьких акрополів генетично пов'язують з формами акрополів егейської культури – міст Тірінфу (XIV–XII ст. до н. е.), Мікен (XIV–XII ст. до н. е.) та ін. Це, безперечно, так і є. Разом з тим композиція знаменитого Афінського акрополя не спирається на спосіб масової забудови давньогрецьких міст, оскільки грецькі міста мають дуже щільно розміщені

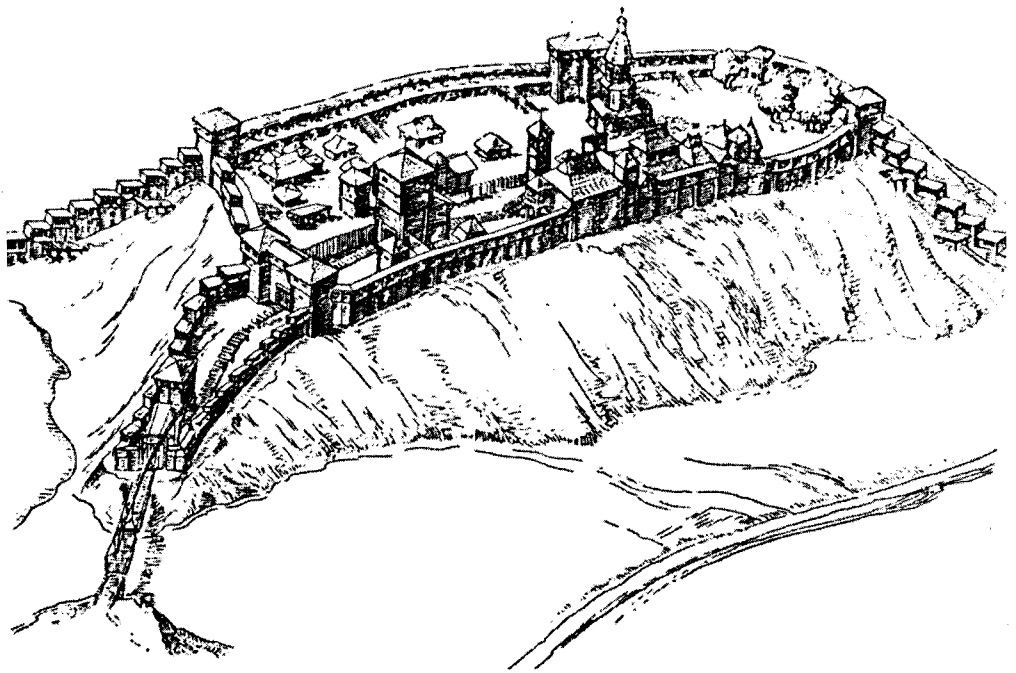
будинки. Аналогами Афінського акрополя є окремі монументальні комплекси, такі як святилище у Дельфах та в Олімпії. У той самий час розташування храму Аполлона в Пантікапеї ніби виростає з більш пізньої, але добре відомої практики розміщення монументальних споруд на вершинах гір на землях Причорномор'я, у давній Україні і в Центральній Європі загалом. Наведемо кілька прикладів (див. рисунки: Святогорський монастир, український дерев'яний замок). Виникає запитання: звідки йде початок подібних архітектурних вирішень: чи від Афін до Північного Причорномор'я, чи, може, від Причорномор'я до Афін? Найбільш правдоподібно, що процес паралельного розвитку цих архітектурних форм спирається на дуже стародавні культурологічні, а може етнічні пов'язання. Наприклад, Н.А. Чмихов, у праці “Истоки язычества Руси”, посилаючись на твердження Б.В. Горнунга, пише, що “Частина трипільців була, мабуть, предками греків. Б.В. Горнунг вважає, що ядром протогреків стали усатовські племена” [106, с. 355].

У Північному Причорномор'ї, навпаки, склалася інша ситуація. Є багато вражаючих архітектурних прикладів (щоправда, переважно з трохи пізнішого часу), коли монументальні будівлі формують комплекси на горах за таким самим принципом, як це відбувалось в акрополі в Афінах. Відзначаючи безперечно пов'язання архітектурного вирішення Афінського акрополя з дуже старовинними замками крито-мікенської та егейської культури II–III тис. до н. е., не можна не побачити, що це пов'язання стосується насамперед аспектів інженерно-будівельних. Оскільки не однаково: чи побудувати на горі фортецю – це завдання насамперед інженерне; чи створити на горі архітектурну композицію, пов'язану з широким простором і природою, – це вже завдання мистецьке. Таких мистецьких аналогів у мікенській архітектурі немає. Проблема давньоукраїнсько-давньогрецьких стосунків у мистецтві, очевидно, вимагає окремого дослідження.

До проблем, пов'язаних із застосуванням природних матеріалів у давньогрецькому будівництві, належить питання про використання дерева. У давнину, як відомо, монументальні храми в Греції будували з дерева. Застосування дерева є загальним індоєвропейським правилом; колись у Центральній Європі усе було дерев'яне. Дерево в Греції було привозним, тому його застосування було пов'язане з труднощами. П.П. Гнедич у цьому зв'язку пише: “Греки почали будувати кам'яні храми порівняно пізно.

*Рис. 29. Межигірський монастир коло Києва. З малюнка 1651 р.
за матеріалами Г.Н. Логвина*

*Рис. 30. Любецький замок на березі Дніпра.
Реконструкція Б.О. Рибаківа*

У них (тобто в кам'яних храмах – І.Д.) не було особливої потреби, тому що клімат дав змогу відправляти богослуження у священних гаях і долинах. Спершу греки будували кам'яні фортеці, арсенали та вигідні помешкання, а пізніше храми” [128, с. 65]. Далі П. Гнедич відзначає: “Усі дорійські храми були невеликі й темнуваті, тому що жертвоприношення відбувалися перед храмом. Припускають, що ззовні храми було прийнято обшивати деревом. Храм Артеміди Ефезької нібито через це й згорів, що був обличкований кедровим деревом” [128, с. 68]. У цих давньогрецьких принципах ми бачимо багато спільного з українськими звичаями.

Не можна оминати увагою також взаємостосунки давньогрецького та давньоукраїнського декоративного мистецтва. В. Паїк відзначає, що стародавнє мистецтво, яке розвинулося від дуже давніх часів на землях України, дуже різнилося від середземноморського, грецького. Мистецтво на землях України – це насамперед зображення і поєднання людського, тваринного та рослинного світу. Грецьке мистецтво було присвячене лише їхнім богам, героям, поетам, філософам і міфам. Воно є статичним. Давньоукраїнське, сколотське віддзеркалювало рух і динаміку життя. Це мистецтво було старіше за грецьке, йонське, асирійське чи перське. Воно віддзеркалювало побут народу, що був зовсім відмінним від побуту згаданих народів. Предки українців – це діти природи, мистецтво їхнє зображувало те, що вони бачили, чим жили. Особливу любов жителі України виявляли до коня [29, с. 65–67]. В. Паїк пише: “Грецьке мистецтво пов’язане предовсім з мітологією. Воно дуже різнилося від сучасного йому сколотського (тобто давньоукраїнського – прим. І.Д.) мистецтва, що зображувало тваринно-рослинний світ” [29, с. 67].

Усе це разом формує образ подібностей та відмінностей у стосунку до навколишньої природи, з яким мешканцям давньої України доводилося мати справу на південному рубежі своєї території. Потрібно відзначити, що землі давньої України не були відірваними від світу античної культури, вони не були провінцією. Разом з тим Україна в її історичному минулому, аж до Середньовіччя, ніколи не входила до складу якогось “іmes”-у, – будь то давньогрецький, чи давньоримський, чи арабський світ, – який знівечував би її культурну своєрідність. Якщо мешканці цієї території чогось з надбань тих культур у себе не застосовували, то не тому, що вони про це не знали, а тому, що це не відповідало їхнім звичаям та бажанням.

Стосунки української території у давнину з Заходом, в аспекті поглядів людей на пов'язання довкілля з природою, відбувалися в такий спосіб. Насамперед треба відзначити, що від Заходу давня Україна не мала у давнину таких рубежів, які б посідали категоричний характер: ані природно-географічних, ані геополітичних, ані етнічних. Ці землі – стародавня слов'янська територія, осередок Європи, який ніколи не входив до складу давньоримської держави; це була зона змішаних лісів з приблизно однаковим кліматом, яка простягається з північної сторони вздовж Карпат і Альп. Тому, якщо їхати по тій території від сходу на захід, чи навпаки, то не може бути різкої зміни у стосунку місцевих людей до навколишньої природи.

У стародавні часи на заході сучасної української території відбувалися складні етнічні процеси. Українські етнографічні території та й державні кордони простягалися колись значно далі на захід, ніж тепер. У культурологічному відношенні істотних відмінностей між предками східнослов'янського і західнослов'янського населення, – зокрема в Україні, Словаччині чи Польщі, – не існувало. Відзначають певні етнічні пов'язання, які, імовірно, були колись на землях Центральної Європи у ширшому обсязі. Наприклад, М.Д. Андреев, у своїй праці про ранньо-індоєвропейську прамову, виданій в Ленінграді у 1986 р., стверджує, що одна з її гілок простягалася від Дніпра до Рейну включно, охоплюючи з півдня та півночі Карпати [39, с. 172]. Говорять про знахідки пам'яток трипільської культури на землях від Чорного моря до Альп [29, с. 142]. Таких тверджень є багато. Звідси випливає, що певні, поєднані культурологічні процеси на усій великій центральноєвропейській території справді відбувались.

Окремої оцінки вимагає місце гірських територій. У літературі античної Греції є згадки про розселення на гірських масивах, горах. Так, в історичній періодизації Платона міститься вказівка на те, що розвиток розселення (на зламі неоліту та мідного віку) відбувався в напрямку з верхів'їв гір на схили, а щойно згодом – на рубежі мідного та бронзового віку – із схилів на рівнини [129, с. 83; 39, с. 243]. Очевидно, Платон вказує на дуже стародавні, відомі тоді процеси розселення. Ми відзначаємо ці факти для того, щоб звернути увагу на те, що до гірських масивів, таких як Карпати, Альпи чи Кавказ, ми повинні ставитися не тільки як до географічних природних перешкод, а й також як до важливих осередків розселення; це стосується передусім гірських долин. І тому не повинні викликати здивування такі явища, як виняткова стародавність народної культу-

ри Гуцульщини і Бойківщини; розташування стародавніх українських етнографічних територій і на північ, і на південь від Карпат; велика збіжність культур, народного одягу тощо польських гуралів і північних словаків по обидва боки від Татрів тощо. Велика кількість різних стародавніх пов'язань в усій цілісності культури Центральної Європи є причиною того, що, за усіх відмінностей регіонів, ми виявляємо тут часом окремі пам'ятки і об'єкти, які відповідають тим самим архітектурним принципам, що їх ми бачимо у традиціях України.

Серед найважливіших пов'язань українських традицій з традиціями інших народів на цьому географічному напрямку потрібно відзначити такі.

Перше архітектурне пов'язання. Від найдавніших часів аж до XIII–XIV ст. спосіб планування й забудови давніх слов'янських, зокрема польських міст, на території, яка межувала з Україною від західної сторони, був тотожний тому способу, як це робили тоді в Україні. Ситуація змінилася у Польщі щойно пізніше, коли там відбулося суцільне перепланування міст за західно-європейськими зразками.

Друге архітектурне пов'язання. Є приклади, коли у Центральній Європі у розташуванні та проектуванні об'єктів дотримувалися орієнтації на мистецьке пов'язання архітектури з природою. Як ми вже писали, метод, від давніх років прийнятий у Центральній і Західній Європі у забудові міст, був спрямований переважно на формування у них таких архітектурних комплексів, які відвернені від зовнішньої природи і становлять своє власне довкілля. Будинки ставились впритул один до одного, і навіть на передмісті вони формують дуже урбанізоване середовище. Провідні архітектурні об'єкти – церкви, палаци, монастирі – також розташовували посеред забудови. Але є окремі винятки, коли архітектурне рішення дуже нагадує ті принципи, що їх застосовують в Україні. Серед тих об'єктів ми повинні назвати монастир у Мельк над Дунаєм, монастир Бенедіктбоєрн, замок у Нойшванштайн, замок Гогеншвангау, церква Вознесіння на Кенігзее, Національний меморіальний комплекс Вальгалля на Рейні тощо. Але, повторюємо, на фоні загального німецького методу будівництва це не є масовим явищем.

Третє архітектурне пов'язання. Традиційна забудова німецьких готичних міст – це поставлені впритул до себе багатопверхові будинки, з несучим дерев'яним каркасом та з заповненням, виконаним, як правило, з цегли. Ця конструкція відповідає давнім слов'янським звичаям, оскільки у давнину на території України будинки з дерев'яним каркасом так само, як це було у XIX–

на початку ХХ ст., широко застосовувались. Очевидно, тут існують якісь дуже давні історичні зв'язки.

Четверте архітектурне пов'язання. У центральній Європі у містах традиційно склалася особлива масштабність створюваного архітектурного середовища. Нагадаємо, що вуличні простори міст у Центральній Європі традиційно були відособлені від навколишнього простору і природи. Але масштабність цього довкілля завжди була дрібною, гуманною; такою, як це чинить сама природа. Масштабність готичних міст Південної Німеччини відповідає композиційним принципам, які були прийняті також у традиційній архітектурі України, хоча характер створеного у німецьких містах архітектурного ансамблю був зовсім іншим.

Окремий аспект питання становить та обставина, що у Центральній Європі, починаючи від початку другого тисячоліття, відбувається інтенсивний процес докорінної перебудови та нового будівництва міст. Розгортання цього процесу просувається у напрямку від заходу до сходу, – тобто від Італії і Франції в бік слов'янських країн.

Реконструкція міст у Центральній Європі була пов'язана з тим, що міста мали невелику площу, яку визначав пояс міських фортифікацій. На цьому просторі, навіть якби забудовник цього не хотів, будівлі все одно потрібно було ставити дуже щільно, впритул, а забудова набувала особливого характеру. У таких умовах про контакт з природою говорити важко. Разом з тим не можна не побачити, що в корені “архітектурного наступу”, який нестримно просувався з заходу на європейський схід, лежить архітектурно-просторова концепція, притаманна для давньоримського “*limes*”-а, тобто регулярне планування, замкнутість та інтер'єрний характер міського простору, а також стосунок до міста, як до замкнутої від світу компактної фортеці.

Така реконструкція відбулася у середньовіччі у Центральній Європі фактично повсюдно. Землі України вона зачепила лише частково. Як правило, перебудову міст робили у зв'язку з наданням місту Магдебурзького права, з метою посилення обороноздатності міста, з господарських міркувань, або, часом, через виклик моди. У Польщі велика перебудова міст відбулася у ХІІІ–ХІV ст. Ініціатором та організатором цієї реконструкції був король Казимир Великий. Краківський учений М. Ксьонжек, який досліджував це питання, відзначає, що Казимир Великий у ХІV ст. був ініціатором великої акції юридичного та архітектурно-просторового упорядкування міст. Панування Казимира Великого – це був час найближчого розвитку польських міст [53, с. 104]. Діяльність Казимира

Великого на полі містобудівництва була такою результативною, що у Польщі прийнято говорити: Казимир Великий застав Польщу дерев'яною, а залишив її кам'яною. У цьому зв'язку необхідно відзначити таке. Якщо розглядати міста Польщі у дохристиянський час, тобто такими, якими вони були до XII–XIII ст., то ми бачимо у них ті самі архітектурні форми, які були тоді у містах Русі. Ті самі способи пов'язувати місто з природою, які застосовувалися у давній Україні, ми бачимо теж у давньому Любліні, Варшаві, Кракові, Гнєзно, Познані, Ломжі та в інших містах Польщі [42, 130, 131]. Традиційний містобудівельний стосунок до навколишнього ландшафту у Польщі змінився щойно після 1333–1370 рр.

Якщо на землях, що безпосередньо межували з територією сучасної України від заходу, тобто з боку слов'янських Польщі і Словаччини, спосіб формування довкілля був аналогічний до того способу, який споконвіків застосовували на землях України, то північніше від тих земель ситуація склалася трохи інакше. Це пов'язано з багатьма чинниками. Землі, які простягаються в Європі приблизно від 52 паралелі на північ, тобто це переважно землі Північної Польщі, прибалтійських та інших країн, споконвіків мають певні особливості у формуванні своїх міст. Показовим щодо стосунку людей до довкілля на цих теренах є насамперед відоме городище з V ст. до н. е. в селі Біскупині у Центральній Польщі, городище в Смушеві, а також сусідні оселі [53, с. 13–16]. Отже, давні традиції на прибалтійських землях були іншими, ніж на землях пізнішої України.

Територія Прибалтики і Пруссії була завойована військами хрестоносців у XIII ст. У той час було проведено перебудову міст цього регіону [53, с. 126]. Усі міста отримали тоді підкреслено “прозахідний” архітектурний вигляд. М. Ксьонжек зазначає: “Вже під кінець першої половини XIII ст. розпочали вони (тобто хрестоносці – І.Д.) акцію урбанізації та колонізації тих земель за допомогою людності, яка прибувала з Німеччини та польських земель. Міста, що їх закладав тут орден Хрестоносців у XIII–XIV, характеризувала виняткова регулярність, яку можна пояснити і знищенням локальної забудови під час завоювання, і досконалістю геодезичних інструментів, що їх привозили з собою німецькі колоністи... Характерними ознаками тих міст можна визнати потужні замки хрестоносців і їх домінування над містами. Звертає на себе увагу також система розташування міст, які утворюють мережу пунктів, рівновіддалених на 20–30 км; ця традиція сягає ще римських часів” [53, с. 126–127]. Отже, разом з хрестоносцями з Заходу Європи у Прибалтику прийшов відчутний вплив принципів давньоримської культури.

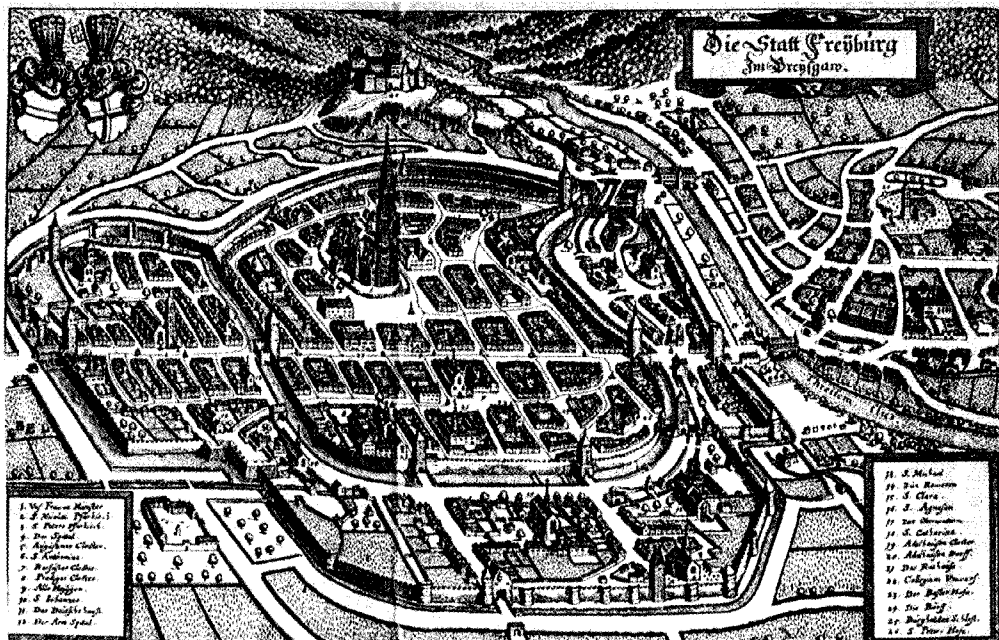

Рис. 31. Спосіб планування традиційного німецького міста.
Для міста є властивою дуже щільна забудова уздовж вулиць,
а також відсутність передмість. Місто Фрайбург. Старовинна гравюра

Рис. 32. Середньовічне місто у Німеччині. Будинки стоять дуже близько один до одного, але їх членування відповідають масштабності навколишньої природи

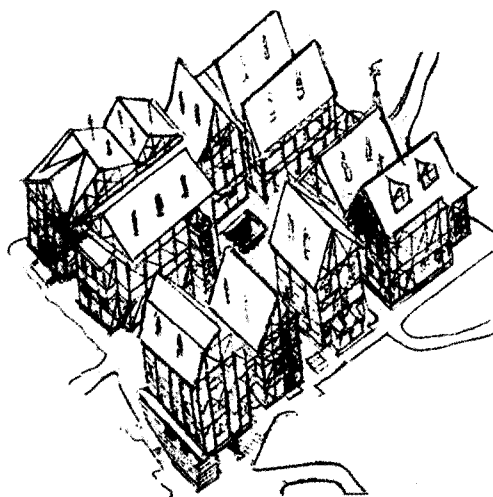

Рис. 33. Реконструкція забудови у стародавньому Києві. Подано за М. Ксеневичем. Каркасні дерев'яні будинки, що мають декілька поверхів, свідчать про певну збіжність давнього дерев'яного будівництва у Києві з будівництвом інших міст Центральної Європи

Під вплив німецьких хрестоносців потрапили усі країни Північно-Східної Прибалтики. Це були т. зв. інфлянти, тобто Пруссія, а також територія, яка входить тепер до складу Естонії, Латвії, Російської Федерації та Польщі. Польський дослідник Г. Мантойфель у 1897 році писав про ці середньовічні історичні події так: “Давні інфлянтські країни являли собою, як це відомо, колонію західного християнства на берегах Балтійського моря. Ці країни були залежними від папства і римського німецького цісарства, які боролися між собою за панування. Так, Рига спочатку була залежною від єпископів, яким вона завдячує своїм існуванням” [132, с. 5]. Як відомо, Ригу було закладено у 1202 р. як релігійно-адміністративний осередок. Забудова прибалтійських міст у XII–XIV ст. була переважно дерев’яна, в зруб. Г. Мантойфель, мабуть, трохи тенденційно, про дохристиянське будівництво у Прибалтиці пише так: “Про артизм туземців не може навіть йтися... Земляні вали та нужденні мазанки з глини, соломи й дерева – ось усе, що зуміли створити місцеві мешканці... Справжнє мистецтво приходить сюди щойно у XIII ст.” [132, с. 15].

Опублікований в Великій Радянській Енциклопедії давній план Вільнюса з атласа Г. Брауна, виконаний приблизно у 1530 р., не дає підстав для того, щоб бачити у цьому місті принцип єднання архітектури і природи [133].

3.4. Будівництво у сусідніх країнах: північ і схід

Особливий предмет для архітектурного аналізу подає стосунок до природного довкілля, який склався на землях, що лежать на північ від сучасної України. Чинники, які визначили тут стосунок між забудовою і природою, були іншими, ніж на землях України. Нагадаємо, що у нашому дослідженні ми не розглядаємо питання етногенези, історії, міграцій та асиміляції народів, оскільки ці питання становлять окрему проблему. Нагадаємо також, що формування характеру розселення не обов’язково збігається з етнографічними межами. Про це свідчить, наприклад, наявність різних типів сіл на однонаціональному українському Поліссі [134, с. 246]. Відзначимо таке.

Автори тритомної “Археології УРСР”, виданої у 1971–1975 рр., описуючи ситуацію в Україні у давнину, вказують: “Через територію Української РСР проходить смуга розмежування між південними землеробсько-скотарськими культурами і областю мисливсько-рибальського населення Європи і Азії. Ця смуга,

що починається на півночі Франції, тягнеться через північ Центральної Європи, Польщу, Україну, Нижнє Подоння і Поволж'я до Середньої Азії включно" [41, том I, с. 83–84].

У своїй книзі "Истоки язычества Руси" (1990 рік) Н.А. Чмихов, посилаючись на Б.В. Горнунга, пише: "Як вважає переважна більшість дослідників, після розпаду індоєвропейської єдності предки слов'ян до перших століть нашої ери займали переважно територію Правобережної України у її Лісостеповій частині і сусідні райони Полісся" [106, с. 19, 32]. Те саме стверджує А. Жуковський в Енциклопедії українознавства: "Більшість дослідників вважає прабатьківщиною слов'ян територію між середнім Дніпром, Прип'яттю, Карпатами і Віслою" [135, т. 11, с. 34]. Характеризуючи територію, де споконвіків відбувалося формування слов'ян, Л. Гумільов пише: "Вміщуючим ландшафтом стародавніх русичів були не стільки лісові масиви, скільки лісостепи, опілля і річкові долини" [17, с. 469].

Визначити первісну слов'янську територію намагаються за допомогою аналізу географічних назв, і насамперед гідронімів. Такою територією "...попри певні розбіжності в думках, вважаються лісостепові райони Центральної та Східної Європи, область між Віслою й Дніпром, територія південніше від Прип'яті. ...слов'янські гідроніми поширені на південь від Прип'яті та Десни, вниз по течії Дніпра до р. Псьол; балтські – на північ від Прип'яті, де вони утворюють суцільний масив, але в окремих місцях зустрічаються разом із слов'янськими" [39, с. 266]. Вважають, що "...можна простежити зв'язок західних та східних слов'янських культур із тшинецькою культурою (доба бронзи), яка була поширена у лісостепових районах від Вісли до Дніпра, на південь від Прип'яті й територія яких збігається з ареалом слов'янських гідронімів. На думку О.Б. Рибаківа, вона могла бути першою слов'янською культурою, що вирізнялася з давньоєвропейської спільності" [39, с. 268]. Територія, де лежить сучасна Україна, це насамперед зона Лісостепу. А територія, що лежить на північ від Прип'яті та Десни – це переважно смуга лісів, і вона має свої особливості щодо характеру розселення, господарства і культури.

Упродовж історичного розвитку на землях, що їх згадано у перелічених дослідженнях, виникли певні особливі ознаки побуту та формування навколишнього середовища. Дослідники С.Б. Бернштейн, Б. Корчмарик та інші відзна-

чають великий вплив на той процес факту наявності у лісовій зоні Європи численних фіно-угорських племен і народів, які становили тут етнічний субстрат [136, с. 40, 41, 62]. В усякому разі якщо простежується певна різниця у плануванні та забудові осель у цих регіонах, то це не має бути несподіванкою.

Історики відзначають, що у XV–XVII ст. характерною ознакою двору українців була його відкритість, вільне розміщення будівель на садибі, на відміну, наприклад, від господарства росіян, у яких сформувався переважно закритий двір [134, с. 246]. Своя, особлива практика будівництва застосовувалася у містах. В Україні забудова споконвіків була пов’язана з природою, з довкіллям. Так, в описі Києва з 1552 року написано, що “...в Києві вулиць слухних нема, просто кожний сідає як в лісі, кожному вільно будувати як хоче і де хоче” [134, с. 243]. О.М. Дзюба і В.Ф. Горленко відзначають, що архітектура житла в Україні у XIV–XVII ст. мала багато особливостей, які були властиві конкретно для України та були іншими від помешкань росіян та білорусів. Ці особливості проявлялися, зокрема, у способах функціонального використання приміщень, у своєрідності внутрішнього планування мешкального будинку зокрема у взаємному розташуванні печі й парадного кутка, у традиційному способі умеблювання хати тощо [134, с. 243–234]. Ті самі автори відзначають: “До специфічних рис українського житла належить традиція обмазування хати глиною та часткової або суцільної побілки стін; а також виділення окремих архітектурно-конструктивних елементів підведенням їх кольоровими глинами або поліхромним розписом” [134, с. 63, 64]. Більшість з тих прийомів застосовуються на землях України ще з часів трипільської культури [134, с. 244]. У той самий час у Білорусії, в Росії та в інших землях північно-східного регіону Європи будинки традиційно виконувались у техніці нефарбованого зрубу.

Разом з тим в архітектурі Білорусії та Росії, з одного боку, і України, – з іншого, є дуже багато подібних форм і елементів. Щоб переконатися у тому, необхідно порівняти композицію стародавніх українських міст з композицією, наприклад, міст Володимира Суздальського, Новгород, Пскова, а навіть і столиці Татарстану – міста Казані. Але все ж таки у формуванні архітектурних комплексів в Україні і Росії є велика різниця, оскільки в російських містах та й загалом у північноєвропейських містах і селах немає такого враження квітучого саду, яке завжди є присутнє в оселях України.

0 10 20 30m

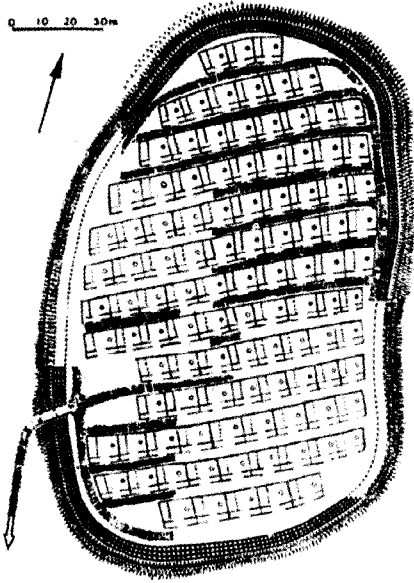

Рис. 34. Забудова у стародавньому
городищі на півночі Польщі. Біскупін.
Будинки стоять рядами

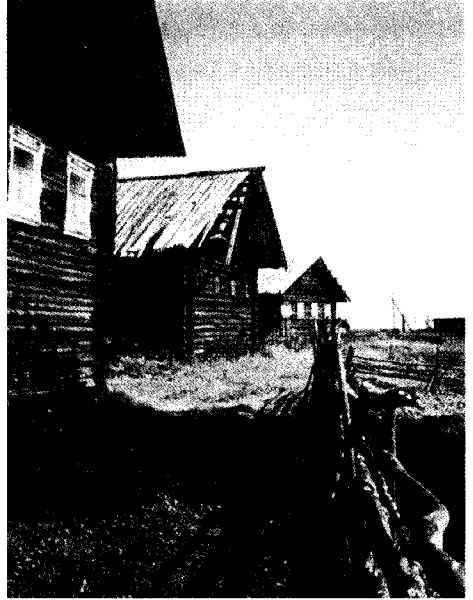

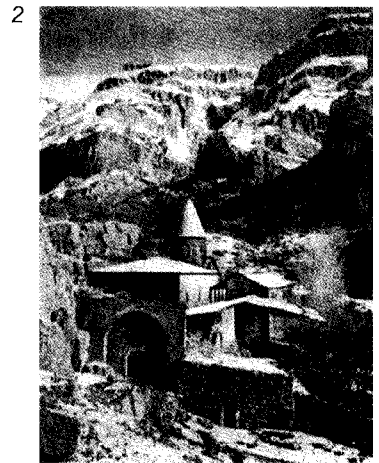
Рис. 35. Російське село
(за В. Бєловим)

Рис. 36. Забудова давнього
російського міста
(за А. Страментовим)

Рис. 37. Татарстан. Місто Свіяжськ. З гравюри XVIII ст. (за А. М. Тверським)

*Рис. 38. Вірменія. Пов'язання забудови з характером природного довкілля:
1 – селище Хедзореск; 2 – Геґард – Церква поміж скель*

Глибокий порівняльний аналіз способів архітектурного розвитку міст, відповідно в Україні та Росії дав відомий російський архітектор, педагог і учений О. Бунін, описуючи стародавній Новгород та стародавній Київ. Він пише: “Незважаючи на те, що Новгород виник майже одночасно з Києвом, в архітектурному й планувальному відношенні він дуже відрізняється від Києва. Різка різниця між Києвом та Новгородом пояснювалась двома головними причинами: своєрідністю місцевих природних умов, з одного боку, й специфічними особливостями художньої культури російської півночі та півдня, – з іншого. Київ був типовим представником південноруської художньої культури, органічно пов’язаної з Чернігівською та Галицькою Руссю, у той час, як Новгород належав до сузір’я північних російських міст, куди входили Псков, Ізборськ і Стара Ладога” [32, с. 227]. Стверджують, що племена, які заселяли північні землі Європейського Сходу, мали свою власну специфічну місцеву культуру [136, с. 138]. Загалом ми повинні відзначити, що забудова осель на півночі не була так безпосередньо пов’язана з природним оточенням, як це було на землях України. Житлові будинки у північних селах ставили переважно вздовж вулиці, в ряд, – і не посеред саду, не обов’язково так, щоби вони були пов’язані з придомовими квітниками. Мало зелені було в містах. річ тут не у якійсь бідності чи недбайливості; це був справді інший стиль, інше розуміння архітектури.

Що ж стосується комплексів громадської забудови, як, наприклад, монастирів, фортець чи кремлів, – то розміщення монументальних будівель у них

здійснювалось за такими самими композиційними засадами, як це було в Русі, на її півдні. Монументальні церкви ставили переважно на підвищених місцях рельєфу, вільно, посеред простору. Геометрична побудова ансамблів у Росії так само, як і в Україні, на той час не застосовувалася. Будівельні питання нерідко вирішувались спільно: у будівництві північноросійських кремлів часто брали участь київські князі, або князі, що були родом з Києва. Так, за велінням та під керівництвом Юрія Долгорукого, який був сповнений туги за рідним Києвом, збудовано у суздальській землі багато міст, серед яких, зокрема, Юрієв, що у полі, Переяслав, Володимир на Клязьмі, Кострома, Ярославль та ін. [136, с. 76, за: Татищевъ В.Н. Исторія Російская съ самыхъ древнейшихъ временъ. Москва, 1774].

Загалом на землях, які лежать на північ від України, елементи природи не відіграли в архітектурній композиції такої ролі, як це було в Україні. Це, зрештою, неминуче зумовлено також характером місцевої природи.

З сказаного випливає ще одне спостереження. Запроваджене у практику у XVIII ст. обов'язкове планування міст за геометричними правилами було меншою мірою революційним заходом для умов Росії, ніж для міст України, де воно означало переорієнтацію усєї традиційної філософії формування осель. У Росії регулярне планування значно більшою мірою відповідало традиціям, ніж це було в Україні.

Розглянемо стосунки людей і природи на землях, які лежать на схід від України. Насамперед ми повинні відзначити, що території, розташовані на схід від України, завжди мали в історії України дуже велике значення. Насамперед тому, що від України на схід аж до Середньої Азії, Тибету, Китаю і до Тихого океану простягається Великий Степовий Пояс. Цей пояс споконвіків приносив Україні не тільки воєнну небезпеку й руїну, а й також можливість для економічних і культурних контактів та для отримання різносторонньої інформації. Великий Степовий Пояс і пов'язані з ним країни були світом для Русі й для Європи чужим, і насамперед ворожим. Але це був окремий, цілісний світ, що мав свою власну культуру, і ця культура аж ніяк не була менш вартісною.

Коли ми розглядаємо розташовані на схід від України регіони з погляду того, як в історичному минулому ставилося їх населення до природи, ми повинні відзначити такі три аспекти.

Перший аспект. Насамперед Великий Степ споконвіків був зоною, де проживало кочове населення. Основним видом житла тут була юрта, тобто

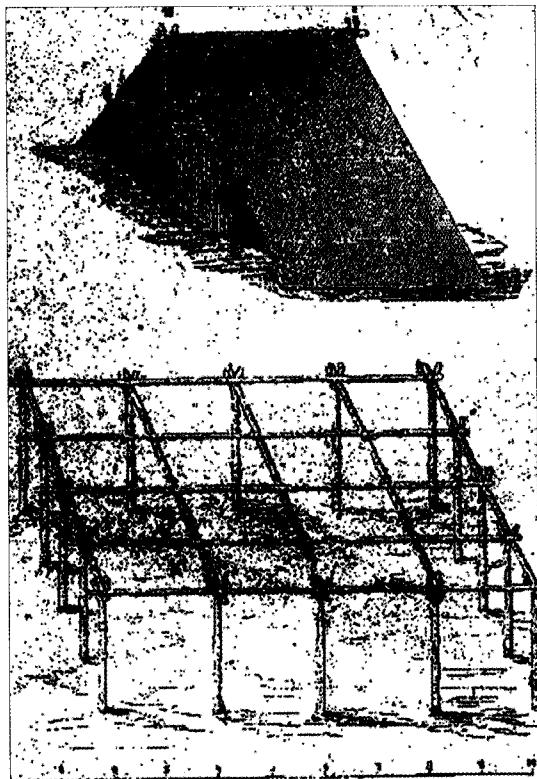
збірно-розбірне житло з дерев'яним каркасом та повстяним покриттям. Такі житла можна було довільно розбирати та перевозити в інше місце. Юрти були, як правило, круглі у плані, але часом застосовували прямокутні шатра. Іноді використовувались юрти, які були стабільно розміщені на возах; це були вже не збірно-розбірні, а пересувні житла. Здавня існував звичай, щоб на стійбищі ставити юрту входом на південь. У містах, які були пристосовані для установа юрт, переважно влаштовували для цього прямокутні за формою квартали. Під час походу юрти розміщували за принципом похідного табору, згідно з яким юрти, шатра або мешкальні вози ставили по колу; якщо з табором слідував начальник, то його юрту чи шатро розміщували в центрі [37, с. 128–132]. Повстяні юрти переважно прикрашали кольоровим орнаментом.

Незважаючи на те, що юрти й шатра як архітектурні об'єкти на перший погляд видаються маловагомими, насправді це не так. Юрта – це найстародавніше народне житло степового простору Євразії. Юрта лежить біля джерел наступного формування цілої галузі архітектури загалом, зокрема в Монголії [37, с. 129–132]; [59, с. 71–78]. Монгольська національна архітектура знає, крім збірно-розбірних юрт, також збірно-розбірні, тобто пересувні, великі храми. Усі ці споруди виконували з повсті і дерева.

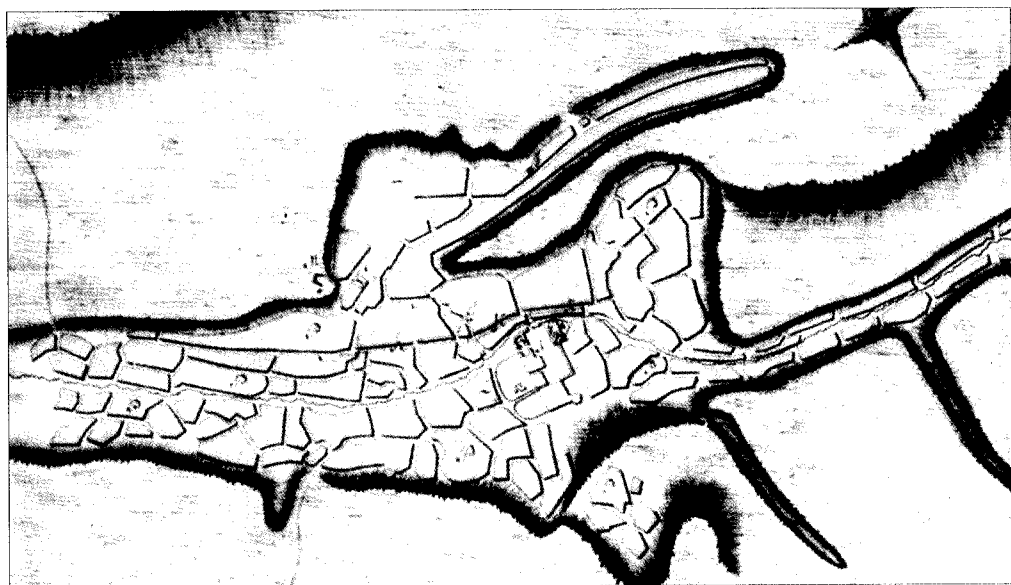

Рис. 39. Монгольська юрта. Це пересувна екологічна споруда, пристосована до умов степу

*Рис. 40. Шатро українських козаків та його підбудова.
Подано за виданням Івана Тиктора.
30-ті рр. XX ст.*

Рис. 41. Місто Бахчисарай. Частина плану. 1737 рік

Примітним є метод архітектурного декорування пересувних повстяних будинків: вони ззовні, від входу, прикрашалися великим кольоровим орнаментальним узором, ніби килимом (фото). Не можна не побачити концептуальну взаємну близькість килимового, кольорового зовнішнього декорування повстяної юрти та килимового, кольорового зовнішнього декорування мурованих монументальних будівель у Середній Азії. Істотним є урбаністичний характер розташування юрт під час перебування у таборах. Як бачимо, пересувний табір кочової суспільності або війська отримував під час зупинки кругоподібну форму. Міста, розраховані на забудову їх юртами, мали регулярний, геометричний план [37, с. 128–132].

Що стосується архітектурного, психоемоціонального пов'язання юрти з її навколишнім природним середовищем, то на це питання відповідь не може бути зовсім однозначною. З одного боку, юрта пристосована до того, щоб її розміщувати посеред степу, вільно, не відгороджуючись від нього. У концептуальному відношенні, юрта як житло є рідним братом хати українського селянина, повним її аналогом. Різниця полягає лише у тому, що юрта пристосована для перебування серед степу, а українська хата пристосована до того, щоб стояти серед городу й садку. Але ця й інша будови становлять абсолютну єдність конкретно зі своїм навколишнім середовищем.

Але, з іншого боку, не можна не побачити того, що юрта загалом формує у собі шматочок замкненого простору, який зовсім відокремлений від зовнішнього світу. Закрита юрта дає можливість своїм мешканцям хоч трішки відпочити від безмежних навколишніх степових просторів. Немає принципової розділової лінії між степовою юртою й таким самим степовим караван-сарасм, з його відрізанним від зовнішнього світу внутрішнім подвір'ям. Отже, юрта становить у певному сенсі ніби якийсь перехідний об'єкт між архітектурною філософією, прийнятою в Україні, і архітектурною філософією, яка становить підставу для формування архітектурного середовища у містах Середньої Азії.

Стародавня Україна, яка через різні обставини була змушена підтримувати постійні контакти з кочовими народами й племенами Європейського та Євразійського степу, безперечно була добре поінформована про засади формування архітектури пересувних кочових таборів, могла їх оцінювати об'єктивно, та в разі потреби критично застосовувати їх здобутки.

Другий аспект. Істотне значення мали стосунки причорноморських земель з країнами на схід від них, у яких були стабільні міста. У VI–XIII ст. н. е. перше

місце серед них посідали великі міста на Волзі і на Дону: Ітіль, Саркел, Булгар. А.І. Осятинський, який досліджував середньовічну архітектуру Приволж'я, стверджує, що у тих містах та інших містах цього регіону застосовували прямокутну систему планування. Хозари та інші народи, які проживали у тих містах, підтримували широкі торговельні зв'язки з народами Сходу та з іншими країнами. У містах були палаци багатих людей, а також храми-мечеті, мінарети, школи. Усі ці споруди мали виразисту архітектуру, що відображала вплив архітектури Сходу – Хорезму та Согдіану, з якими той район підтримував тісні зв'язки (Примітка – І.Д.: Хорезм знаходився у Середній Азії, в пониззі Аму-Дар'ї). У Хорезмі застосовувались регулярні плани міст [138]. Відзначають наявність в Ітілі густої зелені [137, с. 65]. Про місто Ітіль відомо, що тут забудова мала вигляд, близький до середньовічних міст Середньої Азії. Але водночас забудова тих міст складалася також з невеликих дерев'яних будинків, з обмазаних глиною споруд і повстяних юрт. Головне місто Хозарського царства – Ітіль (поблизу сучасної Астрахані) – було великим містом з великими палацами та будівлями громадського призначення, з вільними територіями для ринків. Воно мало розгалужену вуличну мережу та багато густої зелені. Ітіль вражав мандрівників своїми розмірами. Як свідчить Л.М. Гумільов, "... розташований з обох боків Ахтуби Ітіль розтягнувся на 8–10 км вздовж лівого берега, а також на прекрасному зеленому острові у заплаві ріки, де розміщувався палац царя. [17, с. 145]. Забудова приволзьких міст була переважно дерев'яною або глинобитною. Лише невеликою мірою для будівництва репрезентативних будівель застосовували цеглу. Загалом формування міст у регіоні орієнтувалося насамперед на те, щоб регулювати процес забудови міст з державних позицій. Головною сферою діяльності приволзьких держав була, мабуть, торгівля. Істотне значення в аспекті стосунку хозар до навколишньої природи має та обставина, що хозарське суспільство дотримувалось у світоглядному аспекті принципів маздакізму, згідно з якими злом була проголошена уся нерозумна, тобто стихійна, природа, у той час, коли добром був проголошений розум [17, с. 214].

Крім Ітіля, у Хозарському каганаті існував ще Саркел і декілька інших міст на берегах нижньої Волги та нижнього Дону. В Ітіль приїжджали купці з Середньої Азії, Персії, Кавказу та Київської Русі, а хозарських купців можна було зустріти у містах Криму і в столиці Хорезму – Ургенчі [128, с. 65]. У Саркелі було знайдено кілька мармурових колон і капітелів візантійського типу, що свідчить про пов'язання Приволж'я також з Візантією.

Інший етап розвитку містобудівельного мистецтва у Приволж'ї – це Волзько-Камська Булгарія. Булгар, що виник у X ст. над Волгою, у Татарії, був великим, щільно заселеним містом. Забудова була переважно дерев'яною. Після того, як у 1236 році Булгар був захоплений монголами, у ньому з'явилися кам'яні будівлі, зокрема мечеті, мінарети, мавзолеї. Зовнішнє оздоблення міста було поліхромним [137, с. 67]. У Булгарі була прямокутна вулична мережа [137, с. 68].

Сувар (теперішня Татарія) займав велику територію. В округності він становив 5 км. Коло міста були передмістя для ремісників. У місті переважала дерев'яна й глинобитна забудова. Тільки будинки знатних осіб, палаци і торгові будівлі у незначній кількості були муровані, з багатим зовнішнім оздобленням [137, с. 69–70]. У м. Суварі, так само, як в Булгарі, вулична мережа була прямокутною.

Після XIII ст. столицею Волзько-Камської Булгарії став Біляр. У ньому також переважала дерев'яна забудова. Контур міста був прямокутним, близьким до квадрата, на плоскій ділянці, зі стороною близько 2 км [137, с. 70]. До другорядних міст Булгарії належать Ошель, Кременчук та ін. У них також була прямокутна система планування.

При усьому тому в хозарських містах було доволі багато садів; у містах проживало різноетнічне населення різного походження і релігій. Для районів, розташованих у верхів'ях Дінця, Осколу і Дону, типовими є групи, а правильніше гнізда великих поселень, зосереджених навколо городищ. Як правило, ці городища влаштовувались на високих прирічкових горбах на місці городищ давніших скіфів [139, с.49, 73].

Ми говоримо так багато про архітектуру міст у цьому регіоні, тому що контакти з ним були для Русі у давнину дуже важливими, а відомостей про це у літературі недостатньо.

Третій аспект. Ми повинні враховувати, що напрямок на схід, через степ і Прикаспій, був для України і для усїєї Європи воротами до транзитної дороги, яка вела сухоходом через Центральну Азію до Китаю, Індії і Тихого океану. Наявність таких зв'язків уже в давнину та їхній стабільний характер підтверджують наукові джерела. М. Пелещин та І. Підкова відзначають: "Наприкінці I тисячоліття східні слов'яни налагоджують торгові зв'язки з арабськими країнами. Про це свідчать знахідки скарбів арабських монет-дирхемів на землях України" [140, с. 73–74]. Ми знаємо, що ці торгові дійства мали здебільшого великий обсяг. Так, наприклад, відомо, що один з купців, Томас Альберті, віз у 1612 році до

Константинополя закуплений ним тоді у Львові товар на 60 возах, запряжених 360 кіньми [141, с. 106–109]. Такі торговельні операції відбувалися постійно.

Розглядаючи пов'язання, що їх від найдавнішого часу мають землі України у східному напрямку, ми не повинні випускати з уваги того, що в сфері стабільних та активних контактів цієї землі весь час знаходяться не тільки близькі, але й далекі землі. Це Середня Азія, Тибет, Китай, Японія, Індія. Континентальна дорога до цих країв завжди була конкурентоспроможною у всеєвропейському масштабі. Використання шляхів у кожний конкретний історичний період залежало від актуальної політичної ситуації. Торгівля з використанням цього шляху була завжди казково вигідною, оскільки торгували не товарами широкого вжитку, а тільки предметами розкоші. Це були шовк, срібло, хутра, ексклюзивні вироби. Шлях від європейських територій до міст Китаю вписувався у тривалість подорожі близько 200 денних переходів. Можливість отримувати надприбутки покривала витрати на перевезення, і на те, щоб утримувати в порядку траси; на них споруджували куполи над джерелами, ставили дороговкази, будували каравансараї для того, щоб ночувати або днювати в особливо спекотні дні [17, с. 128]. У результаті склалася ситуація, за якої територія сучасної України фактично упродовж своєї історії перебувала у постійному контакті з культурними осередками, розташованими не тільки на землях Європи та Близького Сходу, але також Центральної Азії, Тибету, Китаю, Японії, Індії. Ці зв'язки не мали всезагального характеру, й не охоплювали великої кількості людей особисто; але характер ексклюзивного контакту ці зв'язки мали стабільно. Ми не можемо тепер впевнено відповісти на запитання, як саме це сталося, але й не можемо вважати суперечним це здоровій логіці, коли ми бачимо безперечну подібність у певних аспектах вигляду китайської пагоди й бойківської дзвіниці; коли бачимо подібність обійстя українського селянина й господарства китайського землероба з провінції Юньнань, і нарешті, коли бачимо, як цвітуть вишні у садах України і Японії тощо. Усе це явища, які, напевно, постали закономірно. Не можна не бачити також великої збіжності у багатьох народних світоглядних концепціях українців і, наприклад, китайців, щодо способів визначення розташування джерел, стосовно визначення сприятливих і несприятливих місць на місцевості для будівництва тощо. Багато правил та рекомендацій Фен-Шуй у іншій, щоправда, інтерпретації можна відшукати у народних віруваннях та квазімагічних діях в Україні.

Немає сумніву, що принцип орієнтування на природу є особливо притаманний і архітектурі та культурі Далекого Сходу, і архітектурі та культурі України. Але у методах і способах підходу до спілкування з навколишньою природою між Україною та Далеким Сходом є принципова різниця. В Україні природу і природне середовище приймають у їх цілісності; такими, як вони є дані нам у відчуттях. У культурах Далекого Сходу природу сприймають аналітично; у препарованому вигляді. Йдеться там не про те, щоб бачити навколишній світ, природу у такому незміненому комплексі, який передали нам сторіччя, а про те, щоб прийняти природу у такій формі, яка є аналітично найсприятливішою у конкретній ситуації для конкретної мети. Якщо при цьому природне середовище втратить свій первозданий образ, й виступить препарована людиною форма, то цьому не надають значення. Тому вигляд, наприклад, китайського саду є дуже відмінним від українського, оскільки в них відрізняється, власне, методика трансформації природи. Але сама по собі близькість до природи, орієнтація на неї як на найголовніше начало формування оптимального для людини довкілля, і в одному, і в іншому випадках залишається тим, що посідає в архітектурі головне місце.

Що ж стосується напряму від України на південь, вздовж берегів Чорного моря, то з цього боку, після того, як Боспорська держава перейшла до складу Османської Туреччини, Україна упродовж багатьох сторіч безпосередньо межувала з архітектурним та ідеологічним ареалом турецького світу. Міста Криму – півдня України, хоч і мали своє, дуже багате минуле, у середньовіччі розвивалися винятково у турецько-східному дусі. Як це відзначають автори “Історії української архітектури”, характерною ознакою кримських міст XV–XVII ст. було їх нерегулярне розпланування, малоповерхова забудова житлових будинків, критих черепицею, з балконами (мушарабі) і з подвір’ями, закритими глухими стінами (дувалами) [13, с. 160]. Будь-якого намагання поєднати планування міст з природним довкіллям у містах та оселях регіону, зайнятого Туреччиною і Кримським ханством, не було.

З позиції пов’язання будівель і загалом довкілля з природним оточенням, особливої уваги вимагає архітектура в регіоні, який простягається від України до Кавказу і Закавказзя. Передусім ця територія є складовою частиною цілісного Припонтійського ареалу, що з ним пов’язують розселення найдавнішого індо-європейського населення Європи та світу (див., зокрема, W. Ryan, W. Pitman,

Noah's flood [47] та інші наукові праці), потім з Закавказзям та його серцевиною – Вірменією, з якими мешканці України завжди підтримували тісні зв'язки. Нарешті, через Кавказ та Закавказзя проходять сухопутні шляхи, які поєднують Україну з найдавнішими культурними і державними ареалами, розташованими на землях Близького Сходу, а саме – зі стародавніми Вавилонією, Шумером, Іраном, і врешті-решт, зі Святою Землею. Оминути Кавказ за таких пов'язань неможливо.

Дослідники кавказької архітектури та способу забудови вірменських міст, даючи їм характеристику, відзначають таке. У гірських оселях Вірменії їх зовнішній образ має велику мистецьку виразність. Як правило, гірські оселі відзначаються скупченістю забудови. Будинки розміщувалися, на перший погляд, випадково, на зручних для забудови місцях. Вулиць, у прямому сенсі того слова, не було [142, с. 13]. Звичайним явищем у містах та селах була не тільки відсутність зелені, а й відсутність подвір'їв; замість них часто використовувались плоскі покрівлі будинків, розташованих нижче по схилу. Важко було знаходити місця для підсобних приміщень. Їх, якщо була така можливість, навіть вирубували у скельному масиві. Краса й мальовничість гірських селищ зумовлювалася не архітектурою окремих будівель і не загальною планувальною структурою, а раціональним використанням рельєфу місцевості [142, с. 15].

Житлові будинки зводили з каменю, глини. У стародавніх будинках перекриття влаштовували у конструкції дерев'яного зрубу, що сходиться досередини у формі піраміди. Часом застосовувалось також опирання стелі на вертикальні стовпи, поставлені біля стін всередині будинку [142, с. 56]. Квартали у гірській місцевості забудовувались дуже тісно. Часом будинки ставили настільки густо, що сусідні будівлі не тільки стояли впритул, а й мали спільну стіну [142, с. 78]. Території для влаштування подвір'їв було мало, тому будинки нерідко займали усю площу садиби. Будувались часом житлові будинки, вздовж яких були влаштовані різьблені дерев'яні галереї [142, с. 86, 87].

Оселі на підгір'ї і на рівнинах вирішувались так. Наприклад, в селищі Брнакот у центрі на невеликій площі стояла церква, навколо якої доволі вільно розміщувалися будинки поселян. Планування цієї оселі, як і усіх інших, є негеометричним [142, с. 15].

У рівнинних місцевостях, де основним заняттям населення було садівництво й землеробство, сільські садиби, що мали городи і сади, будували вздовж берегів каналу та його відгалужень. Вулиці тут здебільшого вузькі, звивисті.

Житлові будинки ставили вздовж вулиць, близько, часом впритул один до одного. Другорядні вулиці здебільшого були обмежені глухими стінами [142, с. 16, 17]. У передмістях садиби склалися не тільки з житлових й господарських будинків, а також й городів та фруктових садів. На передмістях переважно було багато зелені.

Монастирі споруджували у населених пунктах або окремо від них. Наприклад, забудова монастиря Татева є гармонійно узгоджена з гірським краєвидом. Архітектурним центром комплексу є головний храм, що підіймається над будівлями. Храм видно з багатьох точок. Житлові та господарські будівлі підкреслюють своїми об'ємами скельну підоснову; вони слугують ніби продовженням цієї скельної основи, а це надає комплексові своєрідності і величі. Архітектурне поєднання церков та інших будівель з їхнім скельним оточенням було загальноприйнятим, звичайним прийомом, що застосовувався у будівництві. У цьому зв'язку наводять приклади храмів Хцконк, Самосаванк, Ованнаванк та багато інших. Ці споруди розташовані у Вірменії та в Грузії. Храми і монастирські комплекси добре поєднуються зі своїм природним оточенням. Часто церкви поставлені на високих точках рельєфу; буває, що й на вершинах гір [143].

У будівництві міст і сіл у Вірменії та в Грузії не застосовували геометричних, прямокутних методів планування. Наприклад, зазначено, що стародавнє місто Ечміадзін мало хаотичне планування, вузькі криві вулиці [144].

Загалом, як про це свідчать наведені матеріали, традиційна кавказька архітектура демонструє нам позицію, у принципі, зовсім тотожну до тієї, яку ми бачимо у традиційній архітектурі України та яка ґрунтується на тому, що штучно збудовані споруди і природа мають становити одну цілісність. Вихідна концепція архітектурної композиції в Україні і на Кавказі є ідентичною. Різниця полягає тільки у тому, що в умовах України людина, творець штучного довкілля, має справу з необхідністю вписати свою споруду у квітучий сад; тоді як в умовах Кавказу потрібно вписати свою споруду в гірське, скельне, важке для людини оточення. Отже, хоча в обох випадках отримано архітектурні твори, які відрізняються один від одного, але архітектурна методика, архітектурний світогляд в обох випадках ідентичні.

Таке твердження, на нашу думку, не мало б викликати заперечень. Констатація цього факту має істотне значення; насамперед тому, що полишає відкритим простір для можливого подальшого пошуку у напрямку досліджень широкого комплексу можливих пов'язань між Європою та регіонами Східного

Присередземномор'я, з Близьким Сходом. В історії людства ці пов'язання безперечно існували та мали істотне, а може й принципове значення. Річ у тому, щоб в наукових дослідженнях надавати їм адекватну оцінку. Але для цього сучасний стан наукових досліджень поки що не дає належних підстав.

Ad rem – необхідно відзначити, що у цій галузі, зокрема стосовно процесів формування культури і архітектури України, вже висловлювались різні гіпотези та позиції, часом сміливі та протилежні. Пріоритет у цій справі належить Й. Стржиговському (J. Strzygowski “Die Baukunst der Armenien und Europa”, Wien, 1918, Bd.1–2). Він висунув і обґрунтував гіпотезу про принципово важливе місце стародавньої кавказької архітектури у розвитку європейської архітектури, ґрунтуючись на походженні стіжкової форми рублених верхів в архітектурі церков і цивільних будинків у Вірменії та в Україні [145]. Дискусія, яку розпочав Й. Стржиговський, ще не дала результатів, які були б однозначно прийняті у світовій науці; обговорення проблеми триває. Так, С.А. Таранушенко у цьому контексті наводить факти про наявність численних стіжкових дерев'яних перекриттів у народному будівництві України [57, с. 13]. Але сам факт, що питання про історичну роль Кавказу в розвитку європейської та світової культури перебуває весь час в полі наукового обговорення, свідчить про те, що ця проблема є актуальна і важлива.

Висновки до третього розділу:

1. Упродовж тисячоліть на території України відбулося формування своєрідного стосунку людей до природи, який полягає у тому, що люди в усій своїй діяльності виступають як партнери природи, а не намагаються підпорядкувати її собі. Такий стосунок до природи є явищем, у світовій практиці винятковим. Єдність архітектури і природи становить особливу ознаку традиційної української архітектури.
2. Україна в минулому завжди перебувала на пограниччі різних, часом протилежних, політичних, культурних, ідеологічних ареалів, вона була у добрих контактах з іншими регіонами. Проте упродовж усієї своєї протоісторії Україна ніколи не входила до складу будь-яких понаддержавних систем, які чинили б на її культуру нівелюючий тиск. В Україні завжди були обізнані із характером архітектури в інших країнах, але вона мала змогу розвивати свою культуру так, як це відповідало її власним поглядам та інтересам.

3. Від найдавніших часів в Україні формування простору відбувалося за принципами, які відповідали існуючим тут природним умовам і способам господарювання та які були спрямовані на найтісніше поєднання у довкіллі природних та антропогенних елементів.
4. Як свідчать археологічні матеріали, в Україні формування стосунку до природи, а також формування традиційної архітектури відбувалися автохтонно.
5. У ході історичного розвитку в Україні склалися особливі ознаки, які далі стали підставою для формування неповторного образу традиційної української архітектури. Українська архітектура від самого початку отримала підкреслену екологічну орієнтованість: це є екологічна архітектура.
6. Українська традиційна архітектура не є явищем, ізольованим від інших країн, вона розвивалася в контакті з розвитком інших регіонів Європи і Азії. Але в ході історичного минулого вона утримала свій унікальний та особливий характер.
7. Аналітичний розгляд питань генезису та розвитку архітектури на землях сучасної України в аспекті її стосунку до природи дає підстави для адекватної оцінки її місця і ролі у цьому відношенні у світовій культурі.

Розділ четвертий

ПОЄДНАННЯ АРХІТЕКТУРИ І ПРИРОДИ В УМОВАХ РОЗКВІТУ ТРАДИЦІЙНОЇ АРХІТЕКТУРИ В УКРАЇНІ

4.1. Екологічні засади у народній архітектурі України

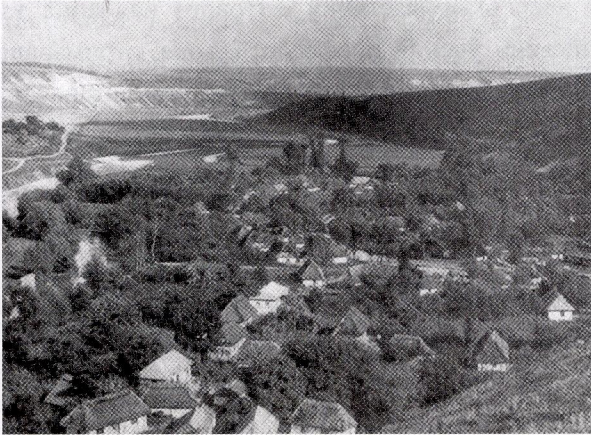
Українська народна архітектурна творчість сягає своїм корінням найдавніших етапів формування цивілізації [63, с. 83].

В історії культури України народне будівництво посідає особливо важливе місце, оскільки воно втілює у собі багатовіковий досвід і побут людей. Коріння народних архітектурних традицій сягає своєї давнини. Відбираючи усе найкраще та найдодільніше, кожне покоління людей розвивало й збагачувало досвід попередників, який був інтегрований у різні мистецькі твори, набував значення традицій і віддзеркалював національні ознаки українського народу. Для українського традиційного будівництва є характерним застосування місцевих матеріалів, зокрема дерева, соломи й очерету, та обмежено – природного каменю [13, с. 373].

Основним конструктивним матеріалом, який переважно використовувався в українському традиційному будівництві, було дерево. Тому народну українську архітектуру передусім розглядають у контексті європейського дерев'яного будівництва. Але Д. Антонович пише так: “Велика культура українського дерев'яного будівництва старих часів створила настільки своєрідні зразки, такі вироблені типи будов та окремі форми, що у світовій літературі українська архітектура, особливо дерев'яні церкви, фігурують під назвою українського типу, відмінного не тільки від дерев'яних будов Сходу і Заходу, але також інших слов'янських народів” [21, с. 289]. Особливий високий рівень традиційного українського дерев'яного будівництва отримав адекватне визнання світового мистецтвознавства [48, т. 1, с. 86].

Формування та розвиток українського традиційного будівництва нерозривно пов'язаний з формуванням архітектури української народної садиби, української хати. Цьому питанню присвячено численні наукові та суспільно-політичні праці. Узагальнюючи, Д. Антонович пише: “Українська хата в уявленні своїх і чужих має найбільше привабливих рис мальовничості та приtulності. Серед садків і квітів поетично виглядає гладко обмазаний і чисто побілений будиночок із гладко зачесаною і рівно підстриженою солом'яною

стріхою” [21, с. 286]. В. Щербаківський у своїй праці “Орнаментация української хати” пише так: “...за два з половиною останні віки загальний тип української хати представляв привітливий чепурний будинок з біленькими стінами під пригладженою та підстриженою солом’яною стріхою, який творив гармонію з його садком овочевих дерев і кущами квіток перед вікнами”. Він твердив також: “Загальний тип української хати один на цілїм просторі українського народу, але в подробицях існує багато місцевих відмін” [62, с. 13].

Рис. 42. Село Калинівка на Вінничині. Загальний вигляд села. Фотографія ХХ ст.

Рис. 43. Село Вишгород у середині ХІХ ст. Панорама села. Малюнок, зроблений Д. Деляфлізом

Традиційна українська хата споконвіків була світом наших предків. Тут народжувались і все життя важко працювали, добуваючи кусень хліба. Традиційна українська хата – воістину колиска нашого народу. У ній жили і умирали цілі покоління [119, с. 129–136]. Архітектура української садиби, української хати є невіддільна від світогляду її мешканців, їх побуту та ідеології. Щоб в належний спосіб оцінити цю проблему, її не можна розглядати інакше, як тільки в контексті світової культури та світової історії загалом. Традиційне будівництво України становить невід’ємну частинку світового надбання та розвивалося разом з ним. Бельгійський учений професор Кльоке, отримавши від В. Січинського його книгу про українську народну архітектуру, відзначав: “Для мене – це справжнє відкриття. Яка інтенсивна цивілізація і який постійний обмін думок з Заходом і Вами (тобто українцями – І.Д.) існував у XIII–XIX ст. Це незвичайне!” [48, с. 86].

Українську традиційну архітектуру не можна розглядати окремо від архітектури Європи і світу. Як відомо, найдавніша європейська архітектура споконвіків була дерев’яною. Пізніше дерево як будівельний матеріал поступово було витіснене кам’яними і цегляними конструкціями. Той процес заміни одних будівельних матеріалів іншими просувався послідовно й наполегливо із Заходу на Схід. Він був пов’язаний з істотними змінами у сфері архітектури, зокрема з концептуальними змінами архітектурної ідеології. На території Польського королівства, яке було сусідом України від заходу, ця заміна як тотальний захід стала відбуватися від XIII–XIV ст. Необхідно відзначити, що той процес має для розвитку загальноєвропейської архітектури, й особливо для архітектури України, принципове значення. Україна, яка посідала дуже глибокі традиції і звичаї споконвічної європейської землеробської цивілізації, не могла беззастережно прийняти таких, невластивих для себе, змін. Тут процес той був дещо затриманий, або його було сповільнено на тривалий час. В такий спосіб істотно було збережено споконвічні українські традиції в галузі урбаністики та архітектури і створено мінімальні умови для збереження й подальшого розвитку самобутності українців.

Наше дослідження стосується тільки одного, дуже конкретного аспекту становлення й розвитку архітектури на території України, а саме – ролі та місця, що їх посідає природа у сформованому людьми для себе архітектурному середовищі. Тому ми поглянемо на традиційне українське житло тільки в аспекті того, як у ньому сформувався стосунок щодо навколишнього простору і природи.

Усі дослідники відзначають найтісніший зв’язок традиційної української селянської садиби, двору з навколишньою природою. В. Кармазин-Каковський

у книзі “Українська народна архітектура”, підкреслюючи єдність своєї позиції з цього питання з позицією П.Г. Юрченко, відзначає “...логіку плану й усієї архітектоники кращих зразків української хати, її зв’язок з довкіллям, красовидом, чудові пропорції, приємний перехід від об’єму будівлі до навколишнього простору і принадний своєю барвистістю декор [56, с. 12]. Т.В. Косміна в книзі “Сільське житло Поділля” пише: “Тісний органічний зв’язок архітектури з природним оточенням – одна з найістотніших ознак порівняно невеликих населених пунктів, якими є села. Саме ця особливість просторових композицій підкреслює специфічний характер архітектури села. У кліматичних умовах України природі надається велике значення” [60, с. 187]. Що ж стосується архітектурно-просторової композиції селянського господарства в Україні, то відзначають таке: “Взаємне розташування житла і господарських будівель, поєднане з садом і квітником, та виокремлено загорожею, створює певні варіанти просторових композицій забудови того чи іншого різновиду садиби” [60, с. 181]. Далі Т.В. Косміна пише: “...у формуванні архітектурно-просторової композиції, тобто в художній організації простору садиби, велике місце відводиться архітектоніці (пластиці та колористиці) всіх її будівель та малих архітектурних форм. Значними художньо-емоційними факторами стають зелені насадження (сад, квітник, озеленення площі самого двору) та благоустрій садиби... Основним принципом архітектурно-просторової композиції традиційного подільського двору було виокремлення замкнутого простору індивідуальної садиби. За цим кожна споруда розкривалась усередину садиби до основної будівлі – житла” [60, с. 181].

Формування традиційної української садиби ґрунтувалося на багатьох відправних принципах, які відповідають характерові природи й клімату України та впливають із засад сільськогосподарської цивілізації, що у ній суспільство України посідало чільне місце. Ці відправні принципи, що формувалися упродовж тривалого часу, є такими:

Перший принцип. Основною структурною одиницею, ніби “цеглиною” у формуванні житлової забудови осель в Україні, є **двір**, призначений для проживання однієї родини. Двір, разом з житлом та з усім господарським набутком, що був у ньому, у Західній Україні переважно називали “господарством”. Житловий будинок, хата, у власному розумінні цього слова, не є самостійною, самовистачальною одиницею, а тільки елементом, складовою частинкою більшої цілісності, якою є двір загалом. Господарство або двір своєю чергою складається з багатьох елементів.

Рис. 44. Характерний вигляд української хати. В. Щербаківський

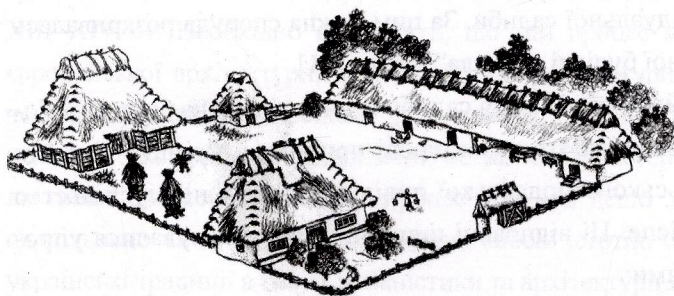

Рис. 45. Забудова селянського обійстя. Село Нігин біля Кам'янця-Подільського. За Т.В. Косміною

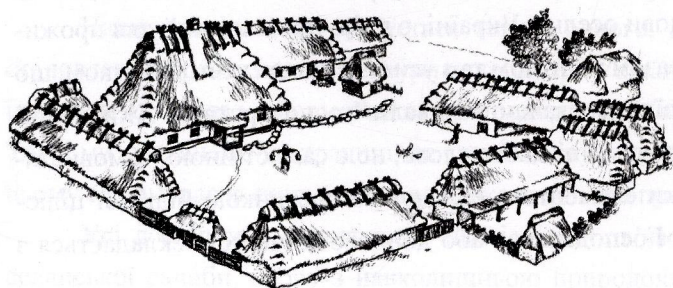

Рис. 46. Забудова селянського господарства. Вінницька область. За Т.В. Косміною

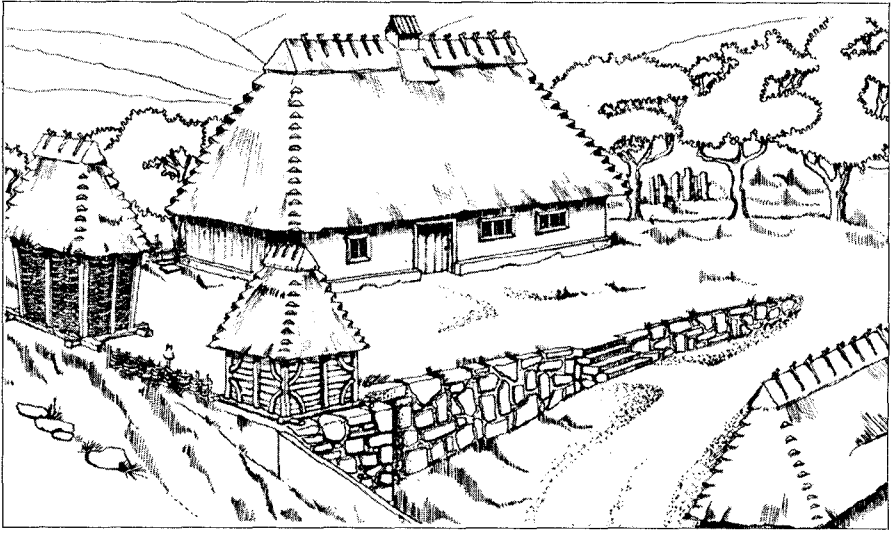

Рис. 47. Селянська хата на Поділлі. Село Жеребки. За В. Щербаківським

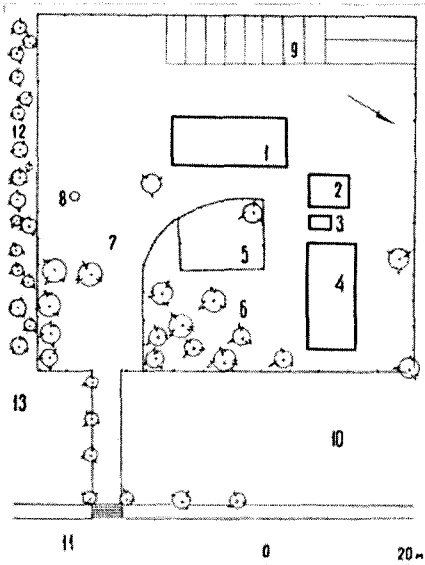

Рис. 48. Селянське господарство
в селі Папروحина
коло Старого Самбора:
1 – хата; 2 – стайня; 3 – возівня;
4 – шпихлір; 5 – квітник; 6 – сад;
7 – подвір'я; 8 – криниця; 9 – город;
10 – сіножать; 11 – дорога; 12 – ліс;
13 – господарство сусіда
(з приватного архіву)

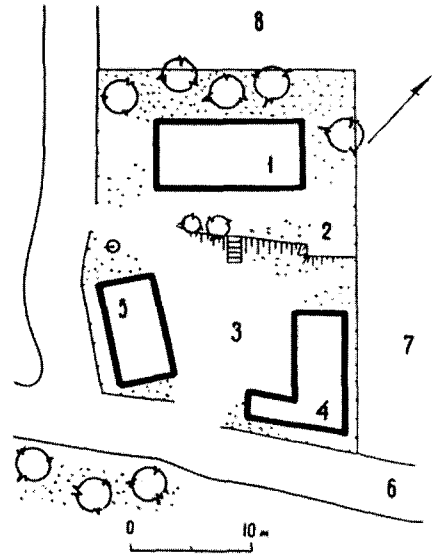

Рис. 49. Селянське господарство
в селі Ісипівці коло Тернополя:
1 – хата; 2 – квітник; 3 – подвір'я;
4 – стайня; 5 – шпихлір; 6 – сад;
7 – господарство сусіда
(з приватного архіву)

Другий принцип. Увесь двір є територія, яка підконтрольна господареві та за яку він несе повну фактичну й моральну відповідальність. Двір складається з елементів різного призначення. **Елемент “А”** – це простір, який має бути загалом доступний тільки обмеженому колу людей, тобто самому господарю та його родині або іншим людям за згодою господаря. Це, власне, є хата (тобто житлові приміщення, кухня, сіни, комора тощо). **Елемент “Б”** – це простір, призначений для господарської роботи, для утримання домашніх тварин, а також вирощування ужиткових рослин. До нього входять стайні, стодола, майстерні, шпихлір тощо; господарське подвір’я; город. **Елемент “В”** – це простір, або ділянки ззовні хати, надворі; але це такі елементи, які мають прикрашати довкілля, або такі елементи, що їх господарі використовують як місце для спілкування з іншими людьми чи для власного відпочинку, а також для безкорисливого утримання диких птахів чи рослин. До цієї групи елементів господарства ми відносимо насамперед опорядження будинків і території, їх пофарбування білим кольором та декоративне розмалювання; спорудження призьби біля хати та облаштування її оточення; сад; квітник; будівництво альтанки; вешті-решт до них належить влаштування умов для бузькового гнізда, збереження ластів’ячих гнізд під стріхою тощо. Необхідно відзначити, що в традиційному побуті українців на практиці майже завжди перепліталися господарські та декоративно-репрезентативні елементи. У господарському городі, поміж городиною висаджували дуже гарні квіти; у саду, який приносив господарству врожай садовини, можна було влітку відпочити, відбути серйозну розмову з запрошеним гостем тощо. Загалом поділ господарства на зони або елементи мав істотне функціональне значення, але не повинен був кидатися у вічі. Четвертий елемент **“Г”** традиційної української оселі, тобто господарства, стосується архітектурного облаштування межі цього господарства: демаркація границь; забезпечення певної охорони від тварин, що можуть завдати шкоду, але, за умови створення належних архітектурних передумов, для добрих стосунків господарів з іншими людьми та забезпечення належного вигляду господарства ззовні. У традиційній українській практиці ця проблема має два аспекти. З одного боку, в українському народному будівництві господарі двору ніколи не намагалися створювати якийсь непроникливий рубіж, – для людського погляду або для переходу людей, – поміж господарством і зовнішнім простором. Двір завжди повинен був становити разом з навколишнім простором та з природою одну цілісність. Тому огорожі споруджували невисокі, такими, що проглядалися; ворота були такими, що їх завжди можна було кожно-

му легко відчинити: в огорожах влаштовували перелази тощо. Поміж ділянками сусідів або з боку полів часто огорож не влаштовували зовсім. Але разом з тим від вулиці або з боку сусідського подвір'я, або й часом у себе на ділянці – без огорож не можна було обійтися, бо тоді не можна було б уникнути витоптування й випасання худобою квітника та городу. Спосіб огорожування, зрештою, завжди свідчить про особу господаря, про його культурний рівень і про повагу до себе та до інших.

Третій принцип. У формуванні традиційного українського обійстя завжди дотримувалися засади продуманого й раціонально комплексного використання простору. Один і той самий елемент міг часом слугувати для кількох функцій. Але кожний з елементів господарства мав посідати своє місце. Віддаючи належне місце у довір'ї справам господарів, природі, газдівству, рослинам, тваринам – ніколи не можна було змішувати функції, які суперечать одна одній.

Четвертий принцип. Українська хата, її мешкальний простір не обмежувалися інтер'єром хати, не закінчувалися за хатнім порогом, а виходили у довір'ї. Простір біля хати був таким самим мешкальним простором, яким була власне сама хата. Придомовий простір, садок, призьба так само використовувалися для прийому гостей, для відпочинку, для ділових справ, як хатній інтер'єр. Такі дійства, як описана Т. Шевченком сцена: "...сім'я вечера коло хати...", або як намальований І. Репіним образ "Гість з Запоріжжя" та інші, які відбувалися у просторі біля хати, були звичними у традиційному українському побуті. У заможних людей для цих дій було призначено ганок або альтанку. У цьому контексті у традиційній селянській оселі особливого значення набувала призьба, тобто парадне місце, де можна було сісти. Її влаштовували біля хати, вздовж стіни головного мешкального приміщення. Над призьбою влаштовували винос даху, звис покрівлі вздовж двох найголовніших сторін хати. Вздовж головного фасаду хати винос покрівлі часом підтримували стовпчиками; в такий спосіб тут виникала галерейка. Таку галерейку називали піддашок, або ганок [49, Т. 1, с. 237]. Дуже велику роль призьби в архітектурі традиційного народного житла підкреслюють також польські учені стосовно польського мистецтва. Проф. Я. Сас-Зубжицький звертає увагу на те, з яким великим пошануванням ставляться до описів та до зображення призьби у своїх творах найвидатніші польські письменники А. Міцкевич, Г. Сенкевич, І. Крашевський [146, с. 5].

П'ятий принцип. В українській традиційній архітектурній практиці, у формуванні довір'ї – і у функціональному, і в мистецькому аспектах – визна-

чальною є орієнтація на застосування таких самих принципів, способів та правил, які застосовує природа. Двір, обійстя, їх мистецьке оформлення, архітектура, – не повинні протистояти природі, а мають бути частинкою природи, її продовженням.

Головне місце у комплексі селянського двору, селянського газдівства посідає хата. Розташування хати на ділянці не підлягало будь-яким обов'язковим правилам, крім того, що вже було сказано вище. Геометричні способи розташування будинків не вважалися за щось таке, що вартувало б уваги. У практиці прямокутне планування у забудові сіл ніколи не застосовували, тут діяли правила композиції, властиві природі. Істотно, що сільська вулиця не була чинником, який би впливав на розміщення будинків: наприклад, щоб потрібно було розташовувати будинки фасадами вздовж вулиць тощо. Архітектуру сільської вулиці формували насамперед сади та квітники, і мальовничо розташовані посеред них хати та інші будинки господарств, які були добре упорядковані та вписані у своє довкілля. У традиційному селі хата могла стояти біля вулиці або в глибині ділянки, могла бути звернена до вулиці фасадом або боком – сам по собі той факт не мав істотного значення.

Але дуже важливу роль, а часто вирішальне значення мала орієнтація хати за сторонами світу. Було прийнято ставити хату так, щоб вона добре освітлювалась сонцем; у традиційному будівництві орієнтували хату головними сторонами “на десяту” або “на одинадцятую годину” [48, с. 90]. Цього правила забудовники дотримувалися завжди, хоча воно й не мало ригористичного характеру. Залежно від місцевої ситуації в орієнтації будинків бували часом невеликі відхилення. Але все ж орієнтація головних фасадів хати на південну сторону була обов'язковою.

У цьому зв'язку П.Г. Юрченко пише: “Українську хату переважно орієнтують головним фасадом і одним боком на південні румби. Це призводило часом до безпорядково-мальовничого характеру забудови українського села” [58, с. 8]. І далі: “...збудова села примітна відсутністю якоїсь стрункої системи: будинки, потопаючи в зелені, розкидані в мальовничому непорядку по схилах і горбах” [58, с. 10].

Для вибору місця для будівництва хати у традиційному українському селі застосовували правила, що ґрунтувалися на позараціональних підставах, на відчутті. Той аспект описаний у літературі [119]. Різні методи позараціональної оцінки місцевості щодо її придатності для будівництва в Україні відзначає

Р. Сілецький [147, с. 85, 86]. В. Щербаківський у розділі, що стосується декоративного убранства в традиційній архітектурі, відзначає: “Внутрішня орнаментация української хати творилася протягом тисячоліть, і була тісно пов’язана з магічними віруваннями народу і з різними обрядами магічного характеру, які колись відбувалися у тій хаті. Дещо в конструкції і орнаментации хати було пристосовано до цих обрядів, і деякі обряди були пристосовані до форми і конструкції хати...” [62, с. 21]. Отже, в Україні врахування притаманних природному довкіллю позараціональних особливостей, у принципі, перегукується з подібною практикою інших народів, і насамперед в країнах Далекого Сходу; це, зокрема, методика Фен-Шуй [73, 85]. У цьому відношенні Україна не стояла осібно від інших країн. Потрібно зазначити, що, згідно з сучасними поглядами, такий аспект зв’язку з природним довкіллям ніяк не можна вважати властивим тільки для суспільств, які перебувають на примітивному ступені розвитку.

Велике значення у формуванні загального архітектурного образу забудови має дах. У традиційній українській архітектурі дах завжди чотирисхилий в усіх регіонах, за винятком Північного Полісся, а також деяких районів півдня України. В.П. Самойлович у книзі “Нариси історії архітектури Української РСР”, пише: “Найпоширенішою формою солом’яного даху, типовою для більшості районів України, за винятком частини районів півдня УРСР і північних районів українського Полісся, була чотирисхила”. Далі він зазначає, що “застосування двосхилих солом’яних дахів на півдні... було занесене сюди, ...без сумніву, російськими переселенцями” [49, Т. 1, с. 244]. П.Г. Юрченко, відзначаючи повсюдність застосування чотирисхилої форми даху в традиційній українській хаті, пише, що “форма даху відіграє велику роль в архітектурному виразі житлового будинку, і її обробці уділяється багато уваги. Перехід від поверхні даху до вертикальної стіни через великий звіс створює соковитий та виразистий контраст. Великі виноси даху характерні для народної архітектури України...” [58, с. 12].

М’який за своїм силуетом, кольором та за фактурою чотирисхилий дах традиційної української хати дуже сприятливий для органічного вписання образу цієї будівлі у навколишню природу. У цьому зв’язку В. Кармазин-Каковський відзначає: “Покрівля, будучи сірою як земля та ще маючи пошиття з рослинних стеблин соломи або покриття гонтою, виробленою з дерева і посірілою від часу, поєднує хату з навкілним краєвидом. Загальний силует хати, завдяки похилим лініям покрівлі та пливким її формам, уподібнює цілу будівлю до натурального підвищення у вигляді горба, і також поєднує хату з довкіллям” [56, с. 17].

Той факт, що дахи традиційних українських хат повсюдно чотирихилі, інакші ніж це є на північ від українських земель, дав поштовх науковому пошуку генезису цієї форми. Не вдаючись тут у дискусію, зазначимо, що походження чотирихилої форми даху переважно пов'язують з центричною дерев'яною будівлею, вказуючи, як на аналог, на багатокутні будівлі дерев'яних клунь [148, с. 106]; оборотів [147, с. 130], на гуцульські колиби, а також на квадратні або багатокутні в плані дерев'яні дзвіниці, що були побудовані у формі пірамід [21, с. 274] тощо. Аналізу цієї проблеми присвячена монографія Ю. Дибі "Українські храми-ротонди X – першої половини XIV століть" [149]. Істотний матеріал з цього приводу подає у своїй статті А. Данилюк [150, с. 106–107]. Усе це мало б в сукупності вказувати на споконвічний характер застосування чотирихилих дахів на українській і загалом на центральноєвропейській території, на його автохтонне походження і на пов'язаність з навколишнім краєвидом. Нагадаємо також про теорію Й. Стржиговського щодо споконвічного походження центричного дерев'яного даху та його ролі у європейській архітектурі [145]. Якщо розглядати проблему з позиції нашого дослідження, то це ствердження має таке значення. Вважають, що найстародавніше українське і центральноєвропейське будівництво за структурою є центричне. А центричне будівництво дає перевагу для пов'язань з природою, оскільки центричний об'єм натуральніше становить цілість з природним довкіллям, ніж поздовжня будівля під двоххилим дахом, тому що природні об'єкти, дерева і кущі також є центричні.

Відзначимо, що, як твердить, зокрема, В. Щербаківський, застосування чотирихилого даху колись було притаманним також будівництву на Захід від України, – і не тільки в Південній Польщі і в Словаччині, але й в Середній Європі, зокрема у давній Німеччині [62, с. 18]. Таке припущення можна було б пов'язати з інформаціями, які говорять про наявність у Південній Німеччині, на територіях аж до Рейну багатьох відкритих там археологами різних стародавніх споруд круглої форми. Усе це разом мало б підтримати аргументацію щодо автохтонності і стародавності застосування в Україні дахів чотирихилої форми.

Мистецька композиція традиційної української садиби у її цілісності та у деталях нерозривно пов'язана з навколишньою природою. Це проявляється в усіх аспектах архітектурно-просторового вирішення образу оселі. Велике значення має формування колористичного вирішення. У цьому зв'язку П. Юрченко у своїй праці "Народное жилище Украины" пише: "В архітектурі народного житла України колір має настільки важливе значення, що важко уявити собі загальний образ української хати поза межами її колоритності. Ця

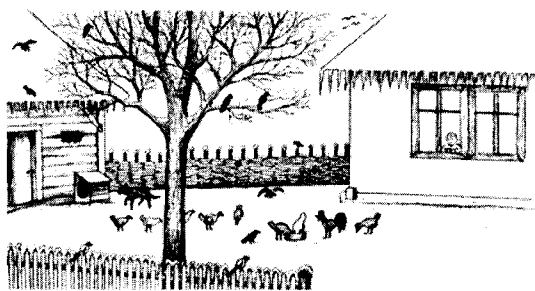
колоритність ззовні досягається контрастним поєднанням м'яких сіруватих тонів, властивих для покрівельного матеріалу, з яскравими тонами стіни. Обмазка стін глиною створила широкі можливості для живописних композицій. Таким чином, специфіка будівельного прийому вдало поєдналася з притаманною українському народові любов'ю до яскравої та радісної кольоритності й побудила до прикрашання житла настінним живописом" [58, с. 75]. Настінний живопис виконували не тільки на глиняних стінах, але й на дерев'яних. Настінний розпис знаходив застосування у єдності з усім мистецьким облаштуванням української хати. Той аспект архітектурного вирішення традиційної української оселі описаний у спеціальній літературі [60, 151–153] тощо.

Особливу увагу ми приділяємо кольоровому вирішенню української хати. **Українська хата є завжди білена.** Небіленою традиційна хата в Україні не може бути. (Примітка: але все ж є виняток. За традицією, якщо в заможних хатах є дуже добре зроблений дерев'яний зруб, то його не білять ані зсередини, ані ззовні).

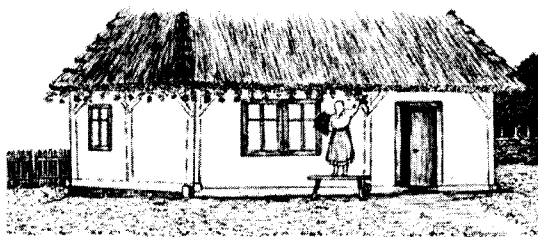
В Україні побілення хати має принципове значення. Потрібно відзначити так: а) в Україні (крім деяких винятків) традиційно завжди білили хату, незалежно від того, яку конструкцію було застосовано для її будівництва. Через те в Україні – чи будували хати з суцільного дерева ("в зруб"), чи в каркасній конструкції, чи з глини – для зовнішнього вигляду це не мало жодного значення, хата завжди була білою [60, с. 107]. Цим українське традиційне будівництво відрізняється від традиційного будівництва інших народів, зокрема в Німеччині, оскільки там, у каркасному житловому будівництві, в зовнішній архітектурі будинку підкреслювали наявність різних застосовуваних матеріалів; б) в традиційному українському господарстві (газдівстві) дотримувались такого принципу: біленою могла бути тільки хата, а господарських будинків не білили, але впорядковували їх з застосуванням інших кольорів. Р. Радович пише про це так: "Зовні білили... тільки стіни житлової частини і сіней... Зрідка забілювали ще й фасадну стіну комори. Траплялися будівлі, у яких білили тільки стіни житлової частини, а стіни комори і сіней залишали не біленими, подекуди зовсім не білили і тильну стіну" [148, с. 97]. Автори "Історії української архітектури" (2003 р.) вказують: "Як правило, стіни житлових споруд білили, а господарчих – фарбували вохристою глиною. Тильний, а подекуди й причілковий фасади житла та нижні частини стін фарбували у жовті тони" [13, с. 397]. Отже, виходило так, що в обійстю пофарбованим у білий колір був тільки один будинок, а саме – хата; і до того ж у житловій споруді побіленою була не уся будівля, а тільки житлова її частина; тобто, власне, місце, де був осідок господаря газдівства та його роди-

ни. Але, крім того, у цьому комплексі, ззовні особливо підкреслювалась та частина будівлі, де був вхід у хату, де є вікна і призьба. Починаючи звідси, наростали й концентрувалися мистецькі елементи декоративного, і, може, ритуального призначення, щоб, нарешті, знайти своє завершення у головному хатньому приміщенні, де був накритий скатерттю стіл, скриня, ліжко, де було Покуття, з його урочистим рядом увінчаних рушниками й квітами ікон. Отже, білена хата – це був невід’ємний елемент, серце архітектурного комплексу традиційного українського обійстя.

У цьому зв’язку ми повинні відзначити таке. Побудова архітектурної композиції традиційної для України оселі, господарства повністю спирається на застосування того самого методу, який є властивий для композиції мистецьких форм природи. Коли ми спостерігаємо за квітчастою левадою у полі або за полем пшениці з квітами маків, чи за квітучими деревами у саду, то усюди бачимо, як посеред багатой напівтонами й фактурою природи яскраво, на засадах контрасту, виступає те, що є тут найголовніше: біла або кольорова квітка. Так само посеред багатого напівтонами і фактурою господарства, посеред саду й квітника, виступає те, що тут є найголовніше: хата господаря та його родини. Усе це свідчить про мистецький світогляд людини, яка створила той комплекс, і вказує на те, що надихнуло цього митця на його творчість, що є джерелом його натхнення, а саме – на природу.

“Стільки світла, що у вікні. Як літом так і зимою дітвору не мала ніякого взуття. Дперва коли дитина ішла в школу у перший клас родичі постарались про якесь взуття. До шкільного віку уся дітвору цілу зиму не виходила з хати. Для неї було стільки світла що у вікні”

“На свято святого Яна прикрашали хати квітами, особливо польовими квітами, як то звали зіллям. В середині кімнати не прикрашали, лише з подвір’я. Зілля встромляли кругом хати в стріху; чи то в гонта, та по шпаринах стін хати”

Рис. 50. Наводимо кілька малюнків відомого у світі митця Володимира Шагали, який точно відобразив особливості українського народного побуту, невідривно пов’язаного з навколишньою природою

Рис. 51. Петро Левченко "Вуличка". Церква стоїть на горбочку, понад селом

Ол. Довженко підкреслює основні риси української хати: "Напишу я слово про хату... Білу, з теплою солом'яною стріхою, що поросла зеленим оксамитовим мохом..." [154, с. 453]. О. Довженко підходив до розуміння хати як до комплексного утворення: "Мені жаль розлучатися з тобою. В тобі так гарно пахло давниною, рутою, м'ятою, любистком, і добра щедра піч твоя пахла стравами, печеним хлібом, печеними і сушеними яблуками і сухим насінням, зіллям, корінням. А в сінях пахло макухою, гнилими грушками і хомутом. У твої маленькі вікна так приязно заглядало сонце і соняшник, і всякі інші квіти, і зілля всякі пахучі. А на покуті понад столом і темний сивий бог у срібних шатах, і Шевченко, і козак Мамай... І проживають у мирному товаристві й згоді, розмовляючи, коли нема людей в хаті, з домовиком, що живе за комином в трубі, і з тихим, зовсім уже кволим українським чортом... [154, с. 456, 457]. А також: "Я навіть забув уже, що біля тебе (тобто біля старої хати – І.Д.) був хлів і клуня з черногузом, який приносив до тебе щовесни наївне дитяче щастя з далекого теплого краю" [154, с. 456].

Підсумовуючи, необхідно згадати слова В. Щербаківського: “Українська хата з її естетичним виглядом дає важний причинок до розуміння психіки чи характеру українського народу” [62, с. 41].

Що стосується місця, яке призначали в селі для церкви, то автори “Історії української архітектури” (2003 р.) пишуть: “Храмові споруди могли розміщуватися в структурі житлової забудови або поза її межами – у природному середовищі, але з урахуванням візуальних зв’язків з поселенням. Такі громадські комплекси ставали композиційними акцентами сільської традиційної забудови і значною мірою зумовлювали архітектурний вигляд поселень” [13, с. 378]. Іван Нечуй-Левицький подає цілісний мистецький опис архітектури наддніпровського села: “Коло самої греблі проти млина на пригорку стояла стара дубова церква з п’ятьма банями, а коло неї, неначе вгніздившись в густому вишняку, стояла ще старіша за церкву, присадкувата, широка дзвіниця. І пригорки, й довгі долини, й зелені левачи в вербах понад ставком – усе зеленіло й лисніло на веселому сонці, а білі чисті хати скрізь білили в садках, ніби чиясь вередлива рука, граючись, розкидала їх в поетичному безладді по горбах і долинах...” [119, с. 132].

О. Довженко з тугою згадує про “...старе українське село з його часом вузькими, кривими вулицями, вуличками, провулками й тупиками” [154, с. 473]. Він підкреслює: “У старому селі була своя композиційна логіка, свій план, про який варто згадати. Воно мало центр. За центр і одночасно орієнтир правила звичайно церква. Її ставили на сільському майдані, на найвищому і найгарнішому місці. До церкви завжди вело декілька вулиць і вуличок” [154, с. 474].

Сільська церква упродовж багатьох сторіч була головним громадським і архітектурним осередком села. Церкву переважно ставили на місці, пов’язаному з давньою традицією. Багато українських храмів стоять на старих городищах, на замчищах або на таких місцях, що були пов’язані з традицією про священність або про пам’ятне значення цієї території. Сільський храм розміщували на місцевості в такий спосіб, щоб він, по можливості, домінував у силуеті села. Разом з тим дотримувались деякої дистанції між церквою та житловою забудовою. Для будови храму переважно вибирали пагорб, що є в межах села або одразу біля нього. Якщо місцевість лежала у широкій долині, то церкву розміщували посеред цієї долини на рівному місці. Тоді церква отримувала висотне архітектурне вирішення. Часто храмовий комплекс розглядали як провідну висотну домінанту для великої території. Це був орієнтир на місцевих дорогах. Храм розглядали як престижний об’єкт, як своєрідну архітектурну емблему місцевості.

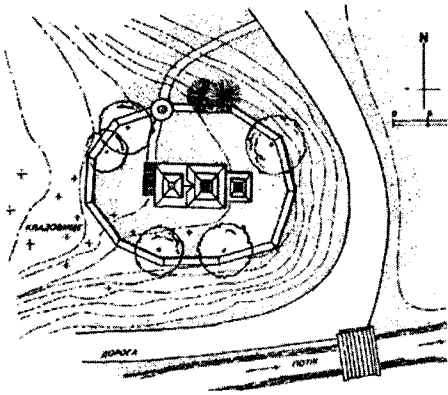

Рис. 52. Розташування церкви в селі Бодружаль на Пряшівщині

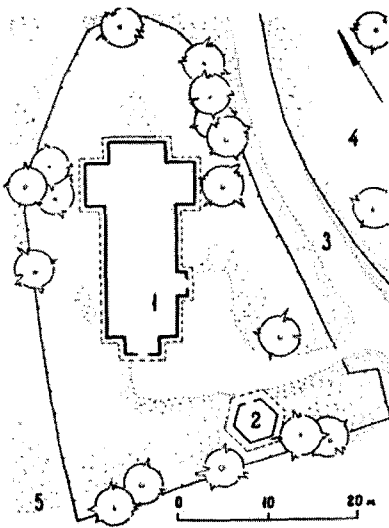

Рис. 53 А. Церква у селі Браза недалеко від міста Долини:
1 – церква; 2 – дзвіниця; 3 – дорога;
4 – селянське господарство; 5 – поле

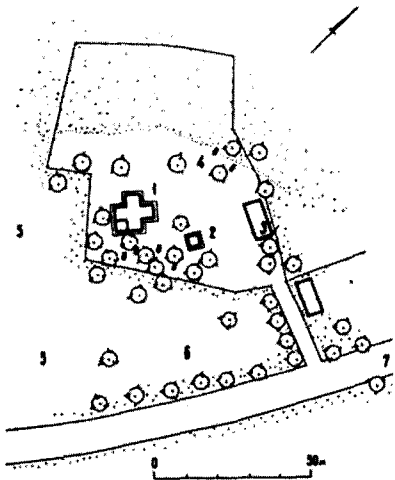
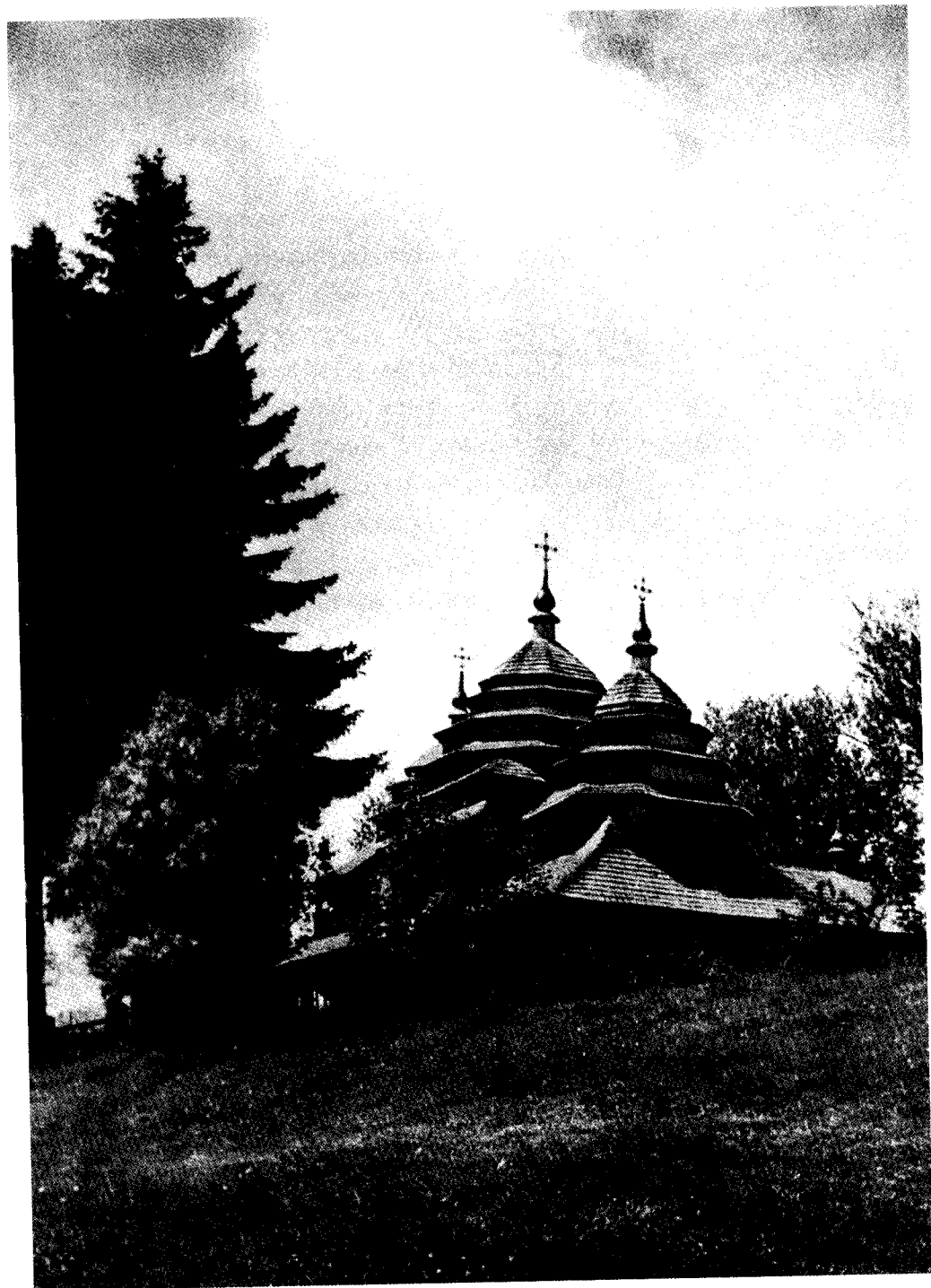

Рис 53 Б. Церква у селі Ямна, Гуцульщина: 1 – церква; 2 – дзвіниця;
3 – господарський будинок;
4 – селянське господарство;
5 – сіножать; 6 – сад; 7 – дорога

Рис. 54. Церква в селі Тухольці

*Рис. 55. Монастир
коло села Хрещатик.
Буковина.
Малював Юрій Чорний*

Ю.В. Івашко у своєму дослідженні, присвяченому питанням архітектури дерев'яних церков Київщини, стосовно містобудівного розташування українських церков пише: “Серед мальовничого, вільно розташованого села виникав своєрідний громадський центр – майдан чи площа, де збиралися люди і де найчастіше ставили церкву”. А далі: “Особливу роль в композиції дерев'яної церкви відіграло природне оточення: схили, береги річок та озер, пагорби, урвища, ліси, оскільки включення природного оточення до містобудівного ансамблю створювало цілісну композицію. Неповторність української землі з її складним рельєфом – від м'яких пологих форм до підкреслено високих, з чергуванням крутих берегів річок і долин, створювала особливу атмосферу поетичності, на тлі якої сприймалася забудова села і архітектура сільської церкви. ... Церкву ставили так, щоб її було добре видно з усіх боків, а дзвони було добре чути. Більшість церков була збудована на пагорбах в центрі сіл, рідше – на околицях чи в низині, причому якщо село складалося з кількох кутків, кожний куток міг

мати свою окрему церкву, крім тієї, що стояла в центрі села... Але де б не стояла церква – біля вулиці чи осторонь від неї, її було видно здалеку. Орієнтація церкви відносно вулиці значення не мала, оскільки визначальним фактором для розташування була лише її східна орієнтація” [155, с. 54–60].

Варто відзначити, що в загальному силуеті села чи містечка храмовий комплекс виступає майже завжди не як, власне, будівля, а насамперед як величний згусток зелених насаджень, як гай. І щойно тільки посеред густої зелені храмового гаю видніють вершечки власне церкви, примітні своїм темним або блискучим силуетом.

На території храмових комплексів повсюдно діють тільки свободні, “скульптурні” методи зіставлення будівель та композиції ансамблю.

У Західній Україні до 1784 р. території біля церков, навіть у містах, були місцем захоронення померлих [156, с. 17, 18]. Після того, як були влаштовані кладовища на окремих територіях, традиція священного гаю, який обов’язково висаджували біля храму, перейшла також на цвинтарі. Цвинтарі, так само, як і церкви, виступають на місцевості у вигляді груп дуже інтенсивних зелених насаджень.

Що стосується розташування церков на місцевості, то необхідно відзначити, що у традиційній українській архітектурі церкву завжди розміщують серед простору вільно, в такий спосіб, щоб її можна було навколо обійти. Застосування такого способу побудови церкви мало загальний характер. Якщо тільки не було будь-яких спеціальних перешкод, то вказане правило застосовували у будівництві церков в Україні завжди. С.А. Таранушенко у своїй праці про традиційні дерев’яні церкви Лівобережної України відзначає: “Церкви Лівобережжя – безфасадні. З будь-якої точки огляду зовнішній вигляд будівлі рівноцінний, завершений. Немає головного вигляду – фасаду, якому інші сторони зовнішнього вигляду були би підпорядковані” [57, с. 332].

А. Макаров у своїй статті “Козацтво і бароко”, аналізуючи мистецьку форму у будівництві церков у козацькій Україні XVII–XVIII ст., пише так: “...хрещаті дерев’яні храми – типове явище у традиційному народному будівництві. Козацтво не вигадало тут нічого незвичайного, неймовірного чи небувалого. Його заслуга у тому, що цей, поширений з давніх часів, тип великої дерев’яної (переважно сільської) церкви воно вдягло в камінь, прикрасило безліччю чудових пластичних мотивів й підняло кілька споруд такого роду на рівень найдосконаліших виявів європейського архітектурного мислення” [7, с. 131, 132]. Далі А. Макаров пише: Козацький собор “...часто... не має головного фасаду. Він однаковий з усіх чотирьох боків, повернутий водночас до усіх частин світу, до усіх присутніх

на площі. Але не варто зводити усю закладену в нього інформацію до самої лише демократичної ідеї. Демократичність козацького собору не заважає йому бути й виразником *субто барокового світовідчуття*, зокрема складного відчуття неподільної єдності кінцевого й безкінечного, безмежної складності усього сущого. Усе це може відчути й пережити кожен, хто спробує, наприклад, обійти козацький собор в Ніжині чи Видубецькому монастирі в Києві. Скільки б ми не йшли під його мурами, він весь час ніби повертатиметься довкола своєї осі, залишаючись однаковим і незмінним скрізь і завжди, – і навіюючи тим самим думки про абсолютний час і абсолютний простір, які не вкладаються у Декартову систему часово-просторових координат. Обійти його так само неможливо, як пережити вічність або подолати безкінечність... За своєю внутрішньою суттю, український козацький собор *органічно вписується у картину духовних шукань європейського бароко*" [79, с. 132].

У цьому аналізі історика-мистецтвознавця виразно показано сутність розташування традиційної української церкви посеред довкілля. Традиційна українська церква становить разом з навколишнім простором єдину цілісність. Правила формування такого комплексу були вироблені народом історично та акцептовані у народній практиці.

Українське традиційне формування осель у засаді не допускає геометричних архітектурних форм. У цьому зв'язку в статті, що була написана у 1954 р., тобто в період активного розгортання радянського будівництва, коли усі проекти виконувалися на геометричних засадах, Ол. Довженко дуже обережно пише: "Ніхто не стане заперечувати проти прямих вулиць в новому селі... Та самі лише прямі магістралі з хатами, що нагадують виструнчених солдатів, не вирішують по-справжньому плану села. Чому? Тому, що вони зумовлюють "шахову" планувальну композицію, найсухішу, найнуднішу і найпримітивнішу.

Чому ми картині художника віддаємо перевагу перед розтушованим кресленням? З багатьох причин. Одна з них та, що в картині художника немає прямих ліній, як нема їх і в природі. Вводячи в план села пряму вулицю, тобто стверджуючи свою владу над природою в ім'я нової доцільності, не слід зловживати цією владою, а треба зважати часом на особливості природи, треба збагачувати свій планувальний задум, використовуючи для цього і природні можливості, всю їх різноманітність" [154, с. 474, 475]. Далі О. Довженко висловлює свою думку так: "Народна селянська архітектура в повній, думається мені, мірі може служити основою для українського стилю в архітектурі" [154, с. 480].

Рис. 56. Покровська церква
в Ромнах. Малюнок олівцем
Опанаса Сластіона

Рис. 57. Церква з 1796 р. в селі Жванчик на Поділлі. Старовинна гравюра

Стосовно методів пов'язання церковної будівлі з її довкіллям необхідно ще додати таке. Українська дерев'яна церква ніколи не була тинькована або білена. Стосовно церкви це вважалося недостойним. Природна деревина залишалася у своїй натуральній формі відкритою, дерев'яний матеріал стін можна було захистити від негоди тільки таким самим натуральним дерев'яним виробом – гонтою. Власне так годилося зробити. Добре оброблене дерево вважалося найкращим, найдосконалішим, найдостойнішим для облаштування Божого Дому. Пригадаймо, що найбільш достойні мешкальні доми, хати найзнатніших, заможних громадян у традиційному будівництві України, якщо це було можливим, то влаштовували їх тільки так, що білили їх тільки ззовні, а від середини облаштовували у вигляді т. зв. митої хати; тобто кімнати, усередині якої стіни були не побілені, а гладко вистругані; так, що їх можна було мити водою. Усе це разом свідчить про дуже високу престижність дерев'яного будинку у стародавній Україні, а навіть про його особливу достойність [62, с. 15, 16].

У більшості сіл України аж до початку ХХ ст. розміщувався двір. Власник двору та його родина, як правило, проживали у цій місцевості від дуже давніх часів та були пов'язані з нею родовими традиціями. Панський двір переважно розміщувався на тому самому місці села дуже тривалий час і формувався та змінювався поступово. Традиційний двірський комплекс, що був власністю панства, був побудований на тих самих засадах, як обійстя господаря. Мешкальний будинок панства розміщувався в оточенні саду, але так, щоб від цього будинку можна було мати добрий контакт з подвір'ям, контролювати двірське господарство. Багато функцій, пов'язаних з особистим життям панства, відбувалося на ганку, на веранді, в альтані. У традиційному за архітектурним вирішенням дворі не було парадних паркових партерів, показових композицій тощо. Такі елементи з'явилися щойно пізніше, насамперед в репрезентативних резиденціях, і тоді за цим прикладом часом намагалися зробити у себе щось подібне дрібніші власники в інших дворах. Життя панських родин у дворах було доволі тісно пов'язане з навколишньою природою. Усе ж той зв'язок з природою не був таким тісним і безпосереднім, як то було у родинах сільських господарів. У дворах багатих родин неухильно відбувався певний процес відчуження від життя місцевої природи. Відповідно до того і неминуче перебудовували двори та перевлаштовували території у дворах, пристосовували до вимог моди, що, слідуючи за західноєвропейськими зразками, поступово завжди змінювалася.

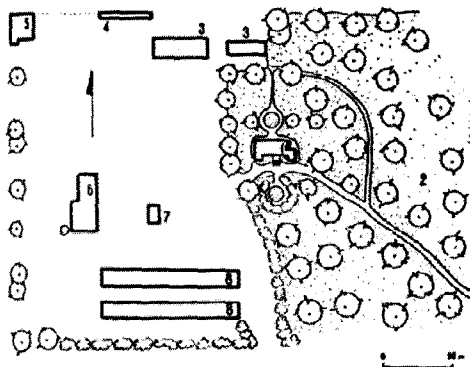

Рис. 58. Двір у селі Зарубинці
недалеко від Збаража:

- 1 – мешкальний будинок;
- 2 – сад; 3 – шпихірі;
- 4 – возівня; 5 – молотарка;
- 6 – гуральня; 7 – кузня;
- 8 – стайні

Рис. 59. Мешкальний
будинок у дворі.
Садиба пана Баранського
біля міста Самбора

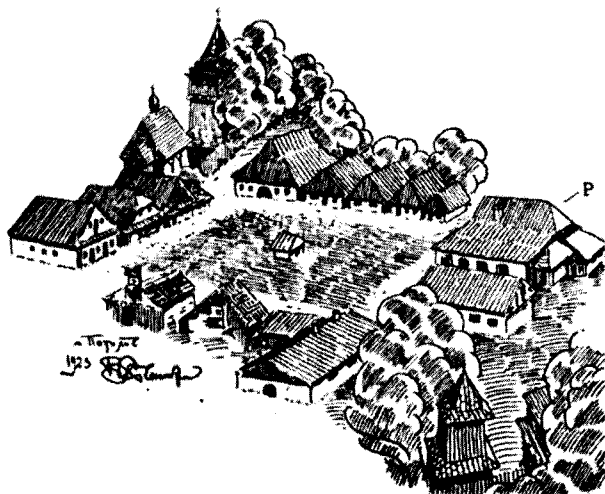

Рис. 60. Дерев'яна забудова
Ринку в малому містечку.

Місто Потиліч недалеко
від Рави Руської. Малюнок
Володимира Січинського

Про те, як виглядав невеликий двір, збудований для родини в місті, пише Ольга Драгоманова, мама Лесі Українки (її літературний псевдонім – Олена Пчілка). Отже, Олена Пчілка пише, що Косачі “...перейшли жити в 1873-му восени у Звягелі на вулицю Завадських, найнявши цілу садибу таки у пані Завадської, польки. ... мали-бо ми в Завадських дуже великий, хоч і одноповерхо-

вий, будинок, а до того – розкішний садок, теж дуже великий. Давня, правдива панська оселя. Садок був до деякої міри запущений, але через те ще краший, так вільно росло в ньому садове і всяке інше дерево: липи, тополі тощо, і сила кущів – бузків розмаїтих, жасминів і всяких довголітніх квіток. Нашим малим дітям було так добре в тій чудовій оселі” [148, с. 22].

Житловий будинок у традиційному дворі в Україні, як відзначають дослідники (К. Мокловський [59], Ф. Марковський [158, 159], Я. Сас-Зубжицький [146]) завжди був з дерева. К. Мокловський відзначає, що у минулому, в Україні та Польщі існувала відраза, огидливість до мурованого будинку, як до такого, що є нездоровий для проживання. Він пише: “Є дивно, як у нас колишня огидливість до мурів так замінилася тепер в пристрасну любов до них. Бо в минулому дворик, побудований з тисового дерева, був ідеалом комфорту, а селянин і шляхтич боялися хвороби, якщо їм доводилося жити серед мурованих стін. У старих порадниках є дуже багато пересторог перед мурованими житловими будинками. Дійшли до нас від минулих часів навіть історії, подібні до такої. Якийсь литовський шляхтич, що мусив їхати до Тосканії по спадщину, дуже злякався від інформації, що там немає дерев’яних будинків. Бо спадок був би до нічого, якби чоловік мав набратися хвороби від проживання у мурованому домі. Отже, той шляхтич узяв з собою теслю. Поставили для шляхтича дерев’яний двір, а для теслі хату, які ще в минулому сторіччі, як кажуть, були предметом зацікавленості італійців” [59, с. 235]. Традиційно в Україні і в Польщі тільки будинок, побудований з дерева, був гідний того, щоб у ньому відбувалася достойна функція, або щоб той будинок був помешканням для шанованої особи.

Загалом в Україні застосуванню традиційних матеріалів у будівництві надавали великого значення. Л.А. Пляшко в книзі “Подорож до міста XVIII століття” пише: “Дахи будинків і хат на околицях міста (т.зв. підварках) виділялися солом’яними стріхами. У місті з протипожежних міркувань покривати дахи соломою заборонялося. На підварках більш заможні крили деревом, менш заможні – соломою”... “Нерідко траплялося, коли хоромні будинки, розташовані у передмісті, вкривалися соломою. В офіційному канцелярському документі за 1748 р. зафіксовано: “Хотя кто из обывателей состоятелен, по обыкновению, а не по недостаткам, кроют соломою” (Далі автор дає посилання на акти Київського архіву). Отже, незважаючи на те, що залежність між якістю покрівлі й добробутом господаря ні в кого не викликає сумніву, але необхідно враховувати й традиції” [160, с. 118, 119].

Традиційні міста й містечка. Формування в Україні міст і містечок споконвіків відбувалося під впливом певних чинників. Для існування міста потрібні три елементи. Перший елемент – це об’єкти, призначені для міських функцій, тобто для торгівлі, для управління і культури та для виробництва. Це, власне, є ті об’єкти, заради яких місто існує. Другий елемент – це мешкальні райони і квартали, будинки, де проживає міське населення. Третій елемент – це система комунікацій, які пов’язані з міськими функціями. Взаємний стосунок тих елементів та їх вирішення визначають характер архітектури міста або містечка.

Відповідно до того у містах і містечках України сформувалася своя структура забудови. Осередня частина міста – це був насамперед торговий комплекс, а також, часом, місце, де знаходилися установи адміністративного управління. Тут розміщувалися також головні, репрезентативні будівлі. Коли було потрібно, то власне цю частину міста чи містечка оточували фортифікацією. Отже, це й було властиве “місто”, тобто такий комплекс, значення якого, без сумніву, виходило за межі території, що він її займає. Саме сюди приходили з навколишніх сіл, а також з інших міст люди, які мали якусь конкретну справу. Іншу територіальну зону становили мешкальні передмістя, що простягалися в різні боки від цього властивого міста. Тут проживали ремісники-передміщани і люди, що займалися сільським господарством. Люди, які проживали в передмісті, мали ту перевагу, що вони перебували дуже близько від “властивого міста”, бо були в межах пішохідної доступності від головної торгової площі та від міських установ, але одночасно вони зберігали добрий контакт з приміськими сільськогосподарськими територіями. Отже, мешканці передмість мешкали ніби одночасно і в селі, і в місті.

У цьому зв’язку Л.А. Пляшко пише: “Слово “місто” у XVIII столітті дещо відрізнялось від того значення, яке сьогодні надається йому. Крім поселення для людей того часу, цей термін означає ще й ринок”. Далі автор цитує твір А. Шафонського “Черниговского наместничества топографическое описание”, виданий в Києві у 1851 р.: “Слово “місто” значит в сем крае, что и город, оно же особенно означает ту часть города, где торги собиралися, и где в лавках и на площадях разные товары и вещи продаются, почему и говорится „итить до места и на место, купить на месте, само означает, что сказать, итить в город, итить на рынок, купить на рынке”. Характерно, що місто сприймалось як ринок ще й у часи Павла Алеппського у XVII ст. Наприклад, в його записах ми знаходимо

таке свідчення: "...мы прибыли на базар, вернее город". Отже, слова "місто" і "ринок" були синонімами" [160, с. 46, 47].

У таких умовах забудова українського передмістя мала сільський вигляд. Що правда, вона була щільнішою, ніж на селі, може навіть більш "урбанізованою", але все ж, загалом, за своїм характером вона була сільською. Через те українське місто у давнину виглядало приблизно так, ніби воно, за характером забудови, садів, квітників тощо, – то є велике село. На передмістях дотримувалися тих самих правил формування архітектурного ансамблю, що й на селі. Що ж стосується будівництва, ба навіть спорудження будівель у міському центрі, – то такі будови у традиційному українському місті або в містечку здебільшого були дерев'яні. Напівсільський характер мала забудова передмість навіть у великих містах. К. Мокловський ще на початку ХХ ст. відзначав: "Сьогодні на Личакові, передмістю Львова, ми бачимо такий тип забудови, який є притаманний для села; незважаючи на те, що місто Львів існує вже кілька сотень років..." [59, с. 178]. В інших книгах наводять малюнки забудови, яка мала сільський характер, на вулиці Генінга у Львові (тепер вулиця Харківська).

Така ситуація була в усій Україні. Так, В. Вечерський, у своїй праці "Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини" відзначає, що в містах Центральної України в ХVІІ ст. "...важливу містобудівну роль відігравали центральні міські майдани, простір яких був поліфункціональним. На майданах містилися головні домінанти, займаючи пересічно острівне становище, що забезпечувало їхній огляд зусібіч. Більшу частину торговельних зон центральних міських майданів займали одноповерхові дерев'яні торгові ряди, ятки, рундуки. Тогочасна масова міська забудова була переважно садибною, дерев'яною, одноповерховою, з переважанням народних типів житла. Будівлі містилися в глибині ділянок" [16, с. 88].

В. Вечерський вказує, що у ХVІІ–ХVІІІ ст. забудова міст на Слобожанщині була переважно дерев'яна. Він пише, зокрема, що в полкових містах – Прилуках, Миргороді, Гадячі, Полтаві і Лубнах – не було жодної мурованої будівлі! Так само, як у Коропі, Кролевіці і Конотопі. У Новгороді-Сіверському у ті часи знаємо тільки один мурований Успенський собор та муровану фортечну браму [16, с. 91]. Про забудову м. Глухова сучасники свідчать, що у тому місті, і у фортеці, і на передмістях житлова забудова була одноповерховою, садибною. Житлові і господарські будівлі вільно стояли на подвір'ях, і навіть у центрі при кожному домі був садок з городом. Житлова забудова за естетичними якостями (як свідчать сучасники) не поступалася культовим спорудам [27, с. 91, 92].

Професор Московського університету М. Погодін у 1842 р. писав: “Я люблю малоросійські села. Яка це принада – білі хати в тіні зелених, пишних дерев, розсипаних по схилах гори. Видно з першого погляду, що мешканець їх приречений з природою, що він любить свій дім-стріху, і не кидає його без потреби” [161, с. 67, 68]. Російський учений В. Зуєв, що подорожував Україною у кінці XVIII ст., про оселі українців пише, що вони дуже розлогі, всі будови дерев’яні, вимазані ззовні глиною і вибілені; всередині хат дуже чисто” [161, с. 64]. Мандрівник із Сирії, архідиякон Павло Алеппський, який подорожував в Україні у 1654–1656 рр., пише про Україну, як про “...прекрасну країну, що є повна мешканців та замків”. Він звертає увагу також на прекрасні будови по усіх містах і містечках та на їх упорядкування [161, с. 27]. Професор Й. Блязіус з Брауншвайга (1844 р), відзначаючи, що українські села є незвичайно великі і розлогі, додає, що “...хати стоять по можливості вільно і не дуже правильно; кожна хата має свій овочевий садок з численними яблунами, грушками, сливками та черешнями”. Про українські хати Й. Блязіус пише: “Відколи ми залишили Північну Росію, ми ніде не бачили так чистенько утримуваних хат, як у Козаків. Стіни з дерев’яних брусів у всіх українських помешканнях є обліплені знадвору і всередині глиною і чисто побілені” [161, с. 74, 75]. Мандрівник А. Петцольд у 1855 р., прибувши на Чернігівщину, з захопленням пише про красу українського краєвиду, про пишні українські садочки навколо хат, селянську садибу, любов до чистоти [161, с. 76]. Особливо багато похвальних відгуків є у мандрівників про красу й дуже мальовничий вигляд міста Києва. Ці відгуки ми наведемо пізніше. У 1847–1850 рр. в Україні, у селі Верхівні, що на Київщині, у своєї дружини незадовго перед своєю смертю проживав О. Бальзак. Він написав багато схвальних слів про Україну. О. Бальзак називав своє перебування в Україні – перебуванням “у царстві квітів і зелені” [161, с. 82]. І справді, О. Бальзак назвав тут власне те, що для багатой красі України є найбільш властивим, притаманним.

Загалом ми повинні ствердити, що велика скарбниця традиційного українського народного будівництва містить нагромаджений упродовж тисячоріч величезний здобуток архітектурних форм і прийомів, але насамперед – методологічне надбання, властиве розуміння принципів формування свого архітектурного простору. У комплексі традиційного народного будівництва ми бачимо адекватно відображеними усі ті, вироблені споконвіків, характерні ознаки й принципи формування навколишнього простору, які ми виклали у попередньому розділі. Загалом ці ознаки є такими:

- А. Орієнтація повсюдно у формуванні свого довкілля на те, щоб єднатися з природою, а не протистояти їй; прагнення до того, щоб у стосунках між природним і антропогенним довкіллям не існувало відчутної межі.
- Б. Прагнення до розсосередженості у плануванні та в забудові осель.
- В. Застосування у мистецькій композиції, у просторовому облаштуванні свого довкілля тих самих композиційних форм та методів, що їх ми бачимо у природі. Зокрема, абсолютне неприйняття у традиційній народній творчості засад геометризму.
- Г. Прагнення у формуванні довкілля до того, щоб формоване людиною середовище мало би ту саму масштабність, яку посідає споконвіків навколишня природа. Це стосується розмірів будівель і споруд, їх архітектурного членування, кольористики, фактури тощо.
- Д. Застосування у переобладнанні свого довкілля лише таких будівельних матеріалів і таких конструкцій, які були б екологічно сприятливими для людини і для довкілля, які не завдавали б цьому природному довкіллю шкоди або навіть ушкоджень. Звідси впливає недовговічність споруд, що їх будують, і програмована орієнтація на цю недовговічність споруд у формуванні архітектури простору.

Ці основні засади були підставою для розвитку української архітектурної творчості.

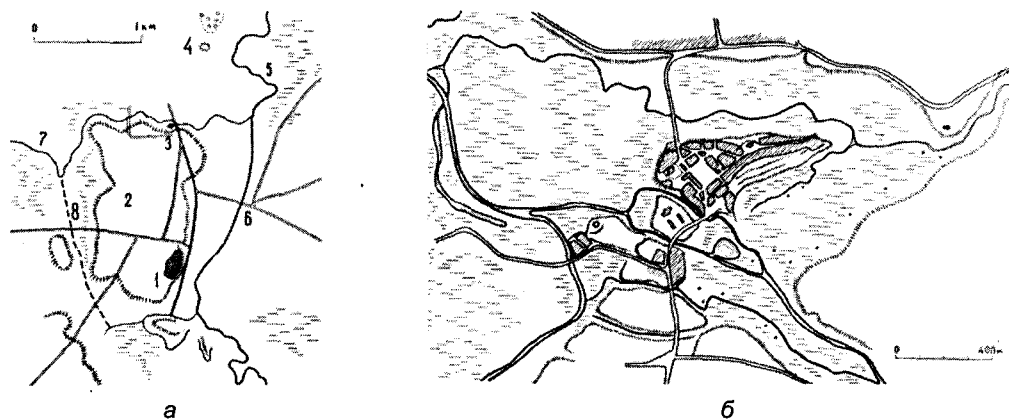
4.2. Стосунок до природного довкілля в архітектурному облаштуванні великих територій

Для того, щоб отримати адекватну характеристику прийнятих в Україні у давнину методів архітектурного облаштування великих територій, тобто насамперед міст та їх приміських територій, необхідно першочергово розглянути діяльність, що її проводили у тому напрямі в найбільших осередках краю, тобто там, де у цю справу вкладали найбільше праці, уваги та засобів Це були, насамперед, головні міста, столиці державних та регіональних, племінних утворень. Разом з тим ми повинні підкреслити, що, розглядаючи ці приклади, не можна говорити про якийсь єдиний тип міста на Русі, або у якомусь з її регіонів. Образно висловив свою думку про це професор Варшавської політехніки Вацлав Островський: “У протилежність до живих істот, рослин чи звірів, міста не мають

такого майбуття, що є записане генетичним кодом уже в їх ембріональному стані. Розвиток міст відбувається різноманітно залежно від багатьох факторів” [38, с. 90]. Через те у містах, інформацію про які ми тут наводимо, ми повинні шукати насамперед не подібності конкретних архітектурних форм, але подібності методів, які покладено в основу формування архітектурного середовища.

Одним з найдавніших міських осередків на Русі є місто Волинь. Назва цього міста – дуже давньої столиці Волинської землі – свідчить про особливий характер його пов’язань з історією цього краю. Місто Волинь лежить над Бугом, на лівому березі цієї ріки, де в Буг впадає річка Гучва. Тепер міста Волинь вже не існує. Городище розташовано на території Польщі. Місто займало колись велику, плоску височину, яка простягнулася майже на два кілометри вздовж ріки Буг і майже на кілометр у ширину. Ця територія з усіх боків оточена природними рубежами, просторими долинами. З південно-західної сторони для того, щоб посилити оборонну систему міста, було викопано водний канал. В такий спосіб уся величезна територія міста Волинь стала ніби островом, природною фортецею.

На території міста тепер є два городища. Одне з них, більше за розміром, знаходиться у місці, де ріка Буг підходить найближче до міського узгір’я, коло броду. Це городище, яке було, очевидно, дитинцем, має овальну форму. Довжина городища досягає приблизно 330 м, а ширина – 150–190 м. Територія городища піднімається вище від рівня ріки на 15–20 м. З боку поля ділянка городища перевищує рівень сусідньої території на 2–4 м.

Рис. 61. Розпланування міст у давній Україні:

а – місто Волинь: 1 – дитинець; 2 – територія міста; 3 – фортеця “Замчисько”; 4 – могила; 5 – ріка Західний Буг; 6 – брід; 7 – ріка Гучва; 8 – штучно прокопаний канал; б – місто Буськ, розташоване у місцевості, де сходяться разом річки Західний Буг, Полтва, Солотвина і Рокітна

Друга опорна точка міста Волинь, яку називають тепер “Замчисько”, розміщена на північній стороні міста. Розташоване тут городище має напів-округло-овальну форму, і простягається зі сходу на захід на 70 м. “Замчисько” піднімається на 15 м вище від рівня річки Гучви. Від міста ця фортеця відділена штучно викопаним ровом завглибшки 15 м. За річкою Гучвою, посеред рівної місцевості, на віддалі приблизно одного кілометра від міста стоїть одинокий курган. А. Річинський вважає, що тут стояла колись приміська сторожова вежа.

Археологічні матеріали свідчать про те, що місто Волинь було місцевістю, де люди жили безперервно від найдавніших часів. У давнину оселя, що була на міському острові, можливо, обходилася без окремих фортифікацій, а обороноздатність цього комплексу ґрунтувалася насамперед на природних рубежах, які було дещо підсилено.

Обидва городища Волині посідали ключові позиції у міському ландшафті. Вони виконували функцію найважливіших і найголовніших архітектурних доміант у композиції міста. Природні земляні схили фортець були добрим стилобатом для розташування міських монументальних споруд [162, с. 38–49].

У XI ст. значення міста Волині занепало, і політичним центром Волинської землі стає місто **Володимир**. Володимир, так само, як і Волинь, належить до найдавніших міст України. Дитинець середньовічного Володимира був побудований на городищі доісторичного періоду.

Місто Володимир за своїм архітектурним типом належить до т. зв. “острівних” міст, які сформувалися на невисоких, сухих ділянках, розташованих посеред вод та неприступних боліт. Планувальне ядро Володимира – його дитинець – виник у давнину, власне, на такому острові, що був обмежений майже з усіх боків непрохідними болотами. Дитинець був міцно уфортифікований; висота його валів ще й сьогодні сягає 15 м. Посередині внутрішньої площі дитинця стояла церква Св. Якима й Анни, що їх згадує Іпатіївський літопис під 1291 р. Нова велика кафедральна церква була побудована у XII ст. на сусідньому невисокому горбі поза межами дитинця. На північ і на схід від дитинця простягнувся посад. Захист території був забезпечений потужним оборонним поясом зовнішніх фортифікацій. До складу цього пояса входили збудовані оборонні споруди, а також природні перешкоди, і насамперед великі болота, що були непрохідні ні взимку, ні влітку. У кільце міських фортифікацій було включено територію околиного города розміром більше ніж 1 км у довжину

й 800 м у ширину. У місті було влаштовано також ще й другу лінію зовнішніх фортифікацій.

У загальній системі архітектурної побудови Володимира, крім дитинця, особливе за значущістю місце посідали три окремі невеликі острови серед мочарів, дещо віддалені від зайнятої міською забудовою берегової тераси. У давньоруський час на усіх цих трьох островах стояли храми. Один з тих островів, який від найдавніших часів був порослий деревами й де пізніше побудовано храм Св. Онуфрія, має назву “Велесівщина”. Другий острів розташований на захід від дитинця й носить назву “Іллінщина”. Ця назва походить від церкви Св. Іллі, що її було побудовано у давньоруський час. Як відомо, ім’я Святого Іллі, до якого зверталися для захисту від блискавки та грому, переважно пов’язують з традицією про Перуна. Третій острів називається “Островок”, там стояв храм Івана Хрестителя.

Композиційна побудова мистецького, архітектурного вирішення міста Володимира була орієнтована насамперед в бік річки Луги, яка виконувала одночасно роль однієї дуже важливої комунікаційної артерії. На водній дорозі, що проходила по річці Лузі, мистецька підготовка до огляду головного архітектурного ансамблю міста Володимира починалася вже за кілька кілометрів від міста. Найбільш віддаленим архітектурним форпостом столиці була головна пристань Володимира на Бузі, – на відстані близько 10 км від Володимира місто Устилуг. Безпосереднє наближення подорожнього до міста відзначувала собою “Стара катедрa” – шестистовпний монументальний храм, побудований біля ріки Луги у X ст. За цим храмом поступово береги ріки розходилися в бoki, відкриваючи вид на зелений острів “Іллінщина” з однойменним храмом, на розташовані позаду цього острова потужні стіни, власне, города, а також на вінок куполів і веж міських церков, що розквітав над тими стінами.

“Стара катедрa” та розташовані за нею інші церкви формують ряд архітектурних доміант. Усі вони розставлені по дузі, яка відповідає природному повороті ріки й плавно допроваджує глядача до комплексу дитинця. Починаючи від острова Іллінщина, провідну роль у композиції, яка сприймалася від ріки, мало властиве ядро міста з величним Успенським собором у центрі. Монументальний комплекс будинків ядра міста було видно у глибині зовсім відкритого переднього плану, що його формували мочари та низький болотяний трав’яний луг. Не менш продуманим був також показ міського комплексу

з боку верхів'їв річки Луги. Головним архітектурним форпостом столиці з цього боку був Святогорський Зименський монастир.

Головною підставою для архітектурної побудови міста Володимира була передусім наявність у місті широкого відкритого простору, без жодних будинків і дерев, що був вкритий низькою зеленню непрохідних ні взимку, ні влітку болотяних луків. З обох боків цього простору, на деякій віддалі від ріки, розкривалася мальовнича панорама монументальної міської забудови.

У загальному композиційному вирішенні міста Володимира велике значення мало трасування не тільки водних, а й сухопутних шляхів. Перед мандрівником поступово розкривалися щоразу нові мальовничі панорами, у яких будівлі та споруди брали участь спільно з природними системами. Невелика висота мешкальних будинків міста давала можливість добре бачити перед собою групу головних міських будівель, що ніби виростали з навколишньої природи й остаточно завершували собою архітектурну перспективу.

Загалом у місті Володимирі глибоко продумана просторова архітектурна композиція, яка послідовно охоплює усе середовище, де проходило життя людей того часу. Тут не мали значення ані конкретні границі забудови, ані лінії міських фортифікацій. Весь ансамбль міста був вирішений комплексно, разом з широкою приміською зоною, й поступово переходив у відкритий позаміський простір.

Незвичайна для Європи того часу широта містобудівного задуму й висока мистецька майстерність архітектурної творчості викликали зрозуміле захоплення у сучасників. Галицько-Волинський літопис фіксує висловлювання угорського короля Андрія, який, прийшовши з війною проти Данила Галицького, у 1232 році, до міста Володимира, "...здивувавшись, сказав: "Города такого не знаходив я навіть у німецьких землях" [163, с. 43; 164].

У методичному аспекті дуже близьким до описаного є підхід до єднання архітектури з природою у формуванні довкілля в стародавніх містах, що були племінними осередками, а саме – в містах Буську, Белзі, Звенигороді та інших. Усюди там розлога, багата зеленню природа, наявність ділянок різного ландшафтного звучання, у мальовничому поєднанні створюють підставу для неповторних архітектурних вирішень.

Інший тип архітектурного вирішення, але побудований на тих самих композиційних засадах, демонструють міста, що розташовані не на рівнинній місцевості, понад рікою, а біля гори. Прикладом такого типу міста є **Теребовля**.

Теребовля – дуже стародавнє місто. В XI ст. тут була столиця Теребовлянського князівства. Місцевість була заселена від найдавніших часів і лежить біля ріки Гнізна, у близькому сусідстві з рікою Серет, важливою водною артерією, що є лівою притокою Дністра. Місто Теребовля розвинулося на основі гори. Тут розташований дитинець. Він займає вузький виступ, що відходить від великого, плоского узгір'я. На великій протяжності цей мис відділений від того узгір'я дуже глибоким ярмом, а по дну яру тече невеликий струмок. Замкова гора має плоску вершину й дуже стрімкі схили. Гора піднімається приблизно на 50 м вище від долини, в якій тече ріка Гнізна. На місці давнього дитинця тепер стоїть кам'яний замок XVII ст. Підгороддя в Теребовлі було під горою внизу, у долині, біля шляху. Житлова забудова міста розкинулася у долині, у підніжжя фортеці. Місцева традиція свідчить про те, що в підгородді у давнину стояли численні церкви. Ще на початку минулого сторіччя люди показували на п'ять таких місць, де стояли церкви. Теребовля була пов'язана з просторою приміською зоною. Розсосереджена міська і приміська забудови займали доволі велику територію з обох берегів ріки.

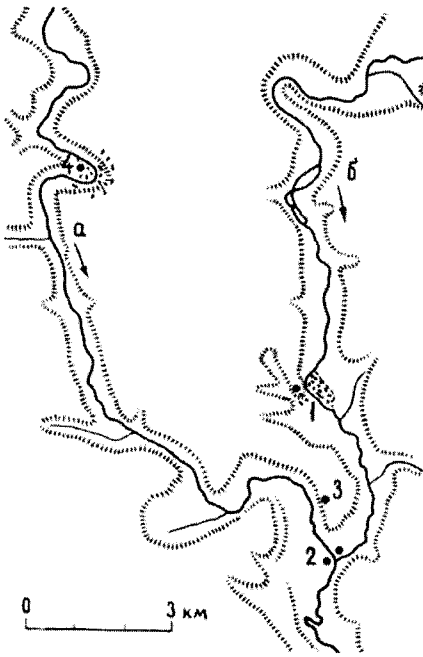
Загалом архітектурно-просторова структура стародавнього міста виступає дуже чітко. Ядром архітектурного комплексу була гора з розташованим на ній дитинцем. На вершині гори, у дитинці, стояли найпрестижніші будівлі міста. Замкова гора та будівлі, розташовані на ній, сприймалися на фоні гір, що стояли за ними півколом. Територія внизу, у підніжжі Замкової гори була зайнята торговельно-ремісничою та житловою забудовою, а також розсосередженими серед цієї забудови міськими церквами.

На підступах до міста стояли військові і одночасно архітектурні форпости. Дуже важлива з приміських фортець розміщалася на роздоріжжі, у місці, де річка Гнізна впадає у ріку Серет; тобто на віддалі близько 5 км від Теребовлянського дитинця. Ця фортеця була ніби воротами до Теребовлі; за її допомогою можна було, в разі потреби, закрити шлях до міста.

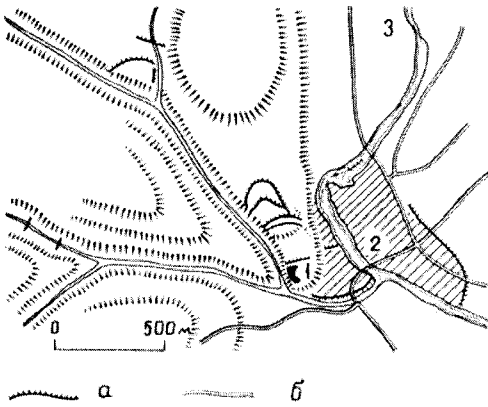
Трохи вище від цього замку, на високій горі над долиною ріки Серет від дуже давніх часів стоїть монастир. Близько від Теребовлі є ще кілька стародавніх оборонних городищ [165; 166].

Характерні особливості архітектурно-просторової побудови міста, що розташоване на просторій терасі біля ріки, демонструє нам **Чернігів**.

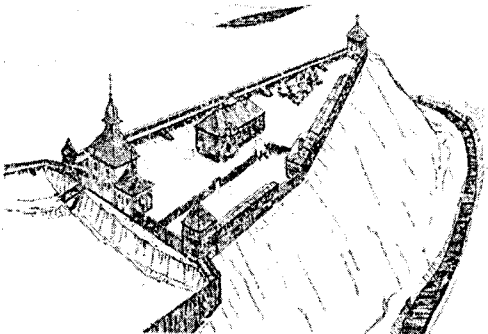
Рис. 62. Місто Теревовля:

- а – схема розташування міста;
1 – місто Теревовля і замок;
б – фортеця і район міста,
розташовані там,
де сходяться разом ріки:
Серет (а) і Гнізна (б);
3 – монастир на горі;
4 – місто Струсів

- б – місто Теревовля
у давньоруський час.
За Л. Чачковським:
1 – дитинець; 2 – посад;
3 – ріка Гнізна;
а – вали; б – дороги

в – замок у Теревовлі. XI ст.
Реконструкція М. Ковальчука

Чернігів – одне з найдавніших міст України. Територія Чернігова була заселена з часів неоліту і бронзової доби. Пізніше тут розміщалися кілька окремих ранньослов'янських поселень, на основі яких в процесі історичного розвитку утворилося місто. За ранньої доби Чернігів був центром племені сіверян. З IX ст. Чернігів увійшов до складу Київської Русі, і був, після Києва, найважливішим і найбагатшим містом Київської держави. У XI–XII ст. Чернігів був центром Чернігівського князівства. Чернігів – друге за розміром та значенням давньоруське місто Середнього Подніпров'я. У 1239 р. Чернігів був зруйнований татаро-монголами [41, Т. 3, с. 201–212; 13, с. 69].

Чернігів лежить на лівому березі р. Десни, на підвищеній терасі, біля місця, де у р. Десну впаде її притока – р. Стрижень. Річка Десна здавна була важливою водною комунікацією; у Чернігові був річковий порт. Місто від найдавніших часів розвинуло свою забудову, прив'язуючи її до схилів берегових терас, які опускаються тут в бік річок Десни та Стрижня. У місті сформувалися такі його складові частини.

Дитинець Чернігова був головним осередком, де містився княжий двір, а також будівлі, необхідні для цілей державного управління. Тут були споруджені головні храми Чернігова: Спасо-Преображенський собор (XI ст.); Борисоглібський собор (XII ст.), Благовіщенська та Михайлівська церкви. Дитинець займає територію приблизно у 15 га. Він розташований на виступі берегової тераси, що найдалі виступає наперед від лінії берегових висот у бік р. Десни. Дитинець добре видно здалека, а розташовані у ньому монументальні будівлі виглядають дуже мальовничо.

Окольний град (близько 40 га) прилягає до дитинця від півночі і заходу, тобто з боку поля. Тут була основна частина важливої забудови міста. Окрему частину Окольного міста становить дільниця Третяк (близько 20 га), що мала свої окремі укріплення. Дільниця Третяк займає територію гори. У цій дільниці розташований Єлецький монастир, а в ньому – величний Успенський собор. Так само, як дитинець, дільниця Третяк розташована в такий спосіб, що вона завершує собою схили берегових висот та відіграє важливу роль у формуванні міського силуету.

У безпосередньому продовженні Третяка, але вже поза його фортифікаціями, від південного заходу, поверх схилів берегової тераси, серед мальовничого краєвиду, поблизу стародавніх печер, у XII ст. було побудовано невеличку і струнку Іллінську церкву [41, Т. 3, с. 210].

Наступним архітектурно-планувальним елементом давнього Чернігова є Предграддя. Воно охоплює широку площу з північного заходу від окольного міста по обидва береги річки Стрижня. Тут виникла головна торгова площа Чернігова і збудовано церкву Параскеви П'ятниці – покровительки торгівлі.

У заплаві річки Десни розташовувався поділ. Функції цієї міської ділянки були пов'язані з пристанню, що була побудована на Десні.

Ця складна структура давнього Чернігова виникла поступово в процесі історичного розвитку міста, росту його населення і розширення території [41, Т. 3, с. 202]. У часи Київської Русі кількість населення Чернігова становила 25 тис. осіб [13, с. 69].

Велике значення у формуванні архітектурного красвиду міста Чернігова мали кургани. Кургани розміщувалися групами. Одна з них, дуже давня, знаходилася у дитинці. У північно-західній частині Чернігова, недалеко від головного в'їзду, що провадив до Окольного міста, стоїть Чорна могила, – курган, який вважають найбільшим серед курганів, споруджених у часи Київської держави. Висота Чорної могили становить більше як 10 м, а периметр насипу – 170 м. Враховуючи, що фонові житлова забудова міста у Чернігові була невисока, як правило, одноповерхова, Чорна могила без сумніву створювала величне враження.

Інші курганні могильники займали місця у двох групах, на високих берегах ріки Десни. Один з них був розташований на південь від найдавнішого города (тобто дитинця), на високому плато стрімкого берега Десни; на висупі, який зберіг літописну назву “Болдині гори”. Тут було більше ніж 200 великих могил. Далі, вниз по течії Десни, на високих берегах річкової долини розміщувались теж групи могил.

Ще дві великі групи курганів стояли на північній околиці давнього Чернігова. Їх розташування було орієнтоване на річку Стрижень. Дві групи курганів знаходяться по обох боках річки Стрижень, майже одна навпроти іншої.

Розташування курганів так само, як формування архітектури міського комплексу Чернігова загалом, свідчить про прагнення будівничих якнайтісніше пов'язувати свою творчість з навколишнім ландшафтом і з чернігівським краєвидом.

В аспекті пов'язань міста з навколишнім природним середовищем на велику увагу заслуговує місто **Луцьк**. Територія міста Луцька була заселена ще з часів неоліту. В X ст. Луцьк був центром племені лучан, а за часів Київської держави, від 1154 р. став столичним городом князівства. У XII–XIII ст. і пізніше Луцьк був головним містом Волинської землі.

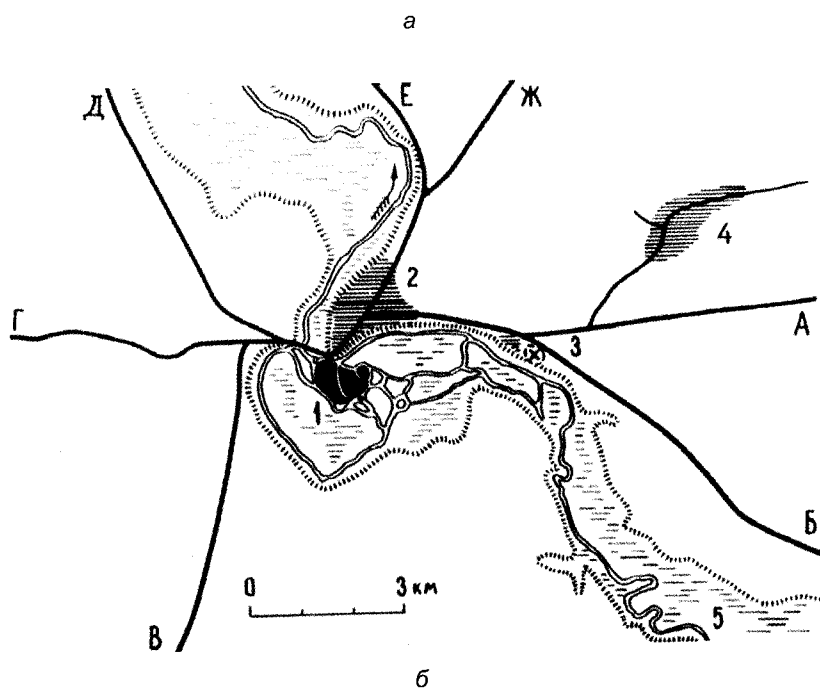
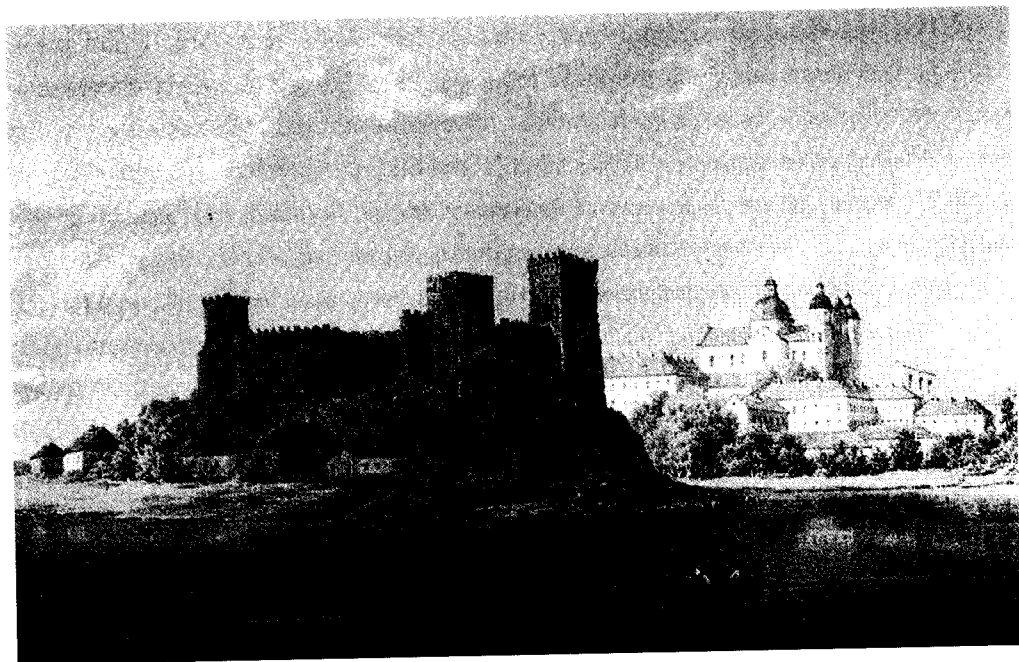

Рис. 63. Місто Луцьк: а – вид на замок і місто Луцьк. Гравюра Наполеона Орда;
 б – ситуаційна схема: 1 – місто; 2 – передмістя Хмільник;
 3 – князя резиденція у передмісті Гаї;
 4 – село Теремне; 5 – ріка Стир

Архітектурно-просторове рішення Луцька вміщує у собі усі основні ознаки, властиві українському будівництву того часу. Головне міське ядро Луцька з найдавніших часів займало неприступний острів, що був оточений з трьох боків водами річки Стир і заболоченою територією, мочарами, які були непрохідні і взимку і влітку. З четвертого боку тече річка Глушець. Неприступне розташування міста надавало йому високу обороноздатність. Так, у 1259 році Луцьк, за словами літописця, був “не утвержень и не уряжень”, але захищене розташування міста дало можливість його мешанцям учинити опір військам татарського воєводи Куремси.

Стародавній Луцьк був великим та квітучим містом. У дитинці та в пригородах стояло більше двадцяти церков, а в замку, що займав виступ міського острова, – кафедральний собор Св. Івана Богослова [168, с. 10]. Міська забудова давнього Луцька виходила далеко за межі Луцького острова і займала значну територію на правому березі річкової долини. У першій половині XIV ст. на території дитинця був збудований великий мурований замок.

Відомо, що в Луцьку у XIII ст. луцькі князі мали поблизу міста свої репрезентативні замські палаци – резиденції. Так, у 1227 р. князь Данило Галицький приїжджав до князя Ярослава, який перебував тоді у своїх хоробах у Жидичині. У 1288 р. польський князь Конрад застав луцького князя на передмісті Луцька, що зветься Гай – тепер Дворець. Там стояв княжий двір, біля якого була церква, що дивувала своїм багатством, про що повідомляє Волинська хроніка [169, с. 9]. Літньою резиденцією князя Ярослава Ізяславовича було, як вважають, село Ярославичі, тепер Дубнівського р-ну [168, с. 7]. Поблизу Луцька стояли численні пам’ятники-кургани, зокрема, над річкою Глушець [169, с. 9].

Структурно близькою до Луцька є архітектурна побудова міста **Белз**. Поселення на місці Белза існувало від найдавніших часів. Місто лежить біля річки Солокії, де в неї впадає інша річка – Річиця. У тому місці, де побудовано Белз, з обох боків від річки два виступи прибережних висот наближаються один до одного. Розрив між двома виступами не перевищує 200 м. З обох боків виступи обрамовані широкою заплавиною, що в ній течуть відгалуження рік. Тут у минулому були непрохідні мочари, вкриті соковитою травою. Найдавніше городище, а згодом дитинець, був розташований в кінці виступу, що наближається

до річки Солокії справа. Від берегової тераси дитинець був відділений штучним перекопом. У дитинці стояла церква.

Основна частина міської забудови – посад – розміщався на лівобережному виступі гряди, що є поміж річками Солокією та Річицею. У посаді було побудовано багато храмів. Найважливіший – дерев'яний кафедральний собор Св. Миколая, який стояв недалеко від головних воріт посаду. У західній, зовнішній частині лівобережного району стояла церква Параскеви П'ятниці. Храм з такою назвою у давньоруських містах фактично завжди вказує на місце розташування торгової площі.

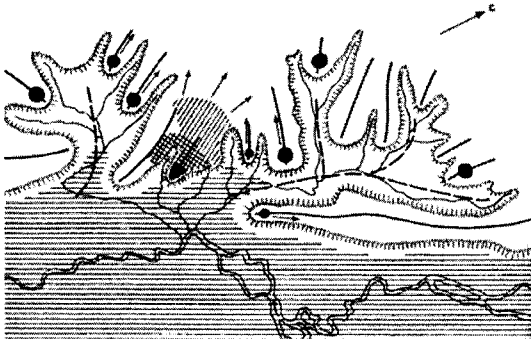
Архітектурно-композиційне вирішення міста Белза мало менші масштаби, ніж це було у місті Володимирі, але все ж це місто було не менш виразним та своєрідним. Великий масив компактної забудови, завершеної домінантами міських храмів, чітко виростав посеред болотистої річкової заплави, де не було не тільки забудови, але й дерев. У продовженні цього масиву в напрямку до протилежного берега піднімався острів дитинця, а за ним, на певній віддалі, – правобережний міський район. Ці три елементи: лівобережна забудова – дитинець – правобережна забудова; як три з'єднані ланки, формували ніби ланцюг, що його перекинуто через широку річкову долину.

Центральний міський півострів та острів-дитинець були обрамовані вінком острівних монастирів, які мальовничо розкинулись довкола них. Багаті силуети монастирських дерев'яних храмів виступали із невеликих гаїв та формували компактні домінанти, які композиційно підтримували головний масив, тобто дитинець, ніби супроводжуючи його. Гладка, нічим не порушена і поросла низькою зеленню, дуже широка площа мочарів, утворювала своєрідний нейтральний фон, на якому виразно виступав провідний архітектурний комплекс.

Уся ця прирічкова територія як гігантська арена була оточена амфітеатром берегових схилів. По усьому краю заплави простягалися передмістя, а серед них, на найбільш видних місцях стояли храми.

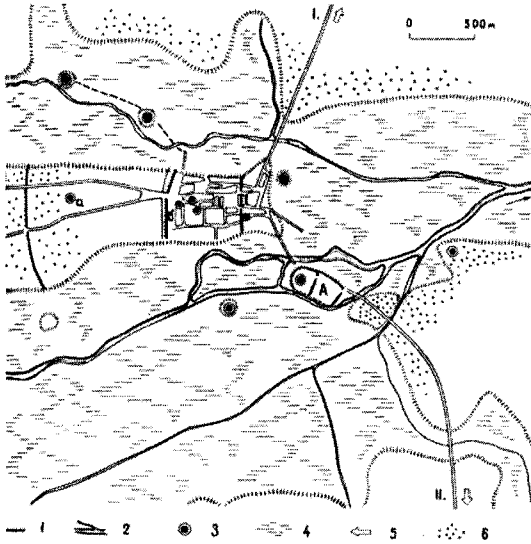
Для того, щоб подати інформацію про повну картину, яка свідчить про стосунок до елементів природи у традиційній українській архітектурі, ми не можемо не відзначити тут стародавніх скельних замків. Сьогодні найкраще дослідженими є скельні фортеці **Урич** і **Бубнище**, що в Івано-Франківській області [13, с. 75; 110; 170].

Рис. 64. Розташування міст у зв'язку з природою місцевості:

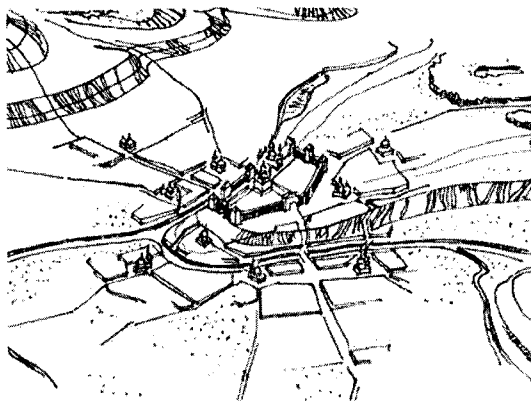
а

а – місто Белз: 1 – фортифікації;
2 – річки; 3 – церкви; 4 – мочари;
5 – головні дороги; 6 – передмістя;
а – дитинець

б

б – розташування архітектурних доміант на виступах прибережної тераси. Місто Полтава (За В. Вечерським)

в

в – головна фортеця давнього Харкова.
Реконструкція С.А. Шубович

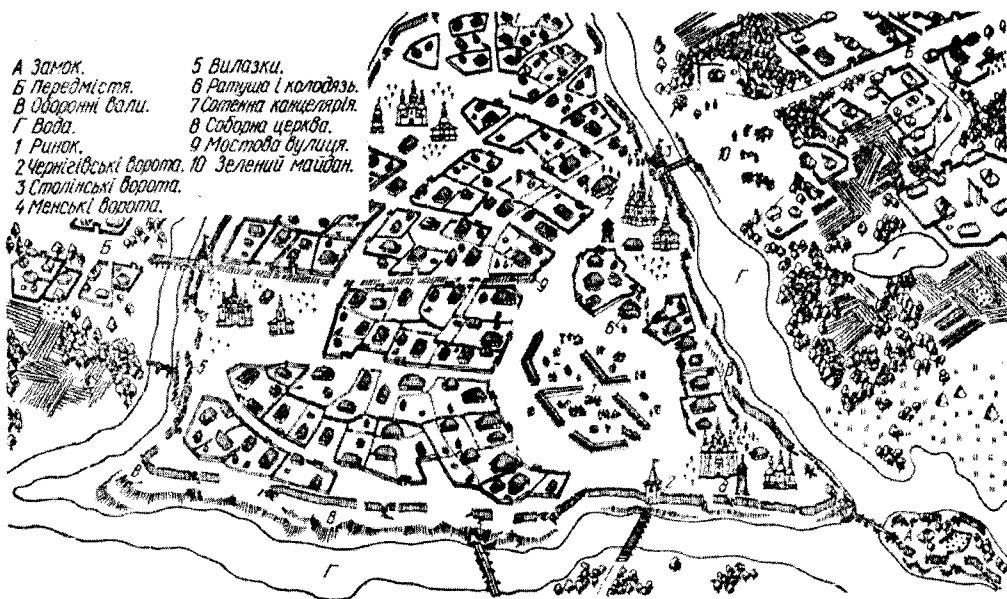
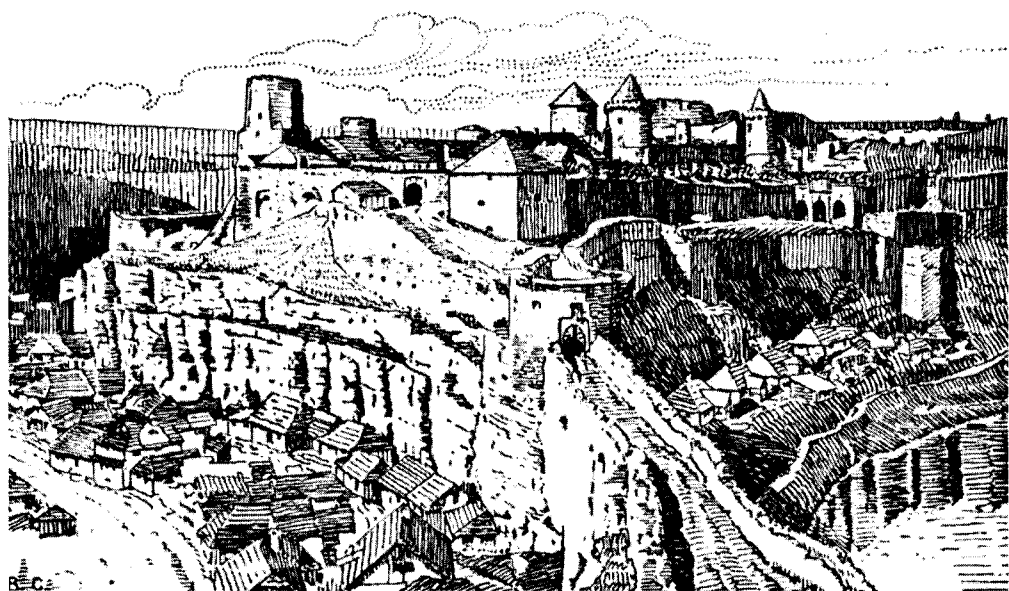

Рис. 65. Спосіб забудови традиційного українського міста у XVIII ст.
Місто Березна Чернігівської області. Реконструкція Л. Пляшко,
маляр: О. Денисенко та В. Кравченко. Будинки стоять вільно серед садів

Замок в Уричі – літописний Тустань – це група природних скель, які стоять на високому горбі, ніби на постаменті, посеред гірської долини, де сходяться два потоки. Скельний масив видно здалека, й панує він над місцевістю. Могутні природні камені формують майже круг, що охоплює собою розташований у середині двір, площею близько 500 кв. м. Замковий двір лежить на висоті більше як 50 м вище від рівня долини, яка оточує цей комплекс. Група скель від давніх часів слугувала для влаштування тут фортеці. Для того, щоб надати необхідну міць тій фортеці, між скелями було влаштовано штучні дерев'яні укріплення. Великі скелі використовувались як оборонні або сторожові вежі. Внутрішні приміщення замку частково були висічені у скелях, а частково були розміщені у звичайних будівлях, які були прибудовані до скель або розташовувались у подвір'ї. Висота дерев'яних будов, що їх влаштовано між скельними блоками, сягає 15–17 м. На вершини скельних блоків провадили штучно зроблені виходи. Природна зовнішня форма скель, що утворюють комплекс замку, ні в чому не була порушена. Під керівництвом М. Рожка на підставі наукових досліджень був розроблений проект реконструкції цієї фортеці.

а

б

Рис. 66. Місто на скелях.
Кам'янець-Подільський:
а – вид на місто.
Малюнок В. Січинського;
б – план міста
Кам'янця-Подільського

Скельний комплекс у **Бубниці** (також на Івано-Франківщині) стоїть на вершині гори Погар, недалеко від міста Болехова, і являє собою фортецю такого самого типу, як замок Тустань, хоча, може, трохи більшу за своїми розмірами. Так само, як в Уричі, скелі оточують тут просторий внутрішній двір. Замок Бубнице у гарну погоду видно здалека з боку болахівської дороги, і навіть з самого Болехова.

Скельним замком було колись давньоруське городище на т. зв. “Чортівській скелі”, що недалеко від Львова. Але скелі цього городища тривалий час використовували як кар’єр природного каменю, й тому тепер важко говорити про первісну архітектурну композицію цього комплексу.

Існування скельних замків на Русі є закономірним та логічним проявом властивої давньоукраїнському містобудівництву тенденції щодо максимального використання елементів місцевої природи не тільки у функціонально-утилітарному відношенні, але і в архітектурній мистецькій композиції. Давні будівничі розглядали природне середовище і свою власну будівельну творчість як одну нероздільну цілісність. Тому зрозуміло, що архітектори того часу, будуючи нові об’єкти, якщо була така можливість, обмежувались тільки деяким інженерним пристосуванням для скельних сховищ, які створила природа, не порушуючи без потреби їхнього первісного архітектурного характеру.

Ми проаналізували перелічені та наведені тут приклади тому, що вони усі разом достатньо мірою демонструють прийняті в Україні традиційні засади й методи формування великих архітектурних просторів, архітектури міст і приміських територій.

Необхідно порівняти традиційні способи формування архітектури міст, що споконвіків прийняті в Україні, з тим, як відбувалася ця діяльність на землях, розташованих поза межами України, на Заході.

Аналізуючи структуру середньовічних міст Центрально-Східної Європи, якими вони були у давнину, до того, як масово почали здійснювати локацію тих міст відповідно до нових правил, професор Варшавської політехніки Вацлав Островський зазначає, що у той час, тобто до проведення локації, міста, які існували на території Польщі, склалися з елементів таких чотирьох категорій. Перший з елементів – це був, власне, “город”, що був осередком адміністрації та місцем, необхідним для того, щоб збирати там військо. Поблизу города виростали підгороддя, що були другим елементом міста. Тут проживали люди, що були пов’язані своєю діяльністю з городом, з двором, з адміністрацією, але для

проживання яких у городі, тобто в дитинці, не було місця. У підгородді проживали також ремісники, торговці, а ще обслуговуючий персонал двору. Третій елемент – приміські сільськогосподарські оселі; вони являли собою частинку середньовічної міської агломерації. І нарешті, четвертим елементом був відкритий торговий майдан. Домінували у формуванні краєвиду у ранньосередньовічній міській агломерації: уфортифіковані оселі князя або власника цього міста, а також храми (костели) і каплиці, які розміщували рівномірно у межах дитинця, у межах пригороддя і у відкритих оселях торговельного призначення. В такий спосіб у ранньому середньовіччі у Польщі відбувалося формування міст, що багато у чому мало деякі спільні ознаки з агломерацією [38, с. 90].

В. Островський, а також М. Ксьонжек подають інформацію, як розвивалися міста Польщі у передлокаційний період. На наш погляд, для прикладу ми повинні насамперед розглянути передлокаційний образ міста **Познань**. Це одне з найстаровинніших й дуже важливих польських міст. Після міста Гнезна тут розташовувалася столиця династії П'ястів. Територія Познаня була заселена від найдавніших часів. Найстаріший уфортифікований город, тобто дитинець, а також підгороддя були збудовані, як вважають, у VIII–IX ст. Дитинець розташовано на Тумському Острові, який лежить серед вод, у заплаві ріки Варти та її допливу Цибіни, у місці шляхової переправи. У X ст. Познань був одним з головних міст держави Полян. Після того, як у Польщі 966 року прийняте християнство, у Познані збудовано кафедральну церкву; її розміщено у підгородді. У наступні роки Познань дуже розвивається. Навколо Познаня постала ціла група населених пунктів, що були пов'язані в одну систему. Коли у XIII ст. в усій Польщі відбувалася загальна перебудова міст давнішого типу на засадах нового для Польщі німецького (Магдебурзького) права, було вибрано для нової локації Познаня у 1253 р., і для нового будівництва Познаня за новими правилами ділянку на лівому березі р. Варти, на місці оселі Св. Готарда. Від того часу у формуванні та розвитку архітектурно-планувальної структури міста Познаня відбулася повна зміна. Настав новий етап [53, с. 42, 43; 38, с. 179; 356; 357].

Розглядаючи структуру польських міст, якими вони були перед здійсненням у Польщі загальної перебудови міст на засадах Магдебурзького права, ми не можемо не бачити, що архітектурно-просторова структура польських міст того часу демонструє ті самі принципи пов'язання забудови з природним довкіллям, як і в традиційному будівництві України, зокрема, на прикладі таких важливих міст, як Познань, Краків, Люблін, Вроцлав, Гнезно та ін.

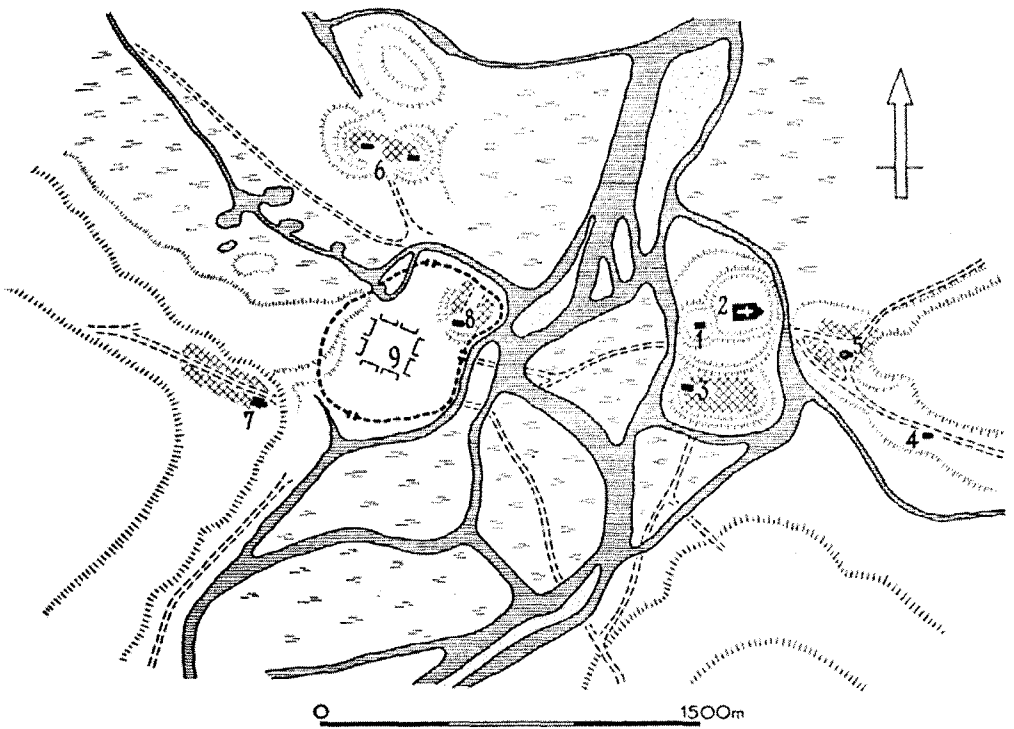

Рис. 67. Місто Познань, Польща. Схема показує, що у давнину на території України та Польщі застосовувалися подібні засади побудови міст:
 1 – місто на острові; 2 – підгороддя; 3 – ділянка “Загір’я”; 4 – торгова ділянка;
 5 – ділянка св. Яна; 6 – пагорб Святого Юра; 7–8 – церкви і ділянки міста;
 9 – ринок локаційного міста. Локація відбулася у 1253 році.
 За Г. Мініхом та В. Каліновським

Зі сказаного випливає висновок, що спосіб забудови давніх українських міст має свій неповторний характер, який ґрунтується на зв’язку архітектурних вирішень з природним довкіллям. Той спосіб забудови є аналогічний до традиційного народного будівництва. Разом з тим необхідно відзначити, що методика забудови осель у давній Україні колись була властивою теж для деяких сусідніх європейських країн, зокрема для міст і сіл давньої Польщі.

4.3. Послання архітектури і природи у давньому Галичі

Галич віддавна має значення символу Галицької землі. Галич був столицею галицьких князів. Галицького князя оспівано в епічному творі “Слово про Ігорів похід”. Про Ярослава Осмомисла у творі “Золоте слово” сказано: “Високо ти сидиш на своєму золотокованому престолі, підпер гори Угорські своїми за-

лізними полками, заступив королеві путь, замкнув Дунайські ворота. Грози твої по землях течуть, ти відчиняєш Київські ворота, з батьківського золотого стола стріляєш султанів за землями”. У 1241 р. Галич був зруйнований татарськими військами. Галич відігравав велику роль в розвитку різнобічної культури давньої України. Разом з тим російський вчений С.В. Безсонов відзначає: “Якщо культура Волинської землі близько стояла до Київської, то культура Галицької землі зближується з культурою романської Європи” [171, с. 8–9]. Про місто Галич написано багато книг. Насамперед – це фундаментальна праця Я. Пастернака “Старий Галич”, видана у 1944 р. [172]; книга Л. Чачковського та Я. Хмілевського “Княжий Галич” (1938 р.) [173]; книги В. Грабовецького і П. Арсенича [174], матеріали наукових конференцій 1998 р. [175] і 2005 р. [176] та ін.

Розвиток Галича як великого міста відбувався насамперед на основі збігу багатьох сприятливих природно-географічних чинників. Тут починається дуже важливий Дністровський водний шлях, що веде від Центральної Європи до Чорного моря і до середземноморських країн. Власне у Галичі є найвигідніше місце для влаштування річкової пристані. Бо вище по Дністру простягається смуга великих боліт, непридатна для влаштування пристаней і доріг. У Галичі є брід через Дністер, оскільки саме тут сходяться разом декілька карпатських рік. Від півдня до цього броду підходить стародавній Карпатський шлях, що веде від багатого сіллу регіону, а також від карпатських перевалів до Угорщини.

Територія, на якій розташувався Галич, була особливо придатною для влаштування великого міста. Води рік Дністра та Лімниці оточують тут з трьох боків земельну ділянку, приблизно сім кілометрів у довжину і стільки ж у ширину. Уся ця земля за своїм зовнішнім периметром з трьох боків звернена в бік сусідніх рік дуже стрімкими, високими схилами, що сягають 60–70 м. На багатьох ділянках берегової лінії ці схили мають вигляд майже вертикальних обривів. Отже, тут природно сформувалася ніби величезна тераса, з трьох боків відділена натуральними, фактично неприступними рубежами. Єдиним, по суті, місцем, де можна було увійти в цю природну фортецю з боку рік, був названий вже брід на Дністрі, на місці якого пізніше був побудований міст. Уся територія тераси була відкритою тільки з півдня, від Карпат. Проте небезпеки ворожого нападу з цього боку фактично не існувало. Під час військових походів угорських військ на Русь, про що згадують літописи, угри йшли через Карпати по Сяноцькому перевалу на стику польських і руських володінь.

Природна фортеця Галича розрізалася вздовж на дві половини течією невеликої ріки Лукви. Правий берег цієї ріки піднімається так само стрімко, як і периметральні обриви Галицької тераси, і формує неприступні гори. Але з лівого боку Лукви місцевість піднімається дуже лагідно й поступово, – аж до згаданого вже обриву Галицької тераси вниз до Лімниці. В такий спосіб усередині Галицької природної фортеці існували великі території з спокійним рельєфом, придатні для влаштування комунікацій і для забудови. З іншого боку, стрімкі гори в самому центрі галицької території біля ріки Лукви давали можливість розмістити тут найвидатніші архітектурні споруди. Ріка Луква могла бути зручною водною артерією для місцевих сполучень.

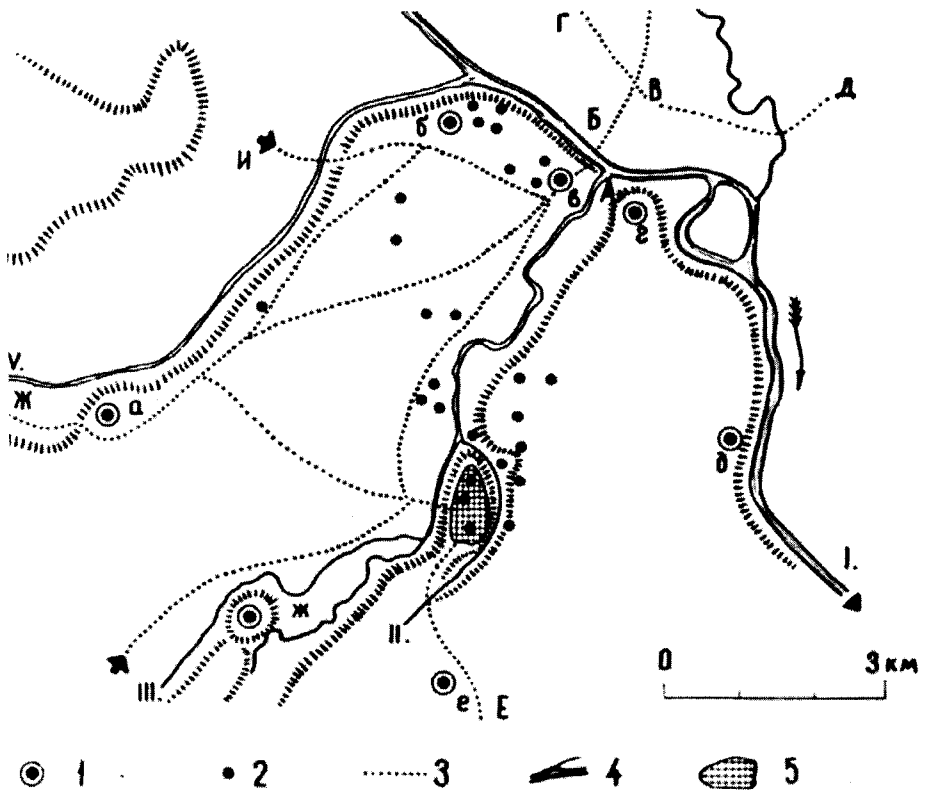

Рис. 68. Зверху – архітектурно-просторове вирішення Давнього Галича.

Місто займало дуже велику територію:

- 1 – головні архітектурні доміканти; 2 – церкви; 3 – головні дороги;
- 4 – ріки; 5 – дитинець; "I" – ріка Дністер; "II" – Мозолів потік;
- "III" – річка Луква; "IV" – ріка Лімниця; "А" – порт на Дністрі.

Внизу – панорама Галича у давнину. За М. Федиком

Головний міський осередок Галича – його дитинець – був розташований на віддалі близько п’яти кілометрів від ріки Дністер, на високому правому березі ріки Лукви, майже у самому серці міської території. Дитинець завершував виступ гори, який був відділений від решти Надлукв’янської прибережної височини долиною Мозолевого потоку. Вершина Замкової гори піднімається вище від рівня ріки Лукви більше ніж на 80 м. Цю вершину добре видно фактично з усієї території міста. Дитинець був поділений на дві частини. Одна з них була зайнята кафедральним храмом Успення Пресвятої Богородиці і митрополичим палацом. У другій частині, трохи нижче, стояв княжий терем, і князівська церква Св. Спаса. Княжий двір і церковні споруди займали фактично усю територію дитинця. Загальна площа дитинця трохи перевищувала 18 га.

На висотах, які були на схід від дитинця, на протилежному боці Мозолевого потоку, стояло кілька великих монастирів, монументальних храмів та фортифікацій. Ці комплекси формували велику групу архітектурних домінант, які у мистецькому відношенні безпосередньо підтримували розташований на передньому плані головний ансамбль міського дитинця. В усіх тих комплексах були зелені насадження, сади.

Біля підніжжя дитинця, на лівому березі Лукви, простягалася мешкальна забудова. Будинки були переважно наземними й розміщувались не дуже близько один від одного. Як свідчать археологічні розкопи, численні будинки були дво-трикімнатними, а отже, для свого часу – дуже просторими. Мешкальні райони Галича займали тією чи іншою мірою усю територію міської тераси. Житлова забудова мала роззосереджений характер. Особливо великі згустки житлової забудови розташовувалися біля підніжжя дитинця, вздовж ріки Лукви та головних комунікаційних шляхів, а також поблизу Дністровської пристані, і з протилежного боку броду, на лівому березі Дністра.

Головний порт Галича стояв на тому місці, де ріка Луква впадає в ріку Дністер. Судноплавство в Галичі було активним. Відомо, наприклад, з літопису, що у 1223 р. для участі у трагічній битві на р. Калці галицькі військові з’єднання плили Дністровсько-Дніпровським водним шляхом на тисячі човнів [163, с. 27]. Поблизу Галицького порту розташовувався великий торговельно-ремісничий район.

Монументальні будівлі Галича, і насамперед муровані церкви, розміщувалися по усій території міста. Найбільші зосередження таких об’єктів були: в безпосередньому сусідстві дитинця, уздовж високого обриву міської тераси в бік

Дністра та Лімниці, а також вздовж найважливішої транспортної артерії міста, що вела від Дністровської пристані до дитинця вздовж річки Лукви.

Головний міський архітектурний і оборонний осередок Галича – його дитинець – супроводжувався периферійною системою доміант другого порядку. Такі доміанти, що були одночасно і видатними архітектурними ансамблями, і сильними військово-оборонними опорними спорудами, кільцем оточували усю міську терасу та фіксували найвидатніші місця міського ландшафту.

Найважливіший з тих комплексів був у північній частині міста, над кручею, яка майже вертикально спускається до Дністра. Тут стояла церква Св. Пантелеймона, а навколо неї розкинулася велика фортифікація площею понад 10 га.

У західній частині міста, на стрімкій горі над Лімницею стояв Сокільський монастир. У цьому місці, з боку Калуша, підходив до Галича т. зв. “Руський шлях”, дорога, що вела з Угорщини. Біля Сокільського монастиря шлях піднімався стрімко на Галицьку терасу. Це мальовниче урочище називалось “Галицькі ворота”. Починаючи від того місця, було добре видно увесь галицький міський ансамбль.

На південно-західній околиці Галича височів Вікторівський монастир. Він стояв на високій горі, обрамленій водами річок Лукви і Луковиці.

З південної сторони, біля дороги, яка веде в Тисменицю і Коломию, на віддалі 2 км від дитинця – залишки ще одного форпосту, який мав, можливо, тільки військове призначення.

На східному краю Галицької тераси, на високому березі Дністра стояв Василевський монастир. Поблизу нього, на високій горі є городище, яке захищене валом та ровом у вигляді підкови. Обидва кінці цієї підкови підходять до самого краю стрімкого схилу, що обривається в бік Дністра.

Безпосередньо біля Галицького річкового порту, коло устя р. Лукви, що впадає в р. Дністер, на виступі гори “Гробисько”, розташованому недалеко від броду на Дністрі, було укріплення, площа якого сягала майже півгектара.

На території т. зв. Старостинського замку на горі у сучасному місті Галичі, як вважають, колись стояв уфортифікований замок галицького боярина Судислава, якого згадують у літописі [173, с. 44].

Усі перелічені форпости формують майже правильне коло радіусом 3–5 км, яке оточує центральне архітектурне та адміністративне ядро міста.

Систему більш віддалених оборонно-архітектурних опорних точок становлять городища і замські монастирі у селищах Бринь, Межигірці, Дорогів,

Суботів, біля селища Болшів та ін. здебільшого на віддалі близько 10–15 км від міста. До складу приміської зони галицької столиці входили також численні села, мешканці яких виконували певні допоміжні господарчі функції. Про характер цих поселень говорять назви сіл Медуза, Поплавники, Колодіїв, Боднарів, Сапотів та ін. Такі назви зустрічаються, як правило, на околицях великих князівських столиць у Західній Україні, і вказують на місце проживання у приміських селах людей придворних професій.

У формуванні архітектурного образу Галича велике значення мали зелені насадження. Крім факту повсюдної наявності садів, збереглася інформація про княжі виноградники на Крильській горі, про сад пророка Іллі біля однойменного монастиря, про монастирський сад на Соколі, про княжий парк-звіринець у Брині. Ці, дуже неповні дані, що збереглися у народній пам'яті, відповідають тому, що нам відомо про зелені насадження в інших давньоруських містах з літописних джерел.

Загалом архітектурне вирішення давнього Галича є чітким і дуже послідовним проявом тих загальних тенденцій, які формувалися в Україні протягом тривалого періоду. З архітектурного погляду Галич являє собою велику, доволі екстенсивно забудовану територію, що сягала в діаметрі 9–10 км, і мала по периметру чіткі природні межі. У самому серці цієї території, на найвищій горі розташовувався головний громадський та адміністративний центр міста, який був одночасно найважливішою домінантою його архітектурного ансамблю. Велика група мальовничих монументальних будов стояла багатим кущем на високій горі, яка слугувала для тих будинків природним стилобатом. Будівлі, як і сама гора, потопали в зелені садів, які займали тут велику площу.

Головна гора була оточена вінком інших монументальних об'єктів та комплексів, які нібито повторювали у зменшеному вигляді і на менш експонованих ділянках форми головного мотиву. Це були монастирі, що розкинулися на горбах позаду Мозолевого потоку, а також міська забудова і храми біля підніжжя міської гори та в підгородді. Уся ця територія була багато озеленена, і не зайнята якимись компактними масивами суцільної забудови зі щільно розставленими один біля одного будинками.

З головним архітектурним ансамблем міського центру перегукувались периферійні архітектурні домінанти, що були розташовані майже по колу на природних висотних точках. Майже усі об'єкти цієї групи перебували у безпосередньому зоровому зв'язку з головним комплексом.

Домінанти периферійного кільця були розставлені так, що кожна з них фіксувала собою проходження якоїсь важливої комунікаційної траси. Домінанти було видно здалека з головних доріг, що вели до міста, й сигналізували мандрівникові про близькість столиці. Периферійні висотні точки добре читаються також з усіх внутрішньоміських комунікаційних шляхів, і значною мірою зумовлюють загальне архітектурне рішення тих маршрутів. Уся композиція міста Галича загалом і в деталях ґрунтувалася на застосуванні пейзажних принципів архітектурного вирішення.

На далеких підходах до міста, підготовку до подальшого сприйняття його архітектурного ансамблю здійснювали замські монументальні комплекси на віддалі 10–15 км від Крилоса, тобто центру давнього міста.

Галич як приклад послідовного здійснення масштабного задуму цілісної архітектурно-просторової організації великого територіального комплексу, що ґрунтувався на застосуванні пейзажного принципу у мистецькій композиції, являє собою одне з досягнень урбаністичного мистецтва не тільки свого часу, але також стосовно наших сучасних композиційних вимог.

4.4. Місто Київ

У комплексі української культури формування архітектури міста Києва має особливе значення, тому що Київ посідає особливе місце в Україні. Поняття “Київ” завжди асоціюється з поняттям “Україна”. Київ і Україна є нероздільними. Дуже виразно висловив своє відчуття про це письменник Валерій Шевчук, який написав: “Київ – це те місце, звідки тягнуться й куди стікаються усі нитки нашого культурного життя. Київ – це осередок землі української, її душа” [177, с. 15 і 16]. У місті Києві, в кінці XII ст. було створене незрівнянне “Слово о полку Ігоревім” – перлина світової та української літератури.

Історична топографія Києва була предметом досліджень багатьох вчених, зокрема М.К. Каргера [178], П.П. Толочко [179], Ю.С. Асєєва [180], Г.Ю. Івакіна [181], С.Р. Кириєвич [182], авторів “Історії української архітектури” (2003 р.) [13], Б.А. Рибакіна та ін.

Територія Києва та Київщини була заселена від найдавніших часів. На території Києва перші поселенці, як відомо, з’явилися в епоху пізнього палеоліту, або близько 25 тис. років тому [179, с. 19]. Історія Києва, так само зреш-

тою, як історія інших великих міст руських, виростає з дуже давнього минулого. Археологічними дослідженнями встановлено, що у давнину на території сучасного Києва існувало декілька (не менше трьох) слов'янських поселень, що належать до VIII–X ст. Пізніше, на підставі тих споконвічних осель, відбулося формування великого міста. Михайло Грушевський, а за ним й інші дослідники, підкреслюють, що Київ у будь-якому відношенні перевищував усі інші міста.

У X–XII ст. це було найславніше місто усієї Східної Європи; за словами Адама Бременського, що їх наводить М. Грушевський, це був “суперник Царгороду і преславна окраса східної церкви”, з ним не могли рівнятися ніякі інші міста. М. Грушевський далі відзначає: “...По слідах людського життя на його теперішній території, Київ займає одне з поважніших місць між історичними містами взагалі. Географічне положення Києва було того роду, що забезпечувало йому важну торговельну і культурну роллю у всіх часах, а по багатству, політичному значенню і славі він піднімався часами до світового значення” [183, с. 138]. П. Толочко характеризує дуже стисло й точно географічну ситуацію Києва так. Київ виник на правому березі Дніпра; в тому місці, де, прийнявши води останньої великої притоки – Десни, Дніпро виходить з зони лісів у Лісостеп. Територія Києва – це частина загального підвищення, обмеженого долинами Дніпра, Либеді, Сирця та інших річок. Ця територія простягнулася від півночі на південь на 14–15 км, а від заходу на схід на 3–4 км, і є перерізана в різних напрямках численними ярами, які створюють багато ізольованих, природою укріплених висот. Біля підніжжя т. зв. Михайлівської гори Дніпро дещо повертає на північ і утворює широку долину, що тягнеться від Києва до Вишгорода. Частина цієї долини в районі Києва отримала назву Подола. Через Поділ протікала річка Почайна, гирло якої було надзвичайно зручною річковою гаванню. Головними факторами, що спричинили виникнення Києва, були винятково сприятливі макрогеографічні умови київської території, а також те, що вона лежала тоді на етнографічному пограниччі. Важливу роль в історії тих земель у всі часи відігравав Дніпро. Розміщуючись майже посередині дніпровського шляху, київська територія ніби замикала на ключ розгалужену систему річкових магістралей верхньої частини Дніпровського басейну.

У топографічному аспекті територія Києва не має собі рівних у Подніпров'ї. Київські гори підіймаються на 80–100 м вище від рівня Дніпра. З усіх

боків київська територія є оточена природними рубежами. З боку поля природну межу Києва визначила річка Либідь, яка пливе в напрямку від північного заходу на південний схід, на віддалі 3–4 км від Дніпра. Либідь, з її заболоченою заплавиною, створювала перешкоду для ворогів. Велику оборонну роль відігравали також невеликі річки, які впадали в р. Либідь та у р. Дніпро. Разом з численними ярами ці ріки утворювали стільки природно-уфортифікованих гір, що їх у жодному іншому районі Середнього Подніпров'я не знайти [179, с. 21–23].

Отже, територія, де виник Київ, за своїми природними якостями є винятково придатна для розташування урбаністичного комплексу великого значення.

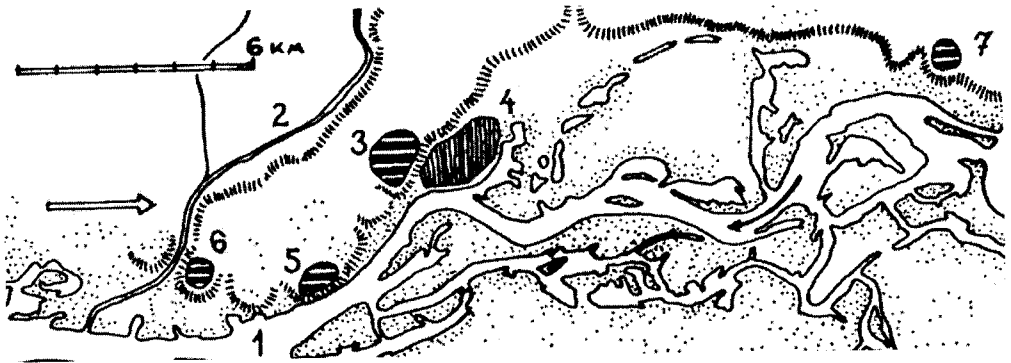

Рис. 69. Архітектурно-просторове вирішення Давнього Києва. Композиція міста простягнулася на кільканадцять кілометрів вздовж Дніпра: 1 – ріка Дніпро; 2 – річка Либедь; 3 – осередок Києва на горі; 4 – Подол; 5 – Києво-Печерська Лавра; 6 – Видубецький монастир; 7 – Вишгород

Рис. 70. Панорама Києва з-за Дніпра. Мідерит. 1702 р.

Від найдавніших часів комплекс забудови на території Київських гір отримав вигляд групи осель. Оселі формувалися як окремі населені пункти, але вони були пов'язані між собою. П.П. Толочко відзначає три місця, де у VII–VIII ст. на Київських горах стояли уфортифіковані селища [179, с. 32–37]. Як вважають, місцем найдавнішого селища була Замкова гора. Вона є ізольованим з усіх боків природним горбом, і навіть без штучних фортифікацій була надійним сховищем в разі небезпеки. Замкова гора піднімається над Подолом на 60–70 м. Археологічні розкопи та дослідження дають підстави для припущень, що у IX–X ст. тут був один з палаців київських князів. У давнину на Замковій горі була доволі велика оселя. П. Толочко вважає, що укріплена оселя на Замковій горі є власне тим найдавнішим ядром, яке, розростаючись, поступово захоплювало також територію гір, розташованих по сусідству.

Друге городище на Старокиївській горі виникло як своєрідне продовження оселі на Замковій горі. Топографічно Старокиївська гора була не менш вигідною для будівництва оселі, ніж Замкова гора, а її єдиний недолік – відсутність природних перешкод від півдня – з часом замінився в перевагу, бо таке розташування добре пов'язувало це городище з навколишніми районами, й створювало можливість для територіального росту центральної частини міста [179, с. 21]. Міський комплекс, що розвинувся на Старокиївській горі та коло неї, у давнину став головним осередком міста і є таким дотепер.

Третє з городищ стародавнього Києва було на горі, яка колись називалася “Лиса”. Ця гора розташована трохи на північ від гори Щековиці, відразу за нею. На Лисій горі колись були будівлі з великокняжого періоду. Поміж горою Щековицею і Лисою пропливав Юрковицький потік. На цьому потоці від дуже давніх часів були влаштовані стави. Вважають, що городище, яке дослідили на Лисій горі, – це є літописна Хоревиця [179, с. 37]. Отже, археологічні матеріали загалом підтверджують перекази про троїстий характер давнього Києва.

Дуже важливою складовою частиною Києва від найдавніших часів є Поділ. Тут були давні оселі вже у VI–VII ст. [179, с. 18]. В середині XII ст. Поділ мав свої власні фортифікації [180, с. 132]. За своєю площею Поділ займав, як вважають, 180–200 га. Розташований біля гавані, а також біля шляху, що провадив долиною Дніпра, Поділ був у Києві головним осередком ремісничої і торговельної діяльності.

Найважливіші з об'єктів стародавнього Києва, і, зокрема, ті з них, що були пов'язані з управлінням державою та з діяльністю Київського двора,

були зосереджені насамперед на Старокиївській горі. Ці території мали міцні фортифікації. Так, навколо Міста Ярослава, що мало площу 72 га, було збудовано земляний вал завдовжки 3,5 км, заввишки 14 м, а завширшки більше 25 м [179, с. 57; 41, Том 3, с. 189]. Поступово Місто Володимира, що на Старокиївській горі, та Місто Ярослава перетворилися разом у великий архітектурний комплекс, що виконував репрезентативні функції, в якому були зосереджені головні монументальні будівлі Києва. Головним архітектурним осередком нового дитинця Києва та усього міста став Софіївський собор, будівництво якого розпочали у 1037 р. Софіївський собор від самого початку був задуманий як монументальна будівля, яка своїм архітектурним виглядом мала свідчити про велич Київської держави. Будівництво Софіївського собору в архітектурному комплексі міського осередку Києва мало особливо велике значення. Дослідник архітектури Києва П. Толочко відзначає: “Безперечно, найважливішою спорудою Києва часів Ярослава Мудрого був Софіївський собор... Ось уже більше дев’яти сторіч стоїть він у центрі найдавнішого слов’янського міста як символ державної могутності і високої культури Київської Русі. Софія Київська являє собою величезну споруду з 13 куполами. Видатний пам’ятник світового зодчества, Софія Київська давно вже стала об’єктом комплексних досліджень істориків, археологів, мистецтвознавців, істориків архітектури, палеографів” [179, с. 62–63]. Тут ми повинні звернути увагу на те, що Собор Святої Софії у своєму первісному вигляді був опоясаний ззовні рядами відкритих галерей [180, с. 55; [178, с. 50]. Ю. Асєєв пише про це так: “Широкі відкриті аркади зовнішніх одноповерхових галерей оточували собор з трьох боків” [180, с. 61]. Бо такий архітектурний прийом, який полягає в тому, щоб оточувати церкву з усіх боків галереєю, зверненою до зовнішнього простору, є властивий для традиційного будівництва України, та свідчить про орієнтацію мислення будівничих в напрямі до навколишньої природи.

Влаштування зовнішніх відкритих галерей, які оточують церкву навколо, було у Києві на той час загальним явищем. Храм, який був побудований у XI ст. у Кловському монастирі на околиці Києва, був оточений широкими зовнішніми галереями. Документально обґрунтована реконструкція цього храму, що її виконав В. Харламов, показана в книзі “Історія української архітектури” [13, с. 91].

Собор Святої Софії у комплексі забудови міста Києва не стоїть осібно. Ця будівля є складовою частиною цілого “куща” монументальних споруд. Недалеко від Софіївського собору, на південь, на південний схід і на південний захід від

нього, були досліджені руїни трьох мурованих церков з XI ст. Тут стояв також мурований замок, а також багато інших репрезентативних об'єктів. Поруч, у межах міста Володимира стояла побудована у X ст. Десятинна церква, а також князівські палаци. У XII ст. там були Андріївський та Федорівський монастирі [179, с. 78]. Оскільки обидва київські дитинці були розташовані біля самого краю дніпровських висот, усі їхні об'єкти було добре видно здалека, і спільно, ніби букет, вони брали участь у формуванні київського силуету.

Головним ідеологічним і релігійним осередком Києва від найдавніших часів є Києво-Печерська Лавра. Києво-Печерський монастир, так само, як дитинець Києва, збудований на високій горі та його видно здалека звідусіль. Києво-Печерський комплекс одночасно з релігійними, церковними функціями у своїх стінах утримував елітарний навчальний заклад, який був школою для синів з найвидатніших київських родин.

Наявність у Києві, на Київських горах двох комплексів має особливо велике значення, а саме: це був головний загальнодержавний і міський керівний осередок, тобто дитинець, на Старокиївській горі, і релігійний та освітньо-культурний осередок у Печерському монастирі, що адекватно репрезентативно відображено в архітектурному образі Києва. Для цього були створені усі архітектурні передумови.

Обидва ці комплекси розташовані на високих горах, в таких місцях, звідки їх видно здалека; а від тих комплексів, своєю чергою, також відкриваються види на широкий задніпровський простір. Обидва комплекси, за своїм розташуванням, ніби виростають із Київських гір, формують разом з ними одну цілісність.

Ці два комплекси виділяються з-за краєвиду своїми золотими завершеннями. Вони обидва, – підкреслюємо, тільки вони, – є в Києві **золотоверхі**. Саме вони надають Києву дуже високе, й ні з чим непорівнянне звання: “Київ золотоверхий”. Жодне інше місто у світі так не називається. Золотий силует Києва формувався упродовж сторіч та продовжує своє формування й сьогодні.

Зазначимо, що золоті верхи Києва у жодному разі не мали б такого значення, яке вони посідають сьогодні та яке вони завоювали в ході історичного розвитку, якби колись творці київської архітектури не розуміли б так глибоко засад пов'язання архітектури з природою. Бо золоті верхи Києва, ніби квіти посеред саду, розквітають над Дніпровськими зеленими схилами та багатою садами забудовою міста. Щоб золоті верхи Києва виконали призначену їм функцію, їх застосування мусить ґрунтуватись на декількох факторах.

А

План міста восточній
частині міста в кінці
XVII ст. (примітки:
альфа, Бетельман).
В центрі показано
Бродячий місток —
містечко, що відділяло
район с. Лаврицького
міського, який

зроблено стилем
Гольдмана
у вигляді міста —
виглядає як місто
на гірському схилі
на території, де
перехрещуються
вулиці Лаврицька
і Володимирська.
Виділено місто

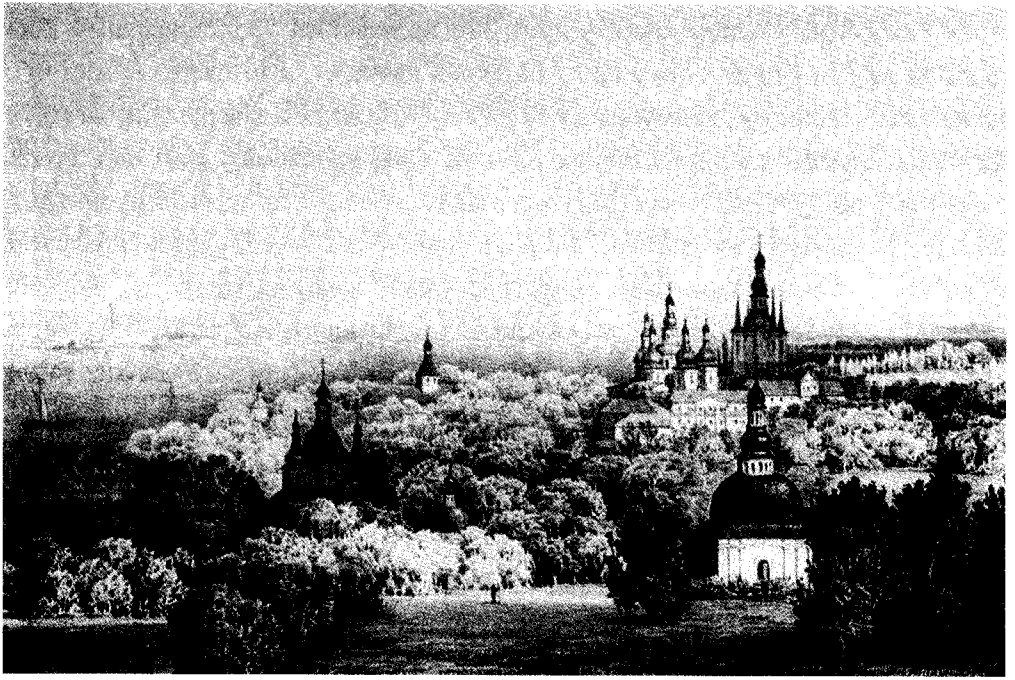
Рис. 71. Київ.
Спосіб забудови міста:

А – забудова центральної,
нагірної частини міста
в кінці XVII ст. За А.В. Буніним

Б

Б – забудова району
Верхньої Лаври.
З гравюри 1638 року

*В – панорама Києва з видом на Видубецький монастир.
Автор гравюри Наполеон Орда*

Перший фактор полягає у тому, що золоті верхи повинні посідати необхідний для себе мистецький фон, тобто вони повинні бути оточені Київськими горами і виростати з неповторного київського краєвиду – з зелені, з природи.

Другий фактор стосується того, що золотоверхе завершення в жодному разі не можна знецінювати. Золоте завершення, яке вже за своєю суттю є ексклюзивним, ми маємо право надавати тільки таким місцям та будівлям, які мають не рядове, а виняткове значення. Тому в Києві золоте завершення отримали тільки два об'єкти, які були найважливішими серед усіх інших. Це був, по-перше, загальноміський, загальнодержавний осередок – дитинець; і, по-друге, це був головний осередок духовності, науки та культури – Києво-Печерська Лавра.

І нарешті, ми повинні розуміти, що для розміщення золотих верхів у Києві були унікальні, винятково сприятливі передумови. Золоті верхи розміщені на природному підвищенні, серед багатого рельєфу, садів та рослин, які становлять разом з усім своїм оточенням єдину цілісність. Таких можливостей у жодному іншому місті світу немає. І тільки в Києві, для розв'язання подібного завдання був споконвічний досвід та відповідна концепція бачення свого довкілля.

Тому Київ – єдине місто у світі, яке називається “Золотоверхим”. Для цього є свої причини. Адже ніхто не може назвати “золотоверхим містом”, наприклад, Петербург, хоча у ньому блистять від позолоти завершення багатьох будинків, храмів, адміністративних установ. Суть проблеми у тому, що термін “золотоверхий” у Києві стосується усього міста загалом, а не окремих будинків; а про Петербург цього не скажеш. Петербург – місто, в якому збудовані прекрасні будинки, які мають золоте завершення, але Київ – “золотоверхе місто”. Бо Київ не просто сукупність будинків, а сукупність різних елементів: Київ – це рівною мірою Київські гори, ріка Дніпро, історичні пам’ятки, сади та будинки. Тобто Київ є сукупністю архітектури і природи, яка разом називається “Місто Київ”. Золотоверхість Києва власне ілюструє традиційно притаманний Україні спосіб мистецького мислення, демонструє властиву їй сутність філософії формувати довкілля.

Золоті верхи Києва отримали відображення і в поезії. Микола Зеров у сонеті “Київ з лівого берега”, оспівуючи красу Києва, писав: “Вітай, замріяний, золотоглавий На синіх горах. ...Силу ще таїть Оця гора зелена і дрімлива, Ця золотом цвяхована блакить” [184, с. 27]. І далі: “І недаремно вихваляють гіді Красу твою, твій найдорожчий дар: Синіють види. Зеленіє яр, І стелються сліпучі краєвиди” [184, с. 28].

Крім будівництва, в головних осередках Києва розташовувалися важливі об’єкти, архітектурні домінанти на відповідних ділянках по усій території міста. У 60-ті роки XI ст. безпосередньо біля дитинця відбулося будівництво Золотоверхого Михайлівського монастиря [179, с. 75]. У XII ст., в межах міста Володимира були збудовані Андріївський та Федорівський монастирі [179, с. 78]. Палаці князі будували в городі, а також поза містом. Юрій Довгорукий у XII ст. побудував заміський двір, який назвали “Рай” – напроти Києва, за Дніпром [180, с. 113]. За межами дитинця, на правому березі, крім Копиревого кінця та Подолу, у XII–XIII ст. забудовуються Щекавиця, Киселівка, Клов, Печерськ, Видубечі, Лиса гора та інші території. У середині XII ст. Святослав Всеволодович будує собі оселю “Новий двір” на Копиревому кінці. Рюрик Ростиславич мав свою резиденцію у Білгороді в 15 км від Києва [180, с. 132–133]. Інтенсивно велось будівництво монастирів; в XI ст. це відбувалося переважно поза містом. Це були Печерський, Дмитрівський, Видубецький, Кловський, Симеонівський монастирі [180, с. 75]. П. Толочко пише про це так: “Архітектурний вигляд стародавнього Києва доповнювали будівлі навколишніх районів. Церква

Св. Миколи біля підніжжя Йорданівського городища, Кирилівська церква, Кловський монастир, церква Спаса на Берестові, Печерський і Видубецький монастирі являли собою архітектурно-мистецькі осередки, які ніби обрамлювали центральну частину міста” [41, Т.3, с. 197]. Споруди, найбільш відповідальні з архітектурної точки зору, розміщували в рельєфі у якнайвиразнішій ситуації: переважно на високому місці, так, щоб будинок було добре видно, навіть якщо це призводило до конструктивних складностей. Так, у 1070 р. князь Всеволод Ярославич збудував біля свого загороднього Красного двора собор Архангела Михайла у Видубечах. Як пише М. Каргер, “...побудований на високій горі понад Дніпром собор Михайла вже в кінці XII ст. опинився в небезпечному становищі: стрімкий берег, що його сильно розмивав повноводний Дніпро, загрожував соборові катастрофою. Петро Милонег, за розпорядженням князя, закріпив берег, побудувавши кам’яну підпорну стіну. Навіть на рівнинному Подолі, для будівництва церкви посеред житлової забудови, було знайдено горб, який піднімався на 5 м вище від навколишніх ділянок [180, с. 117]. Відомо із літопису, що найдавнішу церкву Св. Василя у Києві було збудовано на горбі, де давніше стояла фігура Перуна [179, с. 52].

Велике значення у житті стародавнього Києва посідала річка Либідь, що пропливала серед околиць та була ніби природною межею осередньої частини міста. Відомо, що у XVII–XVIII ст. ця річка у декількох місцях була перегороджена, у зв’язку з чим утворилися невеликі озера та стави, на яких стояли водяні млини [179, с. 91]. На мальовничих схилах р. Либеді розкинулося княже село Предславино, інші оселі часів Київської Русі, а також курганні могильники [179, с. 90].

Багато важливих архітектурних об’єктів було збудовано трохи далі від Києва. Вниз по Дніпру, на віддалі трьох кілометрів від Печерського монастиря стоїть Видубецький Михайлівський монастир. Тут, на високому горбі, що піднімається над церквою Св. Михайла, був замок, так званий Красний двір [179, с. 97–99].

Найвіддаленіший північний район давнього Києва розкинувся вздовж т. зв. Кирилівських висот. Там, на високій горі, у місці, де Бабин Яр виходить у долину Дніпра, в середині XII ст. заснований Кирилівський монастир. А трохи нижче, у Дорогожичах, був плацдарм, де формували своє військо київські князі [179, с. 88]. Важливою фортецею на північній околиці Києва був Вишгород. Із західної сторони від Києва, на віддалі 15 км, над річкою Ірпінь за

розпорядженням князя Володимира, у X ст. було закладено місто Білгород (тепер село Білгородка). На південь від Києва, на віддалі 50 км, проходила лінія оборонних фортифікацій вздовж річки Стугни. Літопис інформує про будівництво оборонних рубежів, які захищали Київ: "...И нача ставити города по Десне, и по Востри, и по Трубежеви, и по Суле, и по Стугне..." [180, с. 36]. Усі ці оселі формували разом з Києвом одну, взаємопов'язану архітектурну та оборонну систему.

Традиційна житлова забудова у Києві переважала у вигляді будинків садибного типу, призначених для проживання однієї родини. Садибний характер забудови Києва підтверджують матеріали археологічних досліджень, описи, а також зображення будинків на гравюрах з XVII ст. тощо. Садиби були просторими. Археологічні дослідження показують, що віддаль між протилежними ділянками огорож у садибах на Подолі становила 26–27 м [179, с. 111]. Забудова міста була малоповерхова. Головним будівельним матеріалом, з якого споруджували житлові будинки у Києві, за винятком палаців деяких князів, було дерево [170, с. 108–114].

Ю.С. Асеев у книзі "Архитектура древнего Киева" подає матеріал, який, в аспекті нашого дослідження, має істотне значення. Він пише: "Композиції садиб мали мальовничий характер. Будівлі розміщувались з дотриманням правила "прозора", за яким заборонялося заслоняти сусідам вид на природу, вулиці, на будівлі, що були орієнтирами забудови. Цікава інформація про містобудівельні правила, що їх застосовували на Русі, є в збірнику законів і постанов, – в так званій "кормчій книзі", відомій за списком XIII ст. У ній говориться: "...иже ветхий двор обновляя, древнего образ да непременит... (т. е. если застройщик дом построит по-новому – примітка Ю. Асеева)... и не отимати света, или прозора соседем... Егда же два двора будет противу себе, подобает между ними быти 12 стопам... (тобто прибл. 4 м – примітка Ю. Асеева)". Тут Ю. Асеев дає своє посилання на джерело: ("Кормчая книга". Издана в Варшаве в 1785 г. по московскому изданию 1653 г., с. 475).

Далі Ю. Асеев відзначає, що "Кормчая книга" давала припис під час будівництва домів ставити їх так, щоб відкривався вид на природу, як це робили у Константинополі ("яко же бы видеть море") [180, с. 18–19] і продовжує: Навряд чи можна сумніватися в тім, що при забудові давнього Києва діяли принципи давньоруської естетики [180, с. 19]. Він пише: "Мальовничий принцип планування відповідав укладові давньоруського життя і естетичним поглядам

давніх русичів. Як показали археологічні дослідження останніх років на Подолі та Старокиївській горі, в забудові були відсутні монотонність і скупченість, і тим давньоруські міста відрізнялись від середньовічних міст Візантії, Заходу і Сходу” [180, с. 21].

Масова міська забудова Києва була дерев'яною і передбачала два конструктивні типи жител: зрубні та стовпові [13, с. 76].

Конструктивно житлові будинки Києва виконувались у вигляді дерев'яного зрубу, зробленого з колод, покладених одна на одну горизонтально; а другий варіант – у вигляді дерев'яного каркаса, який складався з вертикальних стовпів і горизонтальних брусів та з елементів, які забезпечували стійкість конструкції і теплоізоляцію будівлі. Обидва ці варіанти конструкції властиві традиційному будівництву України від дуже давніх часів, а також застосовувались у сусідніх з Україною землях.

Кількість мурованих будівель у Києві не була великою. Дослідники, посиляючись на архіви, дають інформацію, що у 1846 році у Києві було 5310 будинків; лише 172 з них були кам'яні, решта – дерев'яні [185, с. 12]. Проте у Києві у давнину муроване будівництво здійснювалося все ж таки в більших обсягах, ніж це було в інших містах України. Початок кам'яного будівництва у містах давньої Київської держави переважно належить до згадки у літописі 945 року про кам'яний терем княжого двора в Києві. У 989 р. князь Володимир приступив до будівництва мурованої Десятинної церкви. У 1037 р. на місці однойменної дерев'яної церкви почали будувати кам'яний Софіївський собор [41, Т. 3, с. 195].

Пізніше в Києві будували з каменю та цегли тільки найрепрезентативніші будівлі: церкви, монастирі та, часом, тереми. Будували з каменю деякі будинки, мабуть, з престижних міркувань.

Від найдавніших часів Київ, так само, як і вся Київська Русь, мав дуже тісні зв'язки з зарубіжними країнами. “Протягом X–XIII ст. Київ був найбільшим торговим центром Русі. До Києва прибували купці не лише з усіх кінців староруської держави, а й з сусідніх країн (Скандинавії, Польщі, Чехії, Угорщини, Арабського Сходу, Хозарії, Візантії тощо)” [41, Том 3, с. 198]. Керівництво Давньоруської держави, громадськість були добре поінформовані про стан будівництва та архітектуру за кордоном. У “Повісті временних літ” від 989 року написано: “...коли Володимир вирішив збудувати в Києві церкву Пресвятої Богородиці, тобто Десятинну церкву, то спочатку послав привезти майстрів від греків” [179, с. 53]. Отже, як справедливо пише про це Ю. Асеев, давній Київ не стояв осторонь світового архітектурного процесу [181, с. 37]. Звідси вип-

ливає такий висновок. У тому, що будівничі Давнього Києва застосовували інші методи формування архітектурного простору, ніж це було прийнято в країнах Сходу й Заходу, ми не можемо бачити прояву якогось незнання або відсталості, але маємо розглядати той факт як проявлення свідомого вибору людьми власне такого, а не іншого способу формування архітектурного доквілля, бо він якнайкраще відповідав умовам Русі, її традиціям, світоглядіві її людей і особливостям її природи.

В результаті в іпостасі міста Києва було створено витвір мистецтва, що є неповторний і примітний у контексті світового мистецтва загалом.

Як архітектурний комплекс Київ отримував завжди дуже високу оцінку сучасників. В XI ст. Адам Бременський порівнював Київ з Цар-Городом, тобто з Константинополем [179, с. 4]. Краса й велич Стародавнього Києва чинили величезне враження на татар, які у XIII ст. вирушили походом, щоб завоювати Русь. Як пише літопис, татарський хан Менгу, зупинившись на березі Дніпра напроти Києва, "...удивися красоте его и величеству его".

Мандрівники, які відвідували Київ у пізніші часи, також відзначають неповторну красу цього міста та красу країни, серед якої це місто лежить. Павло Алеппський, який був у Києві у 1654-1656 р., супроводжуючи у подорожі антіохійського патріарха Макарія III, пише: "Дорога через Україну йшла здебільшого серед численних садів, що їм нема ліку, і ланів усякого збіжжя заввишки людини, - неначе те море безкрає, широке та довге. О, яка це благословенна країна! Що за благословенний нарід! Який він численний!". У Києві, пише далі Павло Алеппський, "...при кожному домі, неначе при яких палатах, є великі садки, де ростуть усі овочеві дерева, які тільки в них удаються: безліч дерев алеппської шовковиці... Є також великі горіхові дерева, багато в цих садах росте винограду. Серед прегарних грядок з огірками вони сіють багато крокусу, руті і гвоздиків різних барв" [161, с. 28]. Про багатство садів у Києві пише також академік Гільденштедт, який був у цьому місті у 1774 р.: "Овочеві дерева можна знайти майже коло кожного будинку в Києві" [161, с. 56]. Еріх Лясота у своєму щоденнику від 1594 р. пише про Київ так: "...сучасне місто побудоване внизу в долині на правому березі Дніпра, воно займає досить великий простір, тому що майже при кожному домі є садок. В місті є багато церков, вони майже всі є дерев'яні. Замок стоїть високо на окремій горі, і займає великий простір; він також не мурований, а дерев'яний, обмазаний глиною". З захопленням і з визнанням пише Е. Лясота про Печерський монастир, і "прекрасну муровану церкву в ньому" [161, с. 16, 17].

Образну характеристику Києва, як це місто бачили співвітчизники самої України, дав Петро Жур, описуючи подорож Т. Шевченка по Україні у 1845 році [185, с. 36]: “Київ був неповторно гарний своїми садами, наддніпровськими горбами і кручами, своїми старовинними храмами, що виблискували золоченими банями у Старому місті, на гористому узвишші біля сивого Славутича, розмаїттям своїх мальовничих красвидів”. М.П. Погодін, професор Московського університету, який побував в Україні у 1842 році, про Київ записав таке: “За своїм положенням – це перше місто в Європі; такого розмаїття нема ніде” [185].

Київ подає нам приклад того, коли традиційне для України пов’язання міста з природою виступає особливо виразно. Бо ті елементи, ті цеглинки, з яких складається Київ, є дуже сильні, експресивні. Київський красвид є ніби намальований крупними мазками. Усі елементи є великі та виразні. Як у Києві є ріка, – то це повноводний Дніпро; якщо рівнина, – то це безкрайній лівобережний степ; якщо гори, – то це височенні дніпрові кручі; якщо сади, – то вони займають ціле місто; а якщо вже виростають святкові будови, то вони виділяються золотом.

І власне тому Київ створює таке незабутнє враження.

4.5. Місце природи в архітектурному розвитку Львова

Історичному розвитку Львова присвячена багата наукова література. Серед найважливіших книг необхідно назвати насамперед праці Д. Зубрицького “Хроніка міста Львова”, 1844 [186] і “Історія древняго Галичско-Русского княжества”, 1855 [187]; А. Чоловського “Львів за руських часів”, 1891, [188] і “Історія Львова від заснування до 1600 року”, 1925 [189]; І. Крип’якевича “Львів, його минувшина і теперішність”, 1910 [190]; серію книг “Львівська бібліотека”: У 37 т., 1907–1938 [191]; О. Степанів “Сучасний Львів”, 1943 [192]; книги “Історія Львова”, 1984 [193] і “Історія Львова в документах і матеріалах”, 1986 [194]; О. Шишки “Наше місто Львів”, 2002 [195] та багато ін.

Найдавніший період розвитку Львова є предметом наукових дискусій. На території міста знаходять археологічні матеріали з дуже давніх часів. Разом з тим місто ніколи не було осередком групи сільськогосподарських осель; а княжою столицею місто Львів стало щойно у XIII ст. Місто було на традиційному пограниччі між Галицькою і Волинською землями. Інтенсивний розвиток Львова у давні часи і в середньовіччі пов’язують переважно з розвитком комунікацій та зі зростанням торгівлі.

Особливість географічного розташування Львова полягає у тому, що це місто лежить не на річці, а на Головному Європейському вододілі; на межі, яка ділить ріки, що пливають до Середземного моря, від рік, які пливають до морів Півночі. Тому на території Львова є тільки сухопутні, а немає водних доріг. Отже, архітектурна ситуація Львова інша, ніж це є в інших містах України. Разом з тим в архітектурному вирішенні Львова ми бачимо усі ознаки, які традиційно склалися в композиції українських міст.

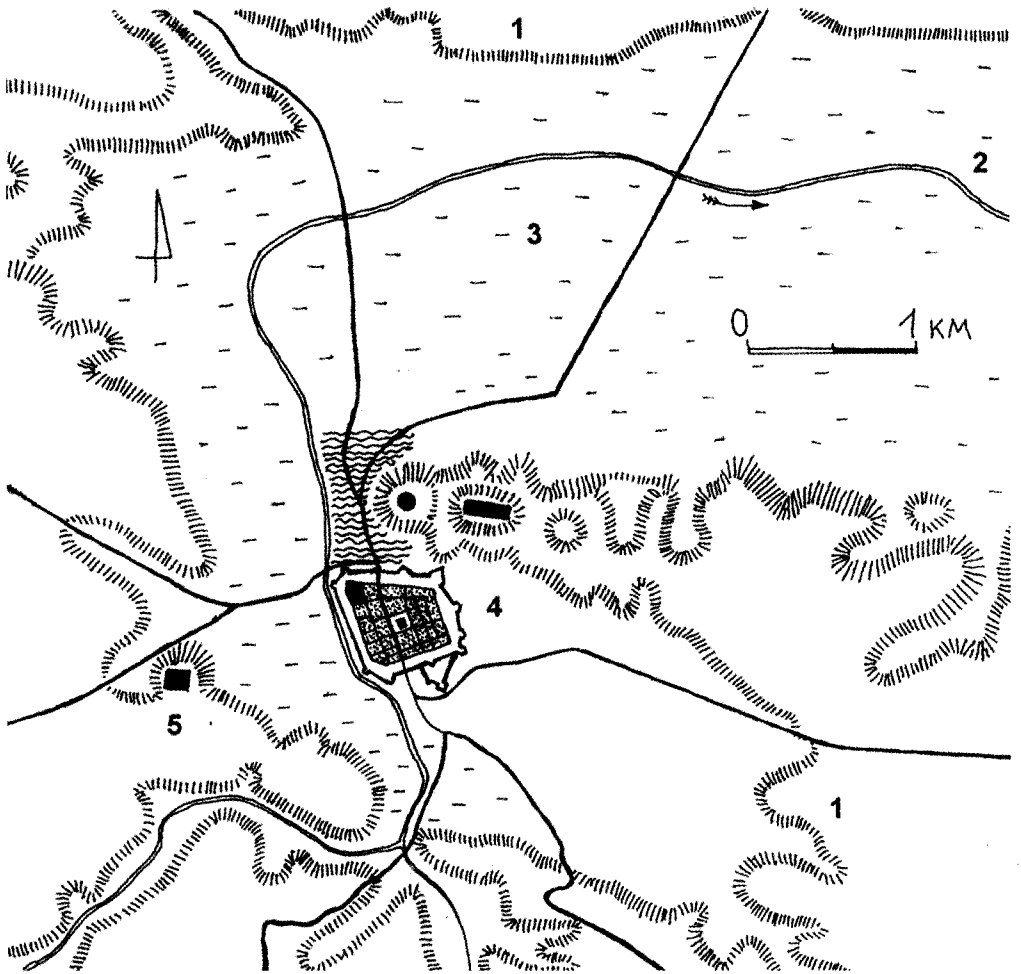

Рис. 72. Схема архітектурного вирішення давнього Львова:
 А – розташування міста: 1 – пагорби; 2 – ріка Полтва; 3 – мочари;
 4 – осередок міста; 5 – церква Святого Юра

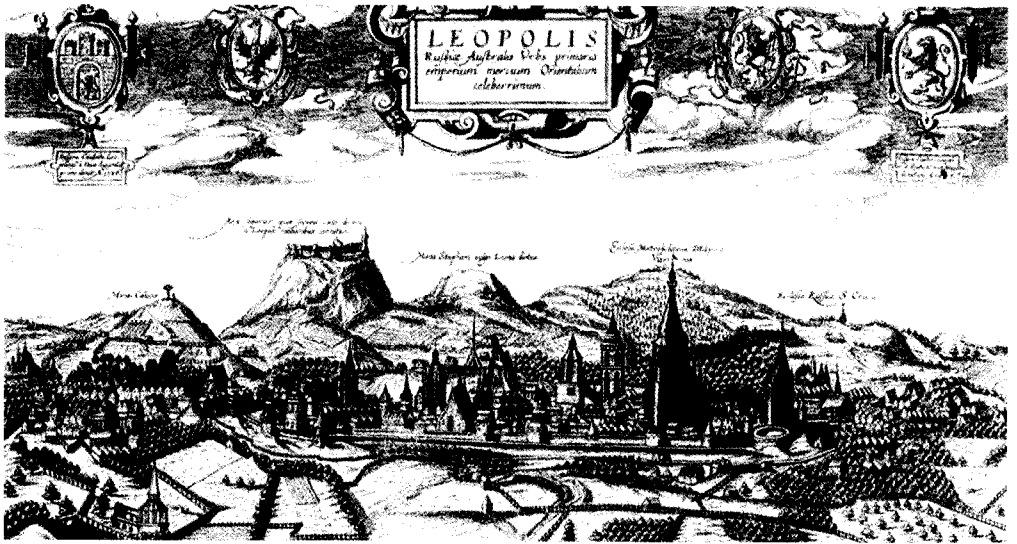

Рис. 72. (Продовження). Схема архітектурного вирішення давнього Львова:
Б – гравюра: панорама міста Львова. Автор гравюри А. Пасаротті. 1618 рік

Львів був збудований у широкій долині, у якій з окремих маленьких потоків формується річка Полтва. Лінія Європейського вододілу лежить звідси на віддалі близько 4 км. Львівська долина оточена з усіх боків пагорбами. Посередині долини піднімається група високих узгір'їв, яку з трьох боків оточує долина річки Полтви. Ця група узгір'їв примикає до навколишніх пагорбів тільки зі сходу. Група узгір'їв складається з трьох гір. Найвищою з них є гора "Високий Замок"; відносна висота цієї гори понад долиною Полтви перевищує 100 м. Із західної сторони гору Високого Замку продовжує трохи нижча від неї Княжа, або Лиса гора. Ця гора з трьох сторін спускається вниз до Полтви, і від заходу, півночі та півдня біля річки має доволі простору берегову терасу. Від Високого Замку в напрямку до сходу, відділена від нього ярмом, височіє гора Лева, а також далі горби Кривчицьких висот, які безпосередньо примикають вже до Розточчя.

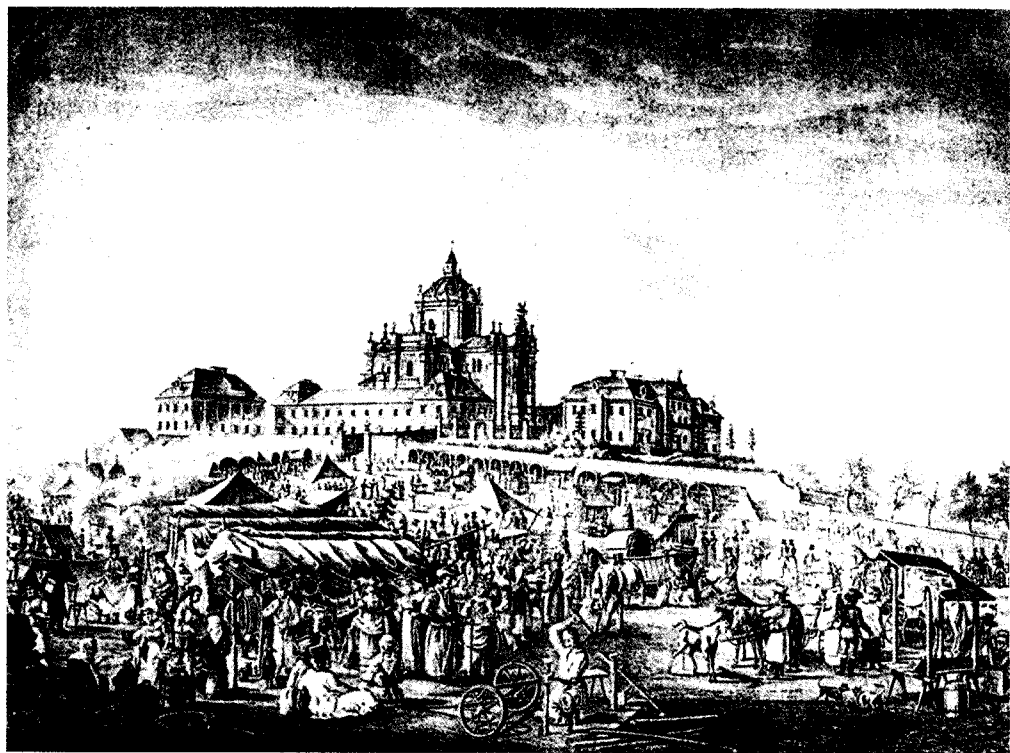
Дно Львівської улоговини у давнину було все вкрите мочарами. Ці мочари, ніби кільцем, з трьох боків оточували центральні пагорби Львівської улоговини, а також земляні тераси, що були біля тих гір біля їх підніжжя. Пагорби, що простягаються навкруги Львівської долини, за мочарами мають висоту приблизно таку саму, як Високий Замок. Вони формують ніби природний амфітеатр, що зеленими схилами оточує цю улоговину навколо. Середину композиції становить Високий Замок, а біля нього: від заходу Княжа (або Лиса) гора і від сходу гора Лева.

Львів, відповідно до традицій, сформувався на основі крайнього, найдалі висуненого в бік Львівської долини виступу гори, а саме – на основі Княжій гори. На Княжій горі була влаштована фортеця, тобто дитинець, а біля цієї гори, на терасах, що спускалися до Полтви, розвинувся посад, тобто властиве місто, з торговельними і ремісницькими кварталами. В такий спосіб було створено урбаністичну містобудівну систему, яка мала природні фортифікації. Від сходу територія посаду прилягала до укріплень дитинця, а від півночі та заходу цю територію захищала смуга мочарів, які були непрохідними і взимку, і влітку. Тільки з південної сторони від міста потрібно було влаштовувати штучні фортифікації.

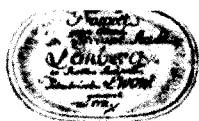
Відповідно до традицій архітектурна система Львова на тому не була завершена. На найвищій вершині львівського краєвиду, на горі Високий Замок, було збудовано оборонну фортифікацію – власне “Високий Замок”. Фактично ця фортеця ніколи не відігравала дуже важливої функції, тому що вона стояла стосовно до міста дуже високо, отже, добиратися до неї було важко; а, крім того, у Високому Замку завжди були труднощі з водопостачанням. Через те Високий Замок використовували насамперед як сторожовий пост для спостережень за околицею. Але головне значення Високого Замку полягало у тому, що це була архітектурна емблема міста, його візитівка. Високий Замок, розташований на вершині найвищої гори, завершував собою весь краєвид Львівської улоговини.

*Рис. 73. Види Львова:
1 – львівські вежі. Вид на Львів у 70-ті роки XIX ст. Малюнок В. Грабовського*

2

3

*Рис. 73. (Продовження). Види Львова:
2 – комплекс церкви Святого Юра.
На ярмарковій площі. Літографія О. Лянге 1830 рік;
3 – панорама міста Львова.
Вид від церкви Св. Юра (справа) до Високого Замку.
Панорама виконана у XIX ст.*

Крім головного адміністративно-господарського та мешкального осередку, який сформувався у Львові на основі центральних пагорбів Львівської улоговини, у місті від найдавніших часів існує ще один – релігійний, культовий осередок, що склався на основі Святоюрської гори. Святоюрська гора розташована на віддалі 2 км від Високого Замку, на південно-західному схилі Львівської долини. Ця гора виступає з-серед зелених масивів та має характер ландшафтної домінанти. Гора пов'язана зі стародавніми легендами, які пояснюють її культовий характер та мають безперечно дохристиянське походження. Це, зокрема, легенда про змія, який нібито тут жив та якого перемиг колись львівський князь. Святий Юрій, під патронатом якого у давнину тут було споруджено храм, відомий як змієборець. Церква і монастир Святого Юрія виступають як архітектурна та ідеологічна домінанта міста.

З архітектурного погляду Львів ніби у концентрованому вигляді містить ті самі ознаки, які властиві іншим українським містам. Як бачимо з вищенаведених матеріалів, у давній Західній Україні найбільше кидається у вічі наявність двох типів міст. В одному з них архітектурну композицію формують на підставі контрастного зіставлення територій, забудованих на невисоких островах, з навколишніми мочарами, які створюють вільний від усякої забудови архітектурний фон. Прикладами таких вирішень є міста Буськ, Белз, Володимир, Луцьк та ін. Другий тип формування архітектури міст ґрунтується на тому, що місто будують на високій горі: на ній споруджують дитинець, а у її підніжжі – поділ. Так, зокрема, збудовані міста Тербовля, Галич, Київ.

Львів має характерні ознаки, властиві для обох варіантів архітектурної композиції міст. З одного боку, вирішальне значення для ландшафтного сприймання архітектурної композиції Львова має наявність у комплексі цього міста високих гір: Княжої гори, що піднімається безпосередньо над містом, і Високого Замку. У цьому відношенні Львів має не менше архітектурних переваг, ніж Галич чи Тербовля.

З іншого, – архітектурна композиція давнього Львова має дуже багато спільних ознак з тими містами давньої України, які розвивалися в низинному місці, серед мочарів. Стародавній Львів також оточували мочари, які не підлягали забудові. І тому місто з усіх боків можна було бачити нічим не закрите, у вільній перспективі, на фоні непорушної низької зелені.

Не можна не побачити також великої подібності у розташуванні в містах релігійних, культових осередків; конкретно – у Львові та в Києві. Таке саме міс-

це, яке посідає в Києві Печерська Лавра, у Львові має Святоюрський монастир. Ця подібність стосується і значення цих комплексів, і їх розташування, і підходу до їх архітектурного вирішення. Обидва вони в найтісніший спосіб пов'язані з природним довкіллям.

Загалом архітектурно-мистецьке вирішення львівського ансамблю було дуже чітким і виразним. Вид на місто відкривався з усієї території Львівської долини та з висот, які цю долину оточують. За широкою смугою торф'яних боліт, вкритих трав'янистою рослинністю, підіймалися розташовані у центрі цього природного амфітеатру високі гори, увінчані Високим Замком. На долішній терасі західної гори стояв комплекс княжих теремів, церква та вежі. Нижній ярус міста формувала широка смуга торгово-ремісницької забудови, з рівномірно розташованими серед мешкальних будинків монументальними міськими храмами. Забудовані квартали плавно спускалися з міської гори зверху вниз і різко обривалися в місці, де починалися надполтв'янські мочари.

Своєю чергою, від осередку міста відкривалася чудова панорама пагорбів та висот, які оточують Львівську улоговину. Збудований високо на горі Святоюрський монастир був головною архітектурною домінантою приміського краєвиду.

У XIII ст. відбулося розширення і перебудова центральної частини міста на засадах Магдебурзького права. Для нової забудови було призначено територію розміром приблизно 500 x 500 м, що лежить на південь від старого міста. Отже, розмір нової частини міста не був дуже великим. Але відтепер властивим центром Львова став новозбудований осередок, а усі давні райони перетворилися у передмістя. Характер планування і забудови нового центру були докорінно відмінними від тих звичаїв, які були прийняті на Русі; новий комплекс був такий, як були інші міста середньовічної Європи. Новий осередок Львова отримав регулярне планування та щільну забудову.

У контраст до цього територію усіх передмість забудовували по-давньому. Тут усюди ставились окремі садибні будинки, посеред садів, а планування вулиць було негеометричним. Отже, сталося так, що переважна частина Львова у новіший час не змінила свого вигляду; уся вона, по суті, залишалася великим садом.

Дуже тісний зв'язок архітектурного вирішення Львова з природою описав Мартин Груневег, горожанин з Гданська, що жив у Львові у 1582–1602 рр. Він пише: "Львів... лежить у такому місці, неначе це альтана посеред раю. Дуже гарні околиці... Як тільки трохи перейти через поріг, натрапиш на стільки диво-

вижних речей, що деінде треба було б подорожувати сто миль, щоб таке побачити. Тут широкі поля, гори і долини, пагорби і верхи, чагарники й ліс. Відразу за міською брамою все це не тільки можна оглядати, але й досягти руками. Не знаю міста у всьому Королівстві, яке було б багатше на садки... І городи вони мають не тільки для пожитку, але й для забави, – у городах є гарні альтанки, ставки, навіть майданчики для кеглів” [196, с. 109].

Виникає запитання: чому, незважаючи на появу в міському центрі Львова дуже щільної забудови і західноєвропейського, т. зв. “магдебурзького” планування, Львів продовжував робити враження “зеленого міста”? Міста, яке має багато зелені і яке є добре пов’язане з природою? На це запитання дав відповідь сам Мартин Груневег, коли сказав: Львів “..лежить у такому місці, неначе це альтана посеред раю”. Бо це означає, що будівля, або урбанізований простір, яким є у цьому випадку альтана, поставлена серед природи в такий спосіб, що людина, перебуваючи у тій будівлі, може почувати себе, ніби вона безпосередньо є в цьому раю, який є навкруги, і немає перешкод, які цю людину від того раю відділяли б.

Загалом, у середньовічному осередку Львова, для того, щоб сприйняти “рай”, який був навколо, треба було спочатку вийти через міську браму на передмістя, і побачити усю неповторну красу міського краєвиду. Але все одно в умовах перебудови української архітектури йдеться про те, щоб поставити урбанізований елемент в такий спосіб, щоб від нього можна було належно сприймати навколишній природний світ. Йдеться про застосування у містах урбаністичного принципу: “альтана посеред раю”. В умовах, які змінилися, необхідно було розв’язувати поставлене перед собою завдання вже іншими методами, які впливають із змінених умов і можливостей. Метод “формування альтани посеред раю” пізніше застосовувався у вирішенні численних інших композицій, наприклад, у Крехівському монастирі, у містах-фортецях Нові Стрілища, Станіславів тощо.

Загалом ми маємо відзначити, що Львів від найдавнішого часу був прикладом застосування традиційних для України форм єднання антропогенної архітектури з природою.

4.6. Застосування екологічно орієнтованих методів у формуванні довкілля в Україні XIV–XX ст.

На початок другого тисячоріччя н. е. в Україні сформувалась чітка система поглядів, які визначили спосіб формування архітектурного середовища у селах і містах. Послідовне застосування вироблених концепцій та методів створи-

ло можливість для появи творів, які увійшли до скарбниці світового мистецтва. Традиційний спосіб забудови міст і осель дав необхідний простір для їх розвитку в умовах Київської Русі та окремих феодальних князівств. У XIV ст. та пізніше на розвиток архітектури і урбаністики на українських землях чинили чим раз більший адміністративний та ідеологічний тиск сили поза межами України, для яких традиційні автохтонні погляди і архітектурні методи, що історично розвивалися в Україні, були чужими. Тому у формуванні осель не можна було розраховувати вже на цілеспрямовану державну підтримку архітектурних вирішень, які спиралися на властиві для України традиції, але навпаки; адміністративний та ідеологічний тиск був спрямований переважно в інший бік.

Усе ж формування архітектурного середовища в Україні значною мірою зберігало свою ідентичність. Резервом, базою для цього була передусім архітектура села, що розвивалася відповідно до своїх традиційних звичаїв аж до XX ст. Ще одним чинником, який впливав на формування архітектури осель, зокрема найбільших українських міст, були традиційні, історично сформовані архітектурні рішення, що вже існували. Історично сформовані у містах архітектурно-просторові комплекси мають свою власну, величезну інерцію, змінити яку часто нереально. Крім того, наявність у містах та у комплексах традиційної мальовничості, зв'язок доквілля з природою, а також історично сформована краса міст впливали також на характер вимог населення та забудовників до формування свого доквілля.

Тому ми повинні відзначити, що загалом у XIV–XIX ст. в Україні архітектурна діяльність відбувалася значною мірою у руслі засад і принципів, які були вироблені раніше. У той час в Україні було створено багато нових творів того напрямку, який був скерований на єднання архітектури з природою.

Не вдаючись до детального аналізу архітектури цього періоду, відзначимо, що в аспекті прагнення зберегти у новому будівництві традиційні методи пов'язання з природою необхідно виділити такі характерні ситуації. Перша з них виникала тоді, коли монументальну будівлю, передусім церкву, розміщували на високому місці, так, що її було видно здалека. Переважно це було місце, пов'язане з стародавнім релігійним культом, і де перед тим уже стояла давніша церква, яку тепер потрібно було замінити. У такому разі, формуючи новий комплекс, фактично завжди і у всьому дотримувалися традиційних правил, пристосовуючись тільки до вимог чинного на той час архітектурного стилю. В такий спосіб виникли такі дуже видатні архітектурні споруди, як церква і комплекс Святого Юра у Львові (1744–1770), церква Святого Андрія у Києві (1747–1753),

комплекс Почаївської Лаври (1771–1791), Колегіум у Кременці (1731–1743) та ін. Ці споруди в мистецькому та просторовому відношенні продовжують давні архітектурні традиції та розвивають їх. Необхідно підкреслити, що ці будівлі за своїм задумом і композицією не є такими, що їх принесено у Русь з далеких країн вкупі з західним стилем бароко. Ці будівлі не є в Україні чужими; вони мають свій власний мистецький ґрунт у традиційній архітектурі. Відмінним, стосовно давніших традицій української архітектури, є хіба що застосування у тих будівлях контемпорального архітектурного декору, а також факт будівництва таких об'єктів з довготривалого будівельного матеріалу.

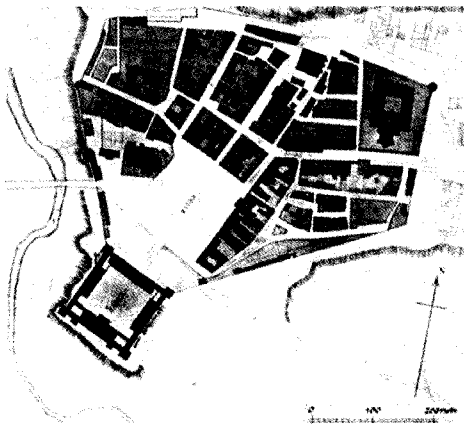
Разом з тим ситуація, яка склалася, свідчить про повну співзвучність традиційної української архітектури з архітектурою Європи у ширшому контексті. Адже авторами багатьох монументальних творів, що належать до цієї архітектурної родини, є архітектори, які вчилися за кордоном та були запрошені з закордону: В. Растреллі, Б. Меретин, Г. Гофман та ін. Ці видатні архітектори зуміли, без будь-якої своєї внутрішньої перебудови, повністю увійти у властиву для України методика формування архітектурних споруд, не допускаючи жодних дисонансів. Відзначимо, наприклад, що усі ці три великі майстри застосували у своїх творах обов'язкове для традиційних українських церков правило: ставити споруду вільно посеред простору, так, щоб був навколо неї круговий обхід. Усі будівлі цього класу є добре експоновані у навколишньому краєвиді.

Іншою ситуацією для того, щоб у нових умовах реалізувати традиційний зв'язок архітектури з природою, є формування нових міст. Показовим щодо цього є осередок міста Жовкви, яке було засноване у 1594 р. поблизу Львова. Будівництво Жовкви доручене коронним гетьманом С. Жолкевським львівському архітекторові італійського походження Павлу Щасливому. Місто Жовква загалом запроектоване відповідно до творчих принципів ренесансу. Проте засади ренесансу тут не були застосовані по-доктринерському. Осередком Жовкви є просторий Ринок. Ринок – площа, запроектована на підставі квадрата зі сторонами у 120 м [13, с. 159]. Площа Ринок розташована біля замку, у безпосередньому архітектурному зв'язку з ним. Вісь “Замок-Ринок”, відповідно до засад ренесансу, в композиції міста має особливе значення. У південно-західному напрямі ця головна вісь йде від Ринку через замкові ворота, перетинає просторий внутрішній парадний двір замку, і завершується монументальним колонним портиком біля входу в репрезентативні приміщення палацу. В північно-східному напрямку головна вісь веде від Ринку по середній з трьох

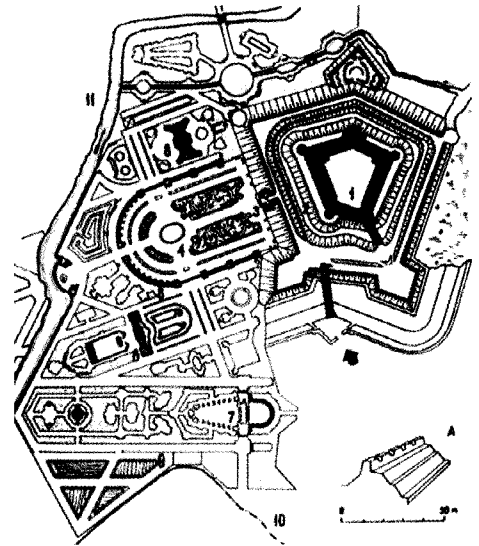
розташованих тут паралельних вулиць і завершується міськими воротами. Отже, архітектурне вирішення Жовкви загалом відповідає зразкам, прийнятим у той час у Західній Європі. Але уся ця збіжність на факті наявності парадної композиційної осі закінчується. Архітектурне вирішення Жовкви від початку асиметричне, мальовниче, саме таке, як прийнято це робити на Русі здавна. З лівого боку від Ринку, якщо стати обличчям до міста, а спиною – до замку, стоїть монументальна римо-католицька кафедральна церква, а біля неї висока дзвіниця. Церква стоїть вільно серед навколишнього простору, її можна обійти, побачити з усіх боків. На дзвіниці був розміщений годинник. Дзвіниця відіграла в Жовкві таку саму роль, як і вежі ратуш у інших європейських містах. У Жовкві були збудовані ще й інші монументальні будівлі, які разом з катедрою формували характерний для традиційних руських міст “вінок”, який оточував головний міський громадський осередок. На полях, що простяглися на південь від замку, розташувався великий парк, звіринець, озеро, а на віддалі кількох кілометрів – літня садиба Жолкевських на горі Гарай. До цієї садиби від міста вела парадна дорога.

Архітектурний комплекс, збудований у XVII–XVIII ст. у Жовкві, є зразком того, як одвічні українські архітектурні традиції отримували розвиток та застосування у новому будівництві. Передумовою для цього була висока культура володарів та будівничих, адекватне розуміння ними традицій та існуючої ситуації, а також архітектурних переваг, що їх ці традиції спроможні були дати.

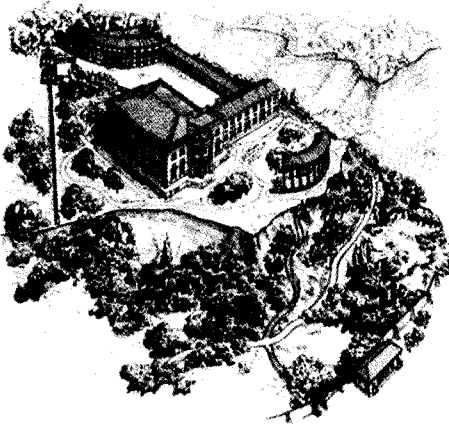
Дуже виразним прикладом, який демонструє специфічне українське бачення завдань і методів формування архітектурного простору, що випливають зі споконвічних традицій, є резиденція дуже заможної шляхетської родини, розташована у місцевості Ляшки Муровані на Львівщині. Ляшківський замок був однією з найбагатших резиденцій у Західній Україні. Замок на цьому місці стояв від дуже давніх часів. Його багато разів перебудовували та розширювали. У XVII ст. замок був оточений потужними фортифікаціями. У той самий час з південно-західної сторони від резиденції був закладений великий парк. У першій половині XVIII ст. складено план цього парку. Як бачимо, парк у м. Ляшки мав усі атрибути регулярного паркового стилю своєї епохи. Тут ми можемо побачити фонтани, статуї, зелений театр, оранжерею, лабіринт, трельяжі, паркові павільйони. Головна вісь найбільшого з партерів пов'язана з одним із фасадів замку і продовжується далі аж до іншого берега річки Стрваж.

а

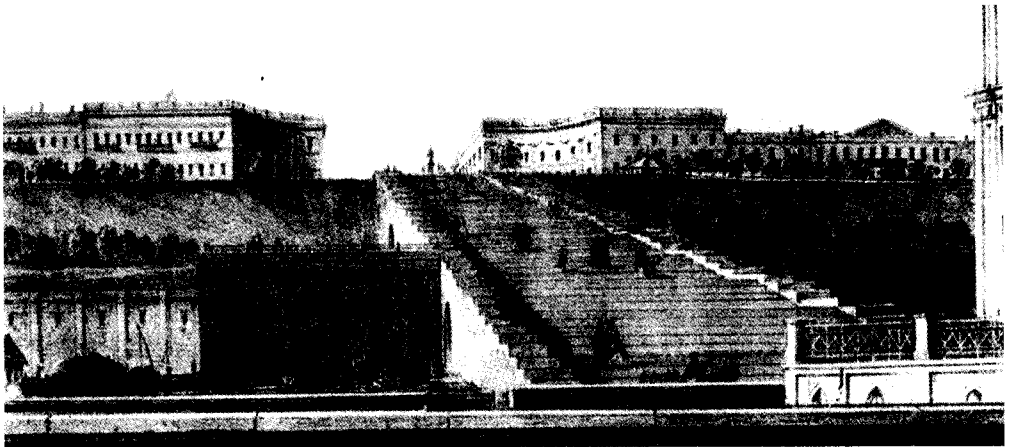
б

в

Рис. 74. Пов'язання архітектури з природою в архітектурних ансамблях і комплексах України:

- а – місто Жовква недалеко від Львова;*
  - б – комплекс парків біля замку в селі Ляшки Муровані на Львівщині*
  - в – палац графа М. Воронцова в Одесі на пагорбі над морем;*
  - г – приморські сходи в Одесі.*
- Середина ХІХ ст.*

г

Уся композиція цієї багатой та репрезентативної резиденції наводить на роздуми стосовно архітектурної концепції, покладеної в її основу. Проект парку виконаний на високому професійному рівні, який нічим не поступається західним зразкам. На реалізацію задуманого грошей не бракувало. У парку є все, що було у той час в інших, найбільших парках Європи. Проте між ними спостерігається принципова різниця. Оскільки парк у Ляшках не є великим суцільним парком, який має показати, що уся природа навколо, аж до горизонту, змінена за бажанням власника; саме він диктує природі свою волю. Ні, зовсім по-інакшому: парковий комплекс, збудований у Ляшках – це група окремих парків, розташованих довкола й вписаних у природне довкілля. Певна непов'язаність між собою окремих парків – це не є композиційний недолік, а лишень є світогляд, концепція. Комплекс у цілому не протистоїть навколишній природі, а співпрацює з нею. Отже, ми знову бачимо очевидну присутність тут споконвічної традиційної задумки-концепції, тільки вона у цьому разі одягнена у модерний для свого часу архітектурний одяг.

В інших умовах розвивалися такі архітектурні комплекси, як, зокрема, Крехівський та Манявський монастирі. Це об'єкти, які мають велике змістове значення. Образ тих монастирів повинен бути таким, щоб добре вкарбуватися у пам'ять, і таким, щоб невідривно асоціюватися з певними ідеологічними концепціями. У тих умовах було важливо, щоб архітектура комплексу була пов'язаною з традиційним образом українського монастиря. Ці комплекси, як правило, розміщувались у дуже мальовничій місцевості, були близькими до природи.

Разом з тим в реальних умовах, які існували тоді на землях України, ніяк не можна було обійтися без захисту монастиря від ворожого нападу. З цієї причини архітектурні об'єкти цієї категорії переважно будували так. Споруди розміщували згідно з традиційними засадами: не щільно і так, щоб кожен церкву можна було навколо обійти. Будівлі повинні були формувати взаємопов'язаний мистецький комплекс, архітектурне вирішення якого мало бути звичним для українських традицій. Але той комплекс вимушено мусив бути відділений від довкілля поясом фортифікацій. Не можна не бачити того, що наявність такого пояса здебільшого не псувала мальовничості комплексу та не нищила враження, що той монастир становить одне ціле з природою. Тут застосовували принцип, сформульований М. Груневегом: "...альтана посеред раю".

Подібна ситуація складалася також у випадках, коли доводилось будувати сильні фортифікації для захисту центрів малих міст, але потрібно було, щоб ці осередки не втратили на місцевості свого значення як архітектурного ядра певної великої території. У таких випадках фортифікації ніби накладалися на загальне просторове вирішення цілісності: архітектурна система існувала на території ніби сама по собі, а фортифікаційна система – теж сама по собі. Прикладом такого вирішення є, зокрема, місто Окопи Святої Тройці біля р. Дністер, а також інші.

Характерне вирішення в аспекті фортифікацій отримало містечко Нові Стрілища, що лежить на шляху від Львова до Галича. Містечко було локальним торговим осередком. Укріплене ядро цього містечка займало зовсім невеличку територію, близько 3 га. У межах фортифікацій була тільки торгова площа і торговельні будинки. Фактично уся мешкальна забудова залишалася на передмістях, які кільцем оточували міське ядро. Серед розосереджених житлових будинків, на мальовничих місцях, стояли церкви.

Особливо сприятливим періодом для розвитку і застосування українських традицій в архітектурі була доба Гетьманщини. Досягнення того часу заслуговують на особливу увагу. Це питання висвітлене у монографії В.В. Вечерського про архітектурну й містобудівну спадщину доби Гетьманщини [27].

Та обставина, що в Україні, у мисленні суспільства та у підсвідомості людей увесь час був присутній традиційний спосіб бачення свого довкілля як своєрідної єдності природних і штучних елементів, а також того, що навколо стояли численні приклади добрих архітектурних вирішень такого роду, постійно чинили вплив на тих, хто працював у сфері забудови міст України. Навіть тоді, коли офіційно діяли інші настанови, у творчості кращих архітекторів, людей високої культури, ми бачимо прагнення того, щоб орієнтуватися на поєднання архітектури з природою. Наведемо приклади. У дуже мальовничому місці, на одній з Київських гір, що піднімається над Дніпром, у середині XVIII ст. було побудовано т. зв. Маріїнський палац, призначений для перебування осіб царської родини під час їх приїзду до Києва. Також на Київських горах у дуже тісному зв'язку з ландшафтом було збудовано Андріївський та Володимирський собори, які мали для царської влади репрезентативне значення. У 1731–1745 рр. збудовано головну дзвіницю Печерської Лаври заввишки 96 м; у ясний, сонячний день її позолочений купол видно за десятки кілометрів. Високо, на Київській горі, у 1853 р. був побудований пам'ятник князеві Володимирові. І таких прикладів є багато.

В аспекті поєднання архітектури з пейзажем у будівництві ХІХ ст. особливо показовим є просторове вирішення центрального архітектурного комплексу міста Одеси. Забудову Одеси проводили на підставі концепції Ф. Деволлана, складеної у 1794 р., і відповідно до генплану, затвердженого у 1803 р. У центрі Одеси, на бровці морського берега, біля самого краю плоскої височини, що піднімається на 50 м понад морем, у 1820 р. було розпочате будівництво Приморського бульвару. По усьому периметру бульвару розміщений ряд будинків, звернених фасадами до моря. У центрі бульвару влаштовано напівокруглу площу. Від цієї площі до моря опускаються монументальні сходи. Вони були збудовані у 1837–1841 рр. Від бульвару та зі сходів розгортається широка панорама морських краєвидів. Під час проектування та будівництва цього комплексу генерал-губернатором Новоросії та градоначальником Одеси був князь Михайло Воронцов; власне він здійснював концептуальне керівництво забудовою Одеси. Ми повинні звернути увагу на розташування та архітектурне вирішення палацу цієї особистості. Будівництво палацу розпочали у 1829 р. Автором проекту палацу був Ф. Боффо; він був також автором проекту монументальних одеських сходів. Палац князя М. Воронцова розташований в кінці Приморського бульвару, серед парків та зелені, в такий спосіб, що від палацу відкривається далекий вид на море і на околицю.

Прагнення будувати у єдності з природою, краєвидом, демонстрували архітектори України навіть у дуже важких умовах ХХ ст., тоді, коли з'являлася для цього можливість. Особливо це стосується періоду відбудови українських міст у 1950-х роках, після війни. Наведемо приклади того, що було зроблено у той час у місті Луцьку. Під час реконструкції міста, на усій території заболоченої колись заплавини річки Стир, яка у довоєнний час вже була призначена для нової забудови, тепер було створено великий парк. Вздовж високого берега заплавини від сходу веде головна вулиця міста. Напроти осередньої частини цього нового парку, на високому березі заплавини було побудовано нову центральну площу. На осі цієї площі розміщено адміністративний будинок обласних адміністративних організацій. Нова головна міська площа розміщена на самому краю берегового схилу, а озеленений інтер'єр площі, за допомогою системи кам'яних сходів і терас поступово переходить в парк. Головною перевагою архітектурного вирішення цього ансамблю є винятковий за своєю мальовничістю краєвид – панорама, що відкривається через південний, незабудований бік площі. Від центральної площі і від терас добре видно стародавній міський острів з кам'яним замком,

який оточує плоска, рівномірно озеленена, розлога територія. У далечині видно узгір'я протилежного берега річки, з вузькою смугою розосередженої забудови передмість. Загалом архітектурний задум, який ґрунтується на тому, щоб надати, як це було в давнину, головне місце у композиції центру міста вільній від забудови заплаві річки Стир, дав змогу мати в Луцьку надійне архітектурне ядро, спроможне бути основою для його подальшого розвитку і для збереження його індивідуальної образності.

Застосування ландшафтної композиції під час відбудови міста Тернополя мало добрі результати. Місто також було дуже зруйноване під час Другої світової війни. У відбудові міста був збережений традиційний принцип орієнтування його архітектурної структури на головну площу, оточену з усіх боків забудовою Але одночасно у Тернополі було здійснено важливий захід, а саме – благоустрій і значне розширення міського озера, яке існувало здавна. Після капітальної перебудови греблі водне плесо розлилося на велику територію, і, підійшовши до високого річкового берега, на якому розташоване місто, безпосередньо увійшло в його центральний комплекс. На берегових схилах влаштовано декоративні зелені насадження.

Реконструйоване озеро стало головним мотивом краєвиду сучасного Тернополя. Особливо ефектним є вид, що відкривається на архітектурну панораму центральної частини Тернополя від вулиці – греблі, що провадить до міста уздовж південного берега водосховища. Від міста добре видно широке озеро та розташовані за ним пагорби, які вкриті лісами. В такий спосіб у Тернополі відновили давній, притаманний для України спосіб показувати місто: як виразно забудований архітектурний комплекс, але неодмінно на фоні розлогого природного краєвиду.

Істотні досягнення в аспекті дотримання стародавніх українських традицій в сучасній архітектурі має забудова післявоєнного Києва. Це насамперед забудова уздовж лівого боку вулиці Хрещатик, а також архітектурне вирішення багатьох будівель у Києві.

Наведені приклади слугують ілюстрацією того, що в новій архітектурі України XIV–XX ст. знаходили застосування традиційні методи архітектурно-просторових пов'язань середовища з навколишньою природою.

У формуванні архітектури дуже велике значення має вплив, який чинить орієнтація людини на природу при становленні конкретних архітектурних ком-

позиційних форм. Головне місце тут посідає визначення архітектурної масштабності будинків і архітектурної масштабності урбаністичних вирішень загалом.

В Україні вирішальне значення для формування масштабності архітектурних комплексів має масштабність навколишньої природи. Звідси випливає властива для України принципова нетерпимість до грандіозних споруд; до протяжних одноманітних будинків; до високих веж, які піднімаються з-серед довкілля, ніби димова труба. Такі споруди, як єгипетські піраміди, а також багатоповерховий довгий блок в дусі класичного конструктивізму, нарешті гладкий і високий мінарет несумісні з давніми архітектурними традиціями України.

Переважно архітектурна творчість України в минулому достосовувалася до цих вимог. Тому в Україні навіть найбільша церква завжди має таке членування об'ємів та архітектурного декору, яке робить цю споруду порівняльною з іншими будівлями, з природою, з деревами та з усім оточенням. Вежі-дзвіниці в Україні завжди отримують ярусне архітектурне вирішення, а не піднімаються із свого оточення, ніби гладкий стовп.

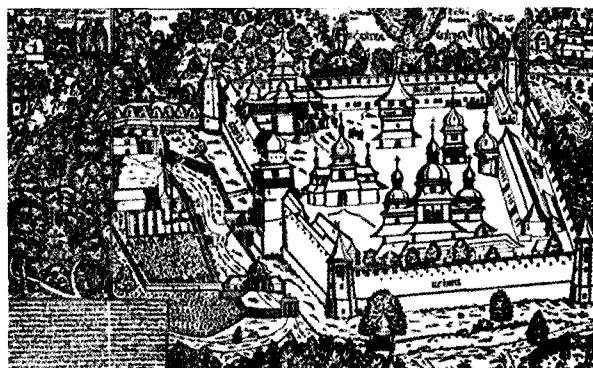
Крім перелічених вимог, українська традиція вимагала від архітектурного вирішення будівель конкретності, тобто того, щоб вони мали виразний вигляд. Необхідно було забезпечити можливість кругового обходу церкви або вежі, подібно як обходять дерево або камінь в природному середовищі. Споруда не повинна була мати багато прибудов. Якщо ж будівля має щось собою опоясувати, обмежуючи простір, то це одразу маємо бачити. Принципи кольорового вирішення у традиційній українській архітектурі також ґрунтуються на спостереженнях за природним оточенням. Ці принципи добре демонструє відпрацьована система кольорового вирішення української хати. У кольоровому вирішенні групи будинків повинен бути збережений комплекс кольорового взаємостосунку, а особливо підкресленим – найважливіший елемент. Застосування такого принципу ми бачимо в архітектурно-мистецькому вирішенні таких найвидатніших об'єктів, як Києво-Печерська Лавра, церква-пам'ятник біля Козацьких могил у Берестечку та ін.

Ми наводимо тут ці приклади для того, щоб показати, що традиційні для України архітектурні засади отримали застосування та розвиток у будівництві XIV–XX ст. На підставі цих традицій, незважаючи на вкрай несприятливі умови, а часом і навмисні перепони, в Україні того часу було створено багато видатних архітектурних споруд, ансамблів міст, які мають неповторність та індивідуальність.

**Особливі прикмети традиційної української архітектури,
які впливають з її екологічної орієнтованості**

1. Забудова розсосереджена серед природи. Кожний власник будинку повинен мати біля хати свій город. Приклад: міська забудова на Подолі в Києві. Фрагмент плану міста XVII ст.

2. У забудові міських територій та в архітектурі не застосовуються геометричні методи композиції: А – Крехівський монастир, Галичина. Гравюра Д. Сінкевича. 1699 р.

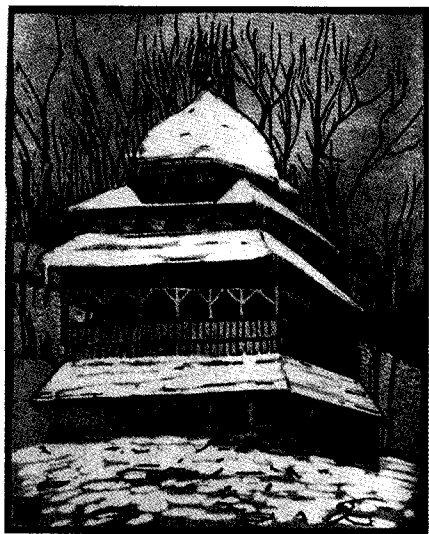
Б – пич у селянській хаті. Одещина. У накресленні контуру глиняної арки не дотримано правил геометричної побудови (За П.Г. Юрченком)

3. Архітектурний об'єкт ніби природно виростає з-серед навколишнього середовища і являє з природою одне ціле: А – церква в селі Яворі Горішній. ХІХ ст.

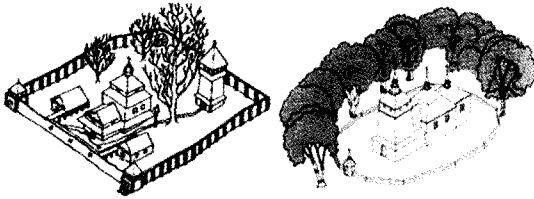
Б – Струківська церква у селі Ясіні. ХVІІІ ст. (За Г.Н. Логвином)

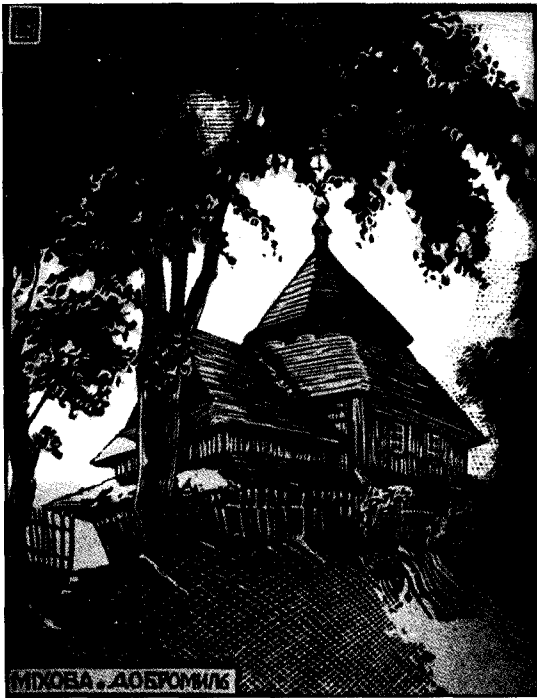
4. Масштабність архітектурного вирішення відповідає масштабності навколишньої природи, і, зокрема, пов'язана з масштабністю дерев: А – будинок дзвіниці, оточений галереєю, має дрібні деталі. Дзвіниця в с. Ясениці Замковій. ХVІІІ ст. Малюнок Олени Кульчицької

Б – будинок офактурений гонтом, який має дрібний масштаб. Церква в селі Підгороддя. 1776 р. Світлина Я. Пастернака

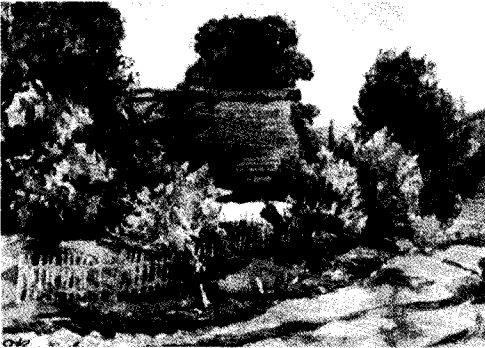
В – сільську церкву оточують деревами. На малюнку зліва: церква у Потеличі. 1502 р. Реконструкція П. Юрченка. На малюнку справа: лемківська церква, обсаджена навколо явором (за Я. Тарасом)

Г – церква в селі Міхова. Ліногравюра Олени Кульчицької

Д – висока вежа має поярусне вирішення. Дзвіниця в ансамблі Софійського собору. XVIII ст. Автор Й.Г. Шедель

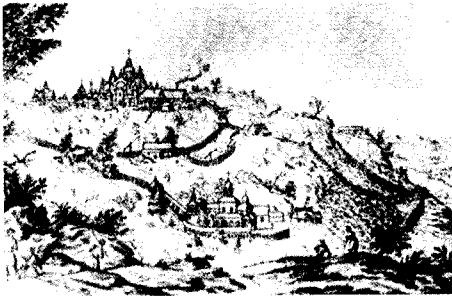
5. Застосовують "принцип квітки". Архітектурний об'єкт контрастно виступає на фоні природного довкілля, немов яскрава квітка на фоні зеленої лєвади: А – білена стіна хати контрастно виступає з-посеред зеленого оточення. В композиції виділяють тільки найважливіший об'єкт: хата є білена, а інші об'єкти – ні

Б – у разі, коли для проживання людей використовується лише частина будинку, білим кольором виділяють тільки ту одну частину хати

В – С. Васильківський. Село Васищево

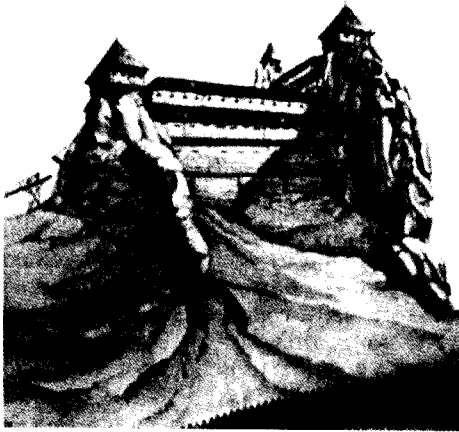
*б. Застосовують прийом антиномії (протиставлення). Особливо важливий будинок розміщують так, щоб він домінував у доквіллі:
А – Київська Лавра.
Зі старовинного малюнка*

*Б – панорама міста Ромни. 1770 рік.
(Реконструкція В.В. Вечерського)*

*В – церква Святого Андрія в Києві.
Будинок розташований на горі,
на історичному місці. Малюнок
В. Кармазин-Каковського*

7. Спосіб, як належить вирішувати цей об'єкт, визначає навколишня природа. Приклад: скельний замок Тустань. Реконструкція М. Рожка: А – загальний вигляд

Б – план

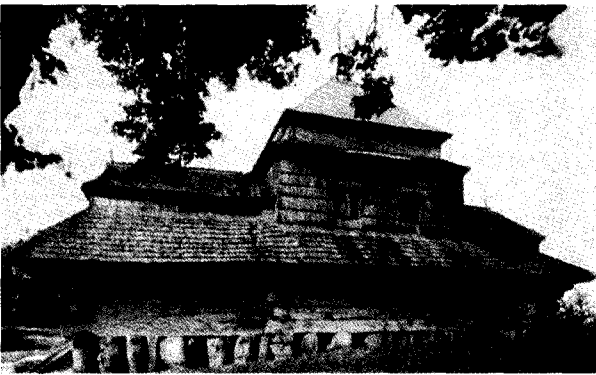

8. Огорожу виконують з природного матеріалу. Огорожа ніколи не закриває вигляду з вулиці на обгороджений простір і не виключає можливості доступу на обгороджену територію. Приклад: С. Васильківський. Село Опішня. "Тане". 1910

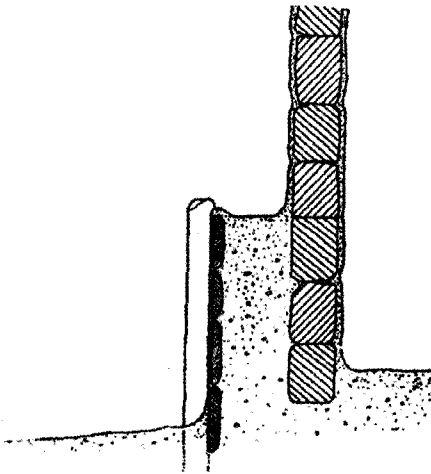

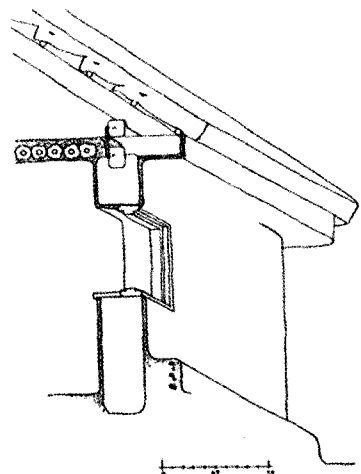
9. Архітектура поєднується з життям природи в усіх його проявах. Малюнок народного митця Володимира Шагали: "Радісна зустріч – бузьки прилетіли"

10. Для будівництва застосовують екологічний матеріал та екологічні конструкції. Приклади: А – фундамент церкви у Цеперові (1749). Фундамент є вирішений у вигляді дерев'яних палів (за Я. Тарасом)

Б – селянська хата. Конструкція призьби. Полтавщина (за П.Г. Юрченком)

В – конструкція хати із глиняними стінами. Київщина (за П.Г. Юрченком)

11. Застосовуються засади біоніки та інспірація архітектурних вирішень формами природи. Приклад: А – художник А.М.Селезінка, малюнок “Карпатський краєвид”. На малюнку показано силует і характер карпатського лісу

Б – гуцульська церква. Архітектурні форми пов’язані з рисунком природних форм

12. В архітектурних рішеннях застосовують кольори, здебільшого на таких самих засадах, як це є властиво для природи, тобто в контрастній композиції, дотримуючись “принципу квітки”. Приклад: інтер’єр селянської хати. Село на Поділлі (за В. Щербаківським)

1

2

3

Рис. 76. Застосування принципів, традиційно властивих українській архітектурі, в характерних архітектурних вирішеннях: 1 – Запорозька Січ. З давньої гравюри; 2 – Святопреображенський монастир у Гошеві. Літографія М. Яблонського. 1848; 3 – традиційний маломістечковий характер забудови вулиць на передмістях Львова на початку ХХ ст. в районі вулиці Личаківської

Висновки до четвертого розділу:

1. Розгляд української традиційної архітектури в контексті архітектурної творчості світу дає підстави для висновку про сутність внеску, що його зробила традиційна українська архітектура в скарбницю світового мистецтва. Традиційна українська архітектура надала світовій скарбниці неповторні архітектурні форми та послідовно реалізовану концепцію формування архітектурного простору відповідно до екологічних принципів. Разом з тим традиційна українська архітектура не стоїть осторонь від загальних процесів розвитку архітектури у Європі та світі.

2. Огляд архітектурних здобутків України в аспекті пов'язання архітектури з природою дає змогу визначити найважливіші характерні прикмети такого пов'язання. Вперше подано систематизований виклад екологічних характеристик традиційної української архітектури. Відзначено, що для традиційної української архітектури властивими є такі ознаки: а) розсосереджений спосіб забудови, пов'язаної з красвидом і природним довіллям; б) застосування у будівництві екологічних матеріалів та конструкцій; в) будування споруд в Україні традиційно розглядали не як одноразовий акт, розрахований на віки, а як процес постійного оновлювання довілля, здійснюваного на таких самих засадах, як оновлюється і змінюється природа; г) у мистецькій композиції довілля застосовувались ті самі художні методи і прийоми, які можна побачити в природі. Принцип формування екологічної архітектури, який був прийнятий в Україні, є автохтонний.
3. Характерною ознакою давнього традиційного українського будівництва була фактично повна відсутність у ньому геометричних чи осевих вирішень архітектурних комплексів і ансамблів. Окремі будинки або споруди групувалися між собою тільки за вільним, так званим “скульптурним” принципом подібно до того, як це відбувається в природі. Такий спосіб композиції відповідає екологічному розумінню архітектурного середовища, яке повинно дотримуватись тих самих засад, що й природа.
4. Усі архітектурні об'єкти і комплекси в Україні у минулому формувалися за екологічним принципом. Якщо в середовищі, побудованому згідно з засадами урбанізованої архітектури, забудову формують, здебільшого розміщуючи будинки у контексті виключно антропогенного простору і в пов'язанні з іншими штучними об'єктами, які формують ансамбль, то в довіллі, сформованому на екологічних засадах, композиція завжди передбачає поєднання будинків і споруд з навколишньою природою і ландшафтом. Традиційна українська архітектура дає нам унікальні приклади композицій, що мають екологічний характер і це є її характерною ознакою.

Розділ п'ятий

МІФ АРХІТЕКТУРНОГО ОБРАЗУ УКРАЇНИ

5.1. Міфологічний концепт як елемент дослідження

Для того, щоб адекватно зрозуміти образ існуючої архітектурної ситуації, потрібно мати об'єктивну інформацію щодо функцій, економіки, конструктивних можливостей будівництва, військово-стратегічних вимог, державних адміністративних розпоряджень, впливу традицій, ідеології і мистецьких поглядів суспільства тощо. Але цього не досить. Щоб з'ясувати хід і результати формування довкілля, ми повинні, крім усього іншого, подивитись на той процес очима людини, для якої це довкілля призначене. У конкретному випадку нашого дослідження ми повинні побачити, як впливає присутність чи відсутність орієнтації архітектури на зв'язок з природою, на суб'єктивну оцінку цього довкілля конкретними людьми.

Щоб дати таку оцінку, потрібно знати, яким є уявлення людини про бажане довкілля. Ми повинні мати еталон, з яким людина це довкілля у своїй уяві порівнює, до якого вона прагне. Саме “прагне”, бо чи вона зможе це прагнення зреалізувати, це вже інша справа. Отже, нам потрібно знати ідеалізоване уявлення про те, яким є або яким мав би бути образ того довкілля, що його ця людина чи суспільство мають у своїй уяві, коли про нього вони думають. Але такий ідеалізований образ не обов'язково існує у такому самому вигляді, в натурі, бо це образ узагальнений, а не образ конкретного предмета чи явища. Такий ідеалізований образ – це, власне, міф певного явища. У нашому випадку йдеться про міф або ідеалізований образ української традиційної архітектури. Той ідеалізований образ ми розглядатимемо з точки зору того, яке місце у ньому займає природа.

Термін “міф” у науковій літературі застосовують у різних значеннях. У нашому дослідженні терміном **міф** ми називатимемо стійке ірраціональне судження про певне явище, про подію, про якусь установу тощо, яке домінує у суспільстві, яке люди приймають без доведень і яке відображає загальноприйняту у цьому суспільстві систему стереотипів, тобто систему скорочених і спрощених, з оцінювальним ухилом, уявлень про явища реальної дійсності. Міф – це витвір колективної загальнонародної уяви, який узагальнено відображає дійсність.

Бельгійський професор Д. де Ружмон образно визначив міф, як "...знаменник нескінченної кількості більш або менш аналогічних ситуацій" [200, с. 21].

На принципову важливість врахування міфологічного аспекта в наукових дослідженнях вказує Клод Леві-Стросс. Він, зокрема, відзначив, що у XVII–XVIII ст., в часи Бекона, Декарта, Ньютона "...існувало переконання, що наука може існувати, тільки відвернувшись від світу відчуттів, світу, який ми бачимо, нюхасмо, куштуємо та намацуємо; відчуттєвий світ був оманливим, тоді як реальний світ був світом математичних властивостей, він міг досягатися лише інтелектом та цілковито суперечив неправдивим свідченням відчуттів" [78, с. 102]. І далі: "Видається мені тепер, ... що сучасна наука прямує до подолання цієї прірви; і все більше й більше відчуттєвих даних підлягають включенню у наукове пояснення як такі, які мають значення, істинність і які можуть бути поясненими" [78, с. 104].

Про те, що міф як абстраговане уявлення про сутність будь-якого явища може чинити реальний вплив на хід цього явища, на його спрямованість і на його форми, висловлюють свою думку численні дослідники. О. Шпенглер вказує, що "...всякий міф великого стилю стоїть біля початків душевної стихії, яка пробуджується" [16, с. 596]. Оксана Забужко в кн. "Шевченків міф України" пише: "...міф спроможний слугувати принаймні не менш ефективним інструментарієм до історичних прогнозів, ніж наукове пізнання" [197, с. 139]. Клод Леві-Стросс підкреслює: "Міфи опановують думку людини, хоч людина того не усвідомлює" [78, с. 103]. З цього погляду ми повинні враховувати, що точне наукове відтворення будь-якого явища не обов'язково буде сприйняте у суспільстві як адекватне, якщо воно не відповідатиме прийнятому у цьому суспільстві міфіві цього явища. У цьому аспекті міф являє собою реальність, з якою потрібно рахуватися.

Це стосується також архітектури. Ми повинні враховувати, що, як пише польський професор В. Островський, "...конкретні історичні періоди відрізняються своїм способом відчувати, і як наслідок, тим способом формувати міський краєвид та його елементи" [38, с. 41]. Архітектура міст, архітектура загалом може мати різний характер у різних країнах та в різні історичні періоди. Але архітектурний міф якоїсь країни, тобто сформоване у загальній свідомості абстраговане уявлення про спосіб, як у цій країні сформована архітектурна ситуація, переважно дуже стійкий. Архітектурний міф якоїсь країни є складовою

частинкою міфу усієї цієї країни загалом, тобто частинкою загального уявлення про цю країну.

У нашому дослідженні ми повинні визначити, що являє і являла собою в уяві людей, в архітектурному відношенні Україна та яке місце посідає у цьому узагальненому образі стосунок архітектури до навколишньої природи. Для цього ми насамперед визначимо саме поняття України як батьківщини українського народу. Визначення поняття “батьківщина” є неоднозначним. Воно може бути різним у людей з різним світоглядом та у різних культур. У цьому зв’язку, порівнюючи поняття батьківщини, яким воно є чи колись було, у різних народів, О. Шпенглер пише: “Для людини із Стародавньої Греції, для “аполлонівської людини” батьківщина є в буквальному матеріальному значенні та земля, на якій побудоване його місто... Для нас вона – невлонима, неусвідомлена єдність природи, мови, клімату, звичаїв, історії; не земля, а “країна”, не точкоподібна сучасність, а минуле і майбутнє, не сукупність людей, богів і будинків, а якась ідея, яка може погоджуватись навіть з безперестанними скитаннями, з глибокою самотністю, пристрасною... тугою...” [16, с. 492, 493]. Ю. Канигін пише: “У підсвідомості справжнього українця, де би він не жив... пульсує внутрішня, духовна Україна, святий образ прекрасної батьківщини, милої колиски його змученої душі. ... Українці мають свій сакрал, свою священну батьківщину” [83, с. 97]. В основі такого образного стереотипу, що становить поняття “батьківщина”, лежать багато елементів, які мають духовний і матеріальний вираз. Сюди входять, зокрема, традиційне мистецтво, етика, традиційна архітектура, обряди, побут і звичаї, мова, пісня, історія. У способі формування навколишнього простору архітектура завжди відіграє дуже важливу роль.

Такий підхід до поняття “батьківщина” і до того, як належить ставитись до батьківської спадщини, до національних особливостей і традицій, збігається також з позицією Церкви.

Україна, українська культура від дуже давніх часів перебуває на позиціях християнства. Офіційне хрещення Руси-України відбулося завдяки Волидимиру Великому у 988–989 рр. Але у цьому контексті необхідно відзначити, що поняття “християнська культура” застосовують не стільки за формальними ознаками, тобто за символікою тощо, скільки оцінюючи справжню духовність культури. Керуючись такими критеріями, ми повинні ствердити, що культура, принципи якої співзвучні засадам християнства, тобто *de facto* “християнська культура”

існує не тільки у суспільствах та у народів, що є християнськими, але якоюсь мірою вона існує в усій культурі людства [198, с. 69, 70].

Поширення християнства в Україні у першому тисячоріччі відбувалося з трьох осередків. Осідками найдавніших єпархій в Україні були: а) південний регіон: Херсонес і Тмутаракань; б) Перемишль; в) столиця України – Київ. Звістки про існування в Криму християнських громад у середині III ст. підтвержені. Томи, Пантікапей і Херсонес були тими осередками, де в кінці III і IV ст. існували вже церковні організації з єпископами на чолі [199, с. 210]. Є вказівки, які свідчать про наявність християнства в Києві у IX ст.; напевно відомо, що в першій половині X ст. у Києві була церква Св. Пророка Іллі [199, с. 211]. Християнство поширювалося також з заходу, з Моравії. Ще до хрещення Русі за часів Володимира Великого було єпископство у Перемишлі [20, с. 36]. Упродовж своєї історії Україна розвивалася як християнська країна, відповідно до християнських засад і правил. Поширення християнства на Русі відбувалося мирним шляхом, без примусу. Звідси випливає, що споконвічна ментальність суспільства, яке проживало на землях України, була близькою до засад християнства.

Основні принципи прийнятого в християнстві стосунку до батьківщини та до конкретних споконвічних традицій кожного народу виклав Найсвятіший Отець Іван Павло II у своїй книзі “Пам’ять та ідентичність”, 2005 р. Він відзначив, що у понятті “Батьківщина” міститься якесь глибинне поєднання між тим, що є духовне, й тим, що є матеріальне; між культурою і землею [198, с. 67]. Він пише: “Якщо ми запитуємо, яке місце належить патріотизмові у Десяти Заповідях, то відповідь є однозначна: він входить у обсяг четвертої заповіді, яка зобов’язує нас, щоби шанувати батька й маму. Ми маємо шанувати батьків, бо вони репрезентують для нас Творця. Даючи нам життя, вони беруть участь у тайні сотворіння, й тому заслуговують на честь, подібну до тієї, яку ми віддаємо Богу-Творцеві. Патріотизм містить у собі таку власне внутрішню позицію у стосунку до Батьківщини, яка для кожного насправді є матір’ю. Та духовна спадщина, якою Батьківщина нас обдаровує, приходять до нас через батька й матір, і закладає в нас обов’язок цього пошанування. Патріотизм означає любов того, що є від батьків: любов до історії, традиції, мови чи самого красвиду батьківщини” [198, с. 71].

Усе це разом роз’яснює нам трохи глибше так зване християнське коріння національної та європейської культури [198, с. 70]. Отже, батьківщина є великою

дійсністю [189, с. 72]. У культуру людей від самого початку дуже глибоко вписаний елемент краси. Кожний народ живе творами своєї культури [198, с. 87]. Св. Отець запитує: Чому, говорячи про Європу, ми починаємо від Євангелізації? Причина, може, полягає в тому факті, що ця євангелізація створила Європу, дала початок цивілізації народів та їх культурі. Довгий процес утворення християнської Європи розтягається на ціле перше тисячоріччя, а почасти також на друге. Можна сказати, що в тому процесі не тільки ґрунтувався християнський характер Європи, але також формувалася власне саме європейськість [198, с. 96, 97].

Виклад цього матеріалу у нашому дослідженні є необхідний, щоб звернути увагу на таке.

Насамперед щоб підтримати наукову аргументованість позиції, сутність якої полягає у тому, що поняття “батьківщина” містить як квінтесенцію своєї змістовності не тільки суто конкретні, матеріальні об’єкти, які перейшли нам від попередніх поколінь у спадщину, але насамперед дух цієї спадщини, тобто “міф”, сублімовану душу, яку має ця спадщина. Завдання, щоб зберегти, розвинути таку спадщину, є ширшим, й, мабуть, складнішим, ніж збереження, власне, пам’яток і навіть архітектурних форм, узятих самі по собі. І власне це потрібно робити во ім’я збереження духа культури.

Потім для того, щоб, розглядаючи цю позицію в науковому контексті, показати, що наше розуміння сутності національної спадщини та проблем її збереження в умовах України не має ексклюзивного, виняткового характеру, а відповідає тому розумінню проблеми, яке прийняте у світі. Загалом ця позиція є радше стандартним, звичайним підходом.

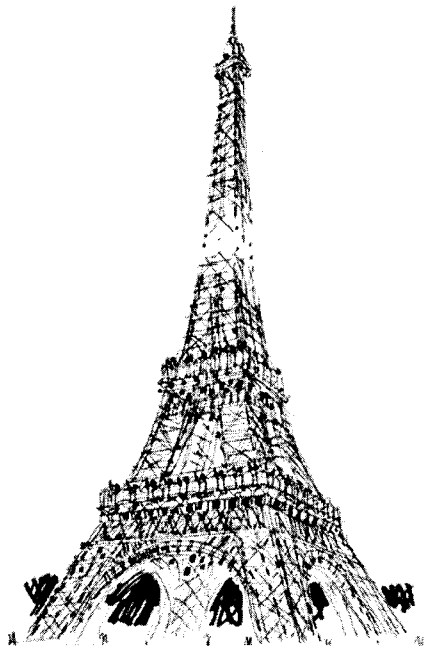
Звідси випливає такий висновок: цілісність спадщини української архітектури, яку ми повинні вивчати, це не тільки сукупність першокласних будинків і комплексів, творів архітектури, але також духовний компонент, який містить у собі певну сублімовану ідею, концепцію, яку ми назвали **міфом української архітектури**.

Тут ми *volens volens* неминуче виходимо на простір, який стосується питань понятійного та ідеологічного змісту архітектури, а також деяких аспектів політичного характеру.

Ми повинні відзначити три різновиди або рівні узагальненого бачення архітектурних образів. У першому з них архітектурний об’єкт виступає як **символ** – символ якоїсь держави, міста або регіону або як символ поняття чи

ідеї. Загальновідомим прикладом застосування символів у людській культурі загалом, є образ голуба – як символу миру, або лавровий вінок – як символу хвали тощо. Застосування символів, які мають узагальнювальне значення, які повинні викликати асоціацію з певною конкретною країною, є прийнятим у міжнародній практиці. Це, насамперед національні кольори та герби. Але застосування національних символів отримує часто ширший зміст. Наприклад, XII конференцією Міжнародної Ради захисту птахів, що відбулася у 1960 р. в Токіо, було визначено поняття “національний птах” [201, с. 240].

Стосовно архітектури, під терміном “символ” ми розуміємо умовне позначення якогось, дуже поширеного поняття чи явища за допомогою якогось конкретного архітектурного образу. Побачивши зображення такого об’єкта, кожна людина, яка має певний мінімум загальної ерудиції, неодмінно відчуває асоціацію з явищем ширшого обсягу. Прикладом загальновідомого у світі архітектурного символу було, наприклад, зображення Спаської вежі Московського Кремля, з розташованим поряд з нею мавзолеєм В.І. Леніна. Той образ знають у цілому світі. Побачивши такий малюнок, кожен знатиме, про яку країну йтиметься: це символ Радянського Союзу та сучасної Росії. Конкретна архітектурна будівля може бути символом також міста або регіону. Таке умовне позначання широко прийняте у практиці. Загальновідомий символ Єгипту – піраміди. Архітектурним символом міста Флоренції є палаццо Векхіо; символом Венеції є площа Св. Марка; символом сучасного Риму – собор Св. Петра і площа біля нього. Загальновизнаним символом міста Кракова є його Ринок; символом Кельна є собор. Далеко не кожна країна або місто змогли виробити в себе загальновідомий у світі архітектурний символ.

Рис. 77. Архітектурний об’єкт як символ.

Приклад: Ейфелева вежа. Ця вежа побудована у 1889 році як символ технічних досягнень XIX ст.; тепер вона – загальновизнаний символ Парижа

*Рис. 78. Архітектурний об'єкт як знак
(Приклад: у свідомості людей наявність мінарету означає, що ця будівля є храмом ісламу, тому біля храму Святої Софії в Константинополі, після того, як він був замінений на мечеть, збудовано мінарети)*

Інша ситуація виникає, коли архітектуру або архітектурний елемент застосовують як **знак**. Цим терміном у нашому дослідженні відповідно до прийнятого в науці тлумачення, ми називаємо матеріальний предмет (або явище, подію), який виступає представником якогось іншого предмета, властивості або відношення та який використовують для отримання, зберігання, перероблення і передачі повідомлень (інформації, знань). Певна категорія знаків через наочність образу, який ці знаки містять, слугує для того, щоб виразити деякий, часто дуже вагомий та абстрагований зміст [202, с. 547].

Такі знаки постійно застосовуються в архітектурі. Причина полягає у тому, що архітектура є середовищем, сформованим людьми для себе самих так, як вони це хочуть і як у конкретних умовах вони спроможні це зробити. Людина й створене нею середовище фактично невіддільні одне від одного, вони існують як одна цілісність. Недаремно говорять: “Покажи мені твоє помеш-

кання, а я тобі скажу, хто ти”. Те саме стосується також держави й суспільства, які визначають характер довкілля у ширшому плані. У тих умовах виникає ситуація, коли на підставі образу довкілля роблять висновки щодо конкретної особи чи організації, яким той об’єкт належить, про діяльність влади в аспекті розпоряджень, що ідуть від влади “зверху”, та контролю за їх виконанням, а в сумі – щодо суспільства загалом.

Знаки, які ми розуміємо як матеріальний, архітектурний елемент, який, крім свого безпосереднього призначення, містить у собі ще й ширший, узагальненіший громадянський зміст, часто влаштовують спеціально, з умислом. Архітектурний об’єкт може виконувати функцію знаку ніби ненавмисне, без спеціального на те наміру, набираючи знакового змісту щойно в очах стороннього спостерігача, але може бути також відразу, свідомо, з наміром бути задуманий для того, щоб використовуватись як знак. Наведемо приклади.

Знаком є позначення будівлі емблемою, яка символізує її належність до певної з релігійних конфесій. Якщо на будівлі є хрест, то це неодмінно християнський храм; якщо півмісяць, то це освячене місце ісламу. Коли будівлю перестають використовувати за релігійним призначенням, то хрест знімають. Так робили завжди, навіть в умовах радянської влади. Факт передачі церковної будівлі для іншого використання повсюдно позначали зніманням хрестів.

Конкретні, чітко виражені архітектурні форми завжди є позначкою політичної орієнтації забудовника; вони формують відповідну ідеологічну спрямованість довкілля. Наприклад, в умовах України римо-католицькі костели у ХІХ–ХХ ст. завжди споруджували у вигляді будівель, що мають стрімкі дахи та вежі із дуже стрімким завершенням, у той час як греко-католицькі церкви отримували дахи у вигляді центрично розташованих бань. Таке, нібито “про-західне” вирішення костелів ніяк не ґрунтується на місцевих традиціях польської архітектури, наприклад, Кракова, Любліна чи Львова; його можна пояснити тільки намаганням застосувати будівлю у вигляді знака.

Подібне значення “знаку” має застосування в Україні архітектурних форм, що не є притаманні для місцевих традицій, але є властивими для архітектури інших народів; наприклад, влаштування на церкві купола у вигляді цибульки або гострокінечного шпилья, або розташування дзвіниці та церкви з’єднаними разом на одній осі тощо. Таке архітектурне вирішення завжди було предметом особливої уваги з боку влади. Відхилення від державної лінії було приводом для звинувачення в націоналізмі.

У радянських умовах архітектурним знаком, який свідчив про належність будь-якої країни до соціалістичного блоку держав, стало будівництво у їхніх столицях висотних будинків, які мають завершення у стилі, прийнятому для репрезентативних будівель Москви. Це були високі будинки, обов'язково зі шпилеподібним завершенням, з вежами, що мають за взірць Спаську вежу Московського Кремля.

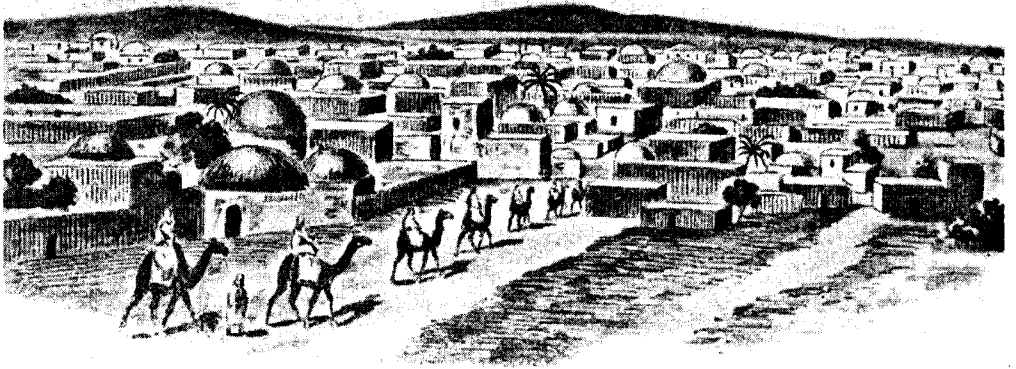
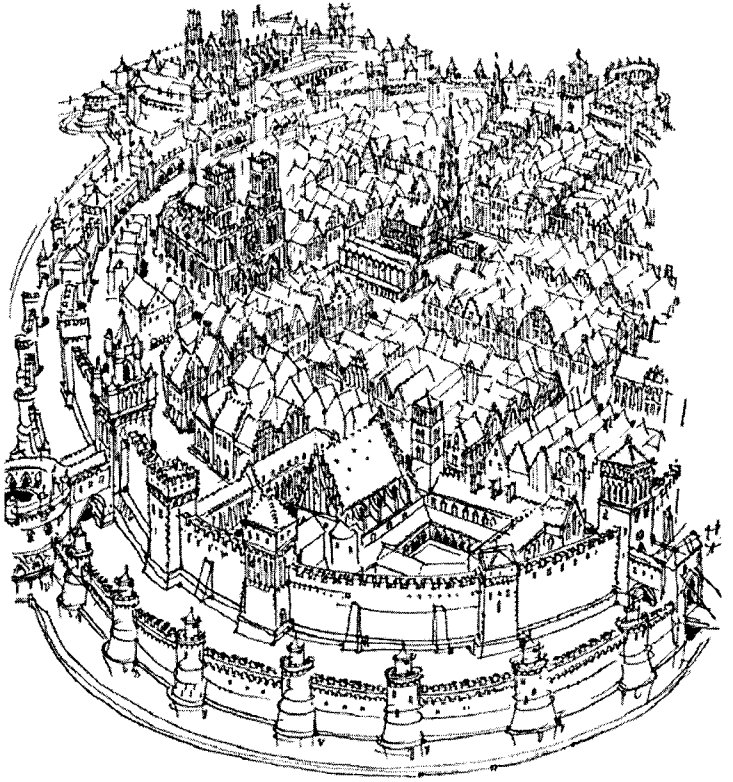
Своєрідним архітектурним знаком, який у давнину свідчив про наявність у країні певної політичної орієнтації, був факт застосування мурованого, а не дерев'яного будівництва. У Київській Русі муроване будівництво застосовували від часів офіційного запровадження християнства у X ст. Оцінюючи це явище, дослідники підкреслюють: “Кам'яна архітектура Києва перед усім світом демонструвала міць і велич Давньоруської держави” [13, с. 79]. У Польщі широко застосовувався камінь замість дерева. І це має свій початок від правління Казимира Великого, що прагнув в такий спосіб маніфестувати свою політичну орієнтацію на Європейський Захід. Застосування архітектурних об'єктів як знака поширене в архітектурній практиці.

І нарешті, третім різновидом узагальненого сприйняття образів в архітектурі є архітектурний міф. Йдеться не про архітектуру, яка реально існує, а про уявлення, що його мають люди про архітектурний образ цієї території; тобто йдеться про архітектуру у проекції на свідомість суспільства. Можна припустити у цьому контексті навіть ситуацію, що насправді такої архітектури у її реальній іпостасі тепер вже не існує, оскільки вона зруйнована; але ця архітектурна форма забудови продовжує існувати абстрактно, в ідеалізованому уявному образі у головах людей.

Далеко не кожна національна архітектура має свій архітектурний міф. Це є вищий ступінь змістовності національної архітектури, визнання її творчого внеску в скарбницю світового мистецтва. Бо для того, щоб отримати своє образне визнання, потрібно спочатку створити свій власний цілісний образ місцевості чи краю; створити його так, щоб він виділявся неповторністю, оригінальністю, завершеністю.

Серед архітектурних міфів ми повинні відзначити насамперед образ західноєвропейського міста, яке сформувалося у середньовіччі. Це образ вузьких, кривих вуличок з дуже щільною мальовничою забудовою, що веде до храму, готичні вежі якого високо піднімаються серед тих будинків. Якщо б ми хотіли відтворити таке місто, то без цієї атрибутики наш образ був би неповний.

А

Б

*Рис. 79. Архітектурне явище як міф.
Приклади: у свідомості суспільства існують образні уявлення про те,
як, імовірно, повинно виглядати правдиве середньовічне європейське
місто А – (за Я. Кноте), і який вигляд повинно мати справжнє
арабське місто Б – (за С. Маєрським)*

Архітектурний міф іншого порядку формує для нас образ міста з країн Ісламського Сходу. Це є криві вулички, обрамовані з обох боків глухими, невисокими стінами, що їх прорізують тут і там дверні пройми. Удалині над містом піднімаються струнки мінарети.

Чи архітектура України спромоглася на те, щоб сформувати свій власний, неповторний, український міф? І яке місце у ньому посідає природа? На це питання ми спробуємо знайти відповідь далі.

5.2. Традиційне бачення української архітектури очима поетів та письменників

Образ України, який постає перед очима поетів та діячів української культури, має для нас особливо велике значення, тому що такий образ у сублімованому, переважно трохи ностальгічному, вигляді формує те, що вони вважали у ньому за головне. В усіх описах, що їх містять твори українських письменників, ми бачимо образи чудової природи, які становлять одне ціле з архітектурою міст і сіл. Ось як змальовують українські краєвиди українські письменники.

Іван Нечуй Левицький описує українське село так: “Недалеко від Богуслава, коло Росі, в довгому покрученому яру розкинулось село Семигори. Яр в’ється гадюкою поміж крутими горами, поміж зеленими терасами; од яру на всі боки розбіглись, неначе гілки дерева, глибокі рукави й поховались десь далеко в густих лісах. На дні довгого яру блищать рядками ставочки в очеретах, в осоці, зеленіють левади. Греблі обсажені столітніми вербами. У глибокому яру ніби в’ється оксамитовий зелений пояс, на котрому блищать, ніби вправлені в зелену оправу, прикраси зі срібла. Два рядки білих хат попід горами біліють, неначе два рядки перлів на зеленому поясі. Коло хат зеленіють густі старі садки.” (Кайдашева сім’я, [203, с. 22].

А так описує село Панас Мирний: “...Пішов. Вихопився на гору, глянув на широке роздолля – й побачив піски, як у тумані, залиті місячним світлом... Між темною тінню голих верб біліла боками церковка й позирала навкруги своїм блискучим оком – золотою банею з хрестом; а недалеко від церкви, як висока гора, чорнів панський палац... Село ще не скрізь спало. Де-де блищало по хатах світло, хоч і тихо було: людського гомону не чути, доносилося тільки глухе валування собак [203, с. 130].

А ось українське село в описі Лесі Українки: “Красо України, Подолля! ...Онде балочка весела, в ній хороші, красні села; там хати садками вкриті, сріб-

ним маревом повиті; коло сіл стоять тополі, розмовляють з вітром в полі” [204, с. 181, 182]. У поемі “Сон” Леся Українка описує своє ідеалізоване бачення України так: “Тихо та любо... чи се Вкраїна? Так, се Вкраїна... Он і садок, батьківська хата і луки зеленії, темнії вільхи, ставочок з ряскою. Так, се Вкраїна...” [4, Т. 1, с. 285].

У книзі “Антологія української лірики від смерті Шевченка”, що її уклав у 1903 році Іван Франко у Львові, за консультацією Михайла Грушевського та Івана Труша, ми бачимо у вірші Василя Кулика “Думка” такий ідеальний образ української оселі: “Стоять села: вишневі сади зеленіють, Степом-полем як в золоті лани наші спіють, і здається, на ті села з неба щастя ллється...” [205, с. 59]. Степан Руданський у своїй ностальгічній поезії згадує Україну так: “Повій, вітре, на Вкраїну, Де покинув я дівчину, Де покинув чорні очі... Повій, вітре, з полуночи. Між ярами там долина, Там біленькая хатина; В тій хатині голубонька, Голубонька – дівчинонька...” [205, с. 38].

Рис. 80. Основну ідею української архітектури, яка полягає в екологічному єднанні з природою, дуже стисло і лірично виразила Олена Кульчицька в одній зі своїх ілюстрацій до української народної казки. (1916–1917 рр.)

Марко Вовчок описує ідеалізований образ українського села так: “...Давним-давно в Україні стояв хутір, а в тому хуторі проживав козак Данило Чабан з жінкою та дітьми. Хутір цей, де вони жили, такий, що кращого не бажав би собі найбільш вимисливий чоловік. Дістався він Данилові, перейшовши через руки Бог знає кількох прадідів та прабабок, а звісно ж кожному, що де оселиться українець з українкою, там зараз зацвіте вишневий садочок коло білої хатини, запахнуть усякі квітки, простелються криві стежечки по степу та гаю та розлягатимуться мелодійні пісні, – то можете уявити собі, який то садок був, викоханий стількома поколіннями Чабанів, яка то сила квіток, кілько улюблених куточків і в степу, і в лісі, й на сумежній луці, та яке багатство пісень!” [204, с. 115]. Богдан Лепкий описує свою тугу за Батьківщиною так: “...Немов далекий, гарний сон Село ввижається мені. Хати стоять в вінку сосон, і квіти на шибках вікон Мороз малює чарівні...” [206, с. 210]. А далі: “І в мене був свій рідний край, хати в садочках потопали; Коли настав чудовий май і соловейки заспівали, здавалось – не земля, а рай” [206, с. 211]. Ще пише так: “Подільське, тихе село, в долині між садами. ...Снишся ти часто мені Далеко, на чужині. ...Знав я хатину на селі, знав я хатину невеличку. Співали пташки на гилі, Дивився журавель в криничку; – Знав я хатину на селі. Біля хатини явір ріс, у вікна мальви заглядали. Город, садок і поле й ліс; В день сонце, в вечір зорі с’яли – Біля хатини явір ріс” [206, с. 223]. А далі ще: “...Білі стіни й стріха з соломи, Докоला сади-виногради...” [206, с. 229]. “...В огороді, між квітками бачу вибілену хату, Бачу стежку, що від брами Йде під липу росохату. А під липою старою Лава тесана, дубова; З липи мід паде з росою... Місяць, зорі, ніч чудова” [206, с. 101].

Михайло Коцюбинський описує характерний для України краєвид так: “...Вліво від Андрія грав на сонці срібними брижжами ставок, немов риби купались у ньому, а за ним, на другому горбі, ховалася поміж горбами церква. За берестом лежала долі широка й зелена лука, порізана закрутами синьої річки. Верби й верболози сіро-зеленим туманом котилися по луці й закривали подекуди воду. На виднокрузі, в далеких околишніх селах білили дзвіниці. Був соняшний ранок Провідної неділі. По церквах дзвонили. Далекі дзвони гуділи в ясному повітрі тихо й мелодійно, і здавалося, що то дзвенить золото серця” [207, с. 4].

Борис Грінченко у повісті “Під тихими вербами”, пише: “Його (тобто Зінька, – І.Д.) хата й садок були на горі і звідси видко було йому замалим не все село. Біленькі хатки з темними й жовтими солом’яними покрівлями визирали,

весело всміхаючись, з невеликих садочків, що зеленіли мало не в кожному дворі, – мов дівчата позаквітчувались, тай повиходили на вулицю всім гуртом. Біля хаток де-не-де ворушилися люди: по дворах вешталась, вулицею помалу йшли або сиділи під хатою, розмовляючи. За все вищі були великі верби гіллясті: вони широко розкидалися вгорі і над хатками і над тими садочками, зеленіючи ясно на блакитному небі. Їх так багато було, що вони затуляли частину хат, і все село здавалося якимсь садом-гаєм, що серед нього побудовано було оті маленькі людські осельки” [208, с. 90].

Б. Грінченко в оповіданні “Олеся” пише: “Край слобідки стояла невеличка хатка. Коло неї пишався рясний садок. У садку гули бджоли, там була пасіка” [204, с. 169].

О. Довженко: “...Напишу я слово про хату...Білу, з теплою солом’яною стріхою, що поросла зеленим оксамитовим мохом, архітектурну праматір пристанища людського... Білу і ясну, як добре слово, і просту, ніби створили їх не робочі людські руки, а сама природа... Опишу, як воювала колись хата з палацами західного Ренесансу, з кам’яними фортецями розумних ворогів, як легко її завжди можна було підпалити, як палає вона довгі століття і ніяк не згорить, мов непалима купина” [154, с. 453, 454].

І далі О. Довженко пише: “...Я не славословлю тебе, моя хатино стара...Я навіть забув уже, що біля тебе був хлів і клуня з чорногузом, який приносив до тебе щовесни наївне дитяче щастя з далекого теплого краю...” [154, с. 456].

Українські письменники, діячі культури завжди підкреслюють нерозривну єдність сформованого архітектурного довкілля в Україні не тільки з краєвидом, але з усією природою, з усім живим, що є навколо. Маркіян Шашкевич пише: “Шуми вітре, шуми буйний На ліси, на гори, Мою журну носи думку На Підлиські двори... Там ти скаже дуб старенький І еден і другий, як там жив-єм ще маленький Без журби, без туги.... У садочку соловейчик щебетав пісеньки, розвивав ми пісеньками Літа молоденькі” [209, с. 27].

Ліна Костенко так описує свою згадку про рідний дім: “...А коло хати пелехатий сонях Пасе траву в блакитному дощі. У верховіттях вітер колобродить, сумує стежка дичками внатрус. А угорі про тайнства природи Задумався мислитель-чорногуз” [210, с. 341]. А Богдан Лепкий, згадуючи своє, втрачене вже, рідне село, пише: “...Снишся ти часто мені Далеко на чужині. Кожне подвір’я у сні бачу, немов на картині... Мальви при вікнах цвітуть, І рожі

й чорнобривці, Бжолі весело гудуть Між уліями при сливці; А на широких полях Пшениця колоситься...” [206, с. 234].

Таке саме, у принципі, поняття про українську селянську хату склалося у народному уявленні також про український сільський поміщицький двір. М. Гоголь, у книзі “Миргород”, подає таке ідеалізоване уявлення про рідну садибу: “...Я иногда люблю сойти на минуту в сферу этой необыкновенно уединенной жизни, где ни одно желание не перелетает за частокол, окружающий небольшой дворик, за плетень сада, наполненного яблонями и сливами, за деревенские избы, его окружающие, пошатнувшиеся на сторону, осененные вербами, бузиною и грушами. ...Я... вижу низенький домик с галереєю из маленьких почернелых деревянных столбиков, идущею вокруг всего дома, чтобы можно было во время грома и града затворить ставни окон, не замочась дождем. За ним душистая черемуха, целые ряды низеньких фруктовых дерев...; развесистый клен, в тени которого разостлан для отдыха ковер; перед домом просторный двор с низенькою свежою травкою, с протоптанною дорожкою от амбара до кухни и от кухни до барских покоев; длинношейный гусь, пьющий воду с молодыми и нежными как пух гусятами; частокол, обвешанный связками сушеных груш и яблок и проветривающимися коврами. Воз с дынями, стоящий возле амбара, отпряженный вол, лениво лежащий возле него...” [211, с. 5].

Іван Нечуй-Левицький так описує панське помістя у хуторі: “...Коні вбігли в ярк. На тім ярочку вже видко було Масюків хутір. ...Старий густий сад розрісся на ярку трохи не до самої річечки. Через гушавину не було видко ні хати, ні загород. Сад ріс собі на волі дико і буйно [212, с. 218]. “...Радюк увійшов через ворота у двір. Двір був просторний, чистий, зарослий низеньким зеленим шпоришем. Чималий, але не новий вже дім з ганком привітно білів проти сонця. Кущі рожі, оргінії зеленіли під самими вікнами, дуже виразно малюючись проти чистих білих стін, як на папері” [212, с. 220]. “...Перед хатою з обох боків ганка був квітничок, де панські квітки перемішувалися з зеленим зіллям, любимим сільськими дівчатами. Коло лелії й оргінії слався зелений барвінок, застеляла грядки рута, м’ята. Рядом з фіялками й левкоєм ріс любисток, цвіла просто рожа й своїми великими червоними квітками дуже красила городчик і веселі стіни будинка... Грядочки були чисто виполені, кущики квіток були так чепурно прибрані, прив’язані, що Радюк зразу догадався, чия рука дбала в городчику. Гаряче пахуче повітря злилося для його з чудовим голосом за вишнями, з пишними очима, з чорними бровами, які він бачив недавно в садочку” [212, с. 223].

Подібно, як сільську архітектуру, описують письменники також забудову міст. Панас Мирний в оповіданні “Батієвщина” описує місто так: “Картина була справді чудова: з бурти, мов із високої гори, видно було направоруч місто. Церкви підняли високо вгору свої круглі голови, сіяли в прозорому повітрі золотими банями: їх залізні покрівлі, мов травою вкриті; білили білі боки, мов із крейди вистругані; поміж церквами хатки, людські огороди тонули в гущавині темно-зелених садків. Он і річка блищала, звиваючись змією по жовтому пісочку й пускаючи легенький димок туману з себе, а через річку перекинувся міст – тонкий, узорчастий, мов із волосіні виплетений...” [204, с. 153].

Іван Нечуй-Левицький у повісті “Хмари”, описуючи забудову Києва, пише: “...На Брацькій вулиці, проти самого монастиря, і к полудню, була оселя купця Сидора Петровича Сухобруса. Оселя стояла садом до Брацтва, а ворітьми виходила з другого боку квартала на другу вулицю. Половина ґрунту була засаджена добрим садом. Сад був старий, розкішний. Високі стовбурі дерева, рівні як кольони, високо розкидали рясне гілля. Дерева було так повно, що сад здавався пишним кошиком, в якому було накладено букетів так тісно, що вони з усіх боків вилазили аж за край. Яблуні, груші, черешні купами гілля вилазили в чужі двори, слались на чорну покрівлю возовень і комор, схилялись над тротуаром, зачіпаючи прихожих за голови. Сад був старий, як був старий і його хазяїн Сидір Сухобрус. Старий мурований будинок стояв не на вулицю, а серед двора проти воріт. Він був так збудований, як будували дома в старовину: з ганком, з довгими сіньми через цілий дім, з другими дверима в сад. Сіни розділяли його на дві половини: з одного боку була пекарня й велика хата для челяді, з другого боку були хазяйські хати” [212, с. 20].

Мати Лесі Українки, письменниця Олена Пчілка так відгукувалась про своєрідну принадність Кременця: “Се один з найгарніших куточків волинських. Високі гори, вкриті лісами, зеленими левадами; “срібна” Іква, що звивається під тими горами, дзвінкі струмки з гір, білі українські хатки, розкинуті по узгір’ях, у долині місто із старовинними будиночками, костьолами, й церквами – усе це творить надзвичайно гарний пейзаж. А велична гора з руїнами історичного замку може створювати особливий “романтичний настрій” ...Хто хоч раз побачив цей чудовий куток, не забуде його ніколи” (Цит. за: Петро Жур: Дума про вогонь. Хроніка другої подорожі Т. Шевченка на Україну [181, с. 12–87].

Стереотип України, яка уся квітне у садах, настільки глибоко увійшов у свідомість суспільства, що отримав відображення навіть у поезії сталінського

часу. Павло Тичина, у своєму вірші “Пісня про Сталіна”, у книзі, виданій у 1945 році, писав: “Сад зелений – що є краще як кругом цвіте, росте? У країні нашій славній все кругом цвіте, росте...” [213, с. 252]. Виступаючи на нараді партійного, радянського і колгоспного активу Київської області 28 січня 1949 року, М.С. Хрущов сказав: “Треба побілити хати, щоб вони вигляд мали хороший, щоб вони відповідали поняттю, яке склалося в народі про українську хату: хороша, чиста хата і в середині і ззовні, побілена, розмальована, з хорошим садочком біля неї”.

Окремої уваги вимагає до себе традиційне застосування в Україні рослин, і насамперед вишні та калини як своєрідних національних символів. Калина виступає у народних піснях та в легендах як ознака непорушної вірності і пам’яті. Калина, за висловом А. Кондратюка, (у книзі “З вишневого саду” [214, с. 15] – це символ рідної землі, отчого краю, батькової хати. В народі кажуть про дівчину: “пишна, як калина”; про дитину: “Любуйся калиною, коли цвіте, а дитиною, коли росте”. А червоні плоди калини символізують мужність людей, які загинули у боротьбі з ворогами, їх благородний порив відстоювати людську гідність. Так, у жовтні 2005 року, на схилах Парку Слави у Києві, почали закладати Музей-парк пам’яті жертв Голодомору 1933 року. Ідея автора проекту, народного художника України Анатолія Гайдамаки полягає у тому, щоб на дніпровському схилі посадити по одному калиновому кущу від кожного українського села, яке постраждало у ті страшні часи. Від стели Слави до мурів Києво-Печерської Лаври загалом буде висаджено близько 10 тисяч кущів [215].

Що ж стосується вишні, то вона стала споконвічним, загально визнаним символом справжньої української оселі. Народна творчість широко застосовує такі образи: “Тече річка невеличка з вишневого саду”; “Вишневий садочок процвітає”, “Ночувала нічку в вишневім садочку”, а також ностальгічні малюнки: “Ой сяду, сяду в вишневім саду, а сама гірко плачу”, або “Поховай мене брате, вірний товаришу, в вишневім саду” [214, с. 180–190]; а також: Ф. Колесса, Українська усна словесність [216, с. 429, 431, 438, 452, 505].

Ми знаємо, що Центральна Європа, Україна, Причорномор’я є місцем стародавнього зростання цього дерева. У дикому вигляді вишня невідома. Проте у своєму описі України з 1630–1647 р. французький інженер Боплян щодо рослинності в Україні пише, що на Запоріжжі були цілі ліси вишневих дерев, які в початку серпня приносять ягоди величиною зі сливки, а які (смаком) не гірші від садових вишень [31, с. 23]. Тільки дві країни у світі пов’язують свою стародавню культуру з особливим місцем у ній вишні: Україна і Японія. У Японії

час цвітіння вишні святкують як всенародне свято. В Україні вишня посідає особливе місце у народній символіці. Ця проблема, очевидно, вартує окремого дослідження. Так, сучасний сходознавець-індолог С. Наливайко, на підставі мовних аналогів знаходить, що "...у "Рігведі", найдавнішій писемній пам'ятці індусів, слово *viṣh* ужито в значенні громада, община, народ, плем'я, поселення, місце проживання. Воно розвинулося із значення "віша", як усе, всі, багато... У "Велесовій книзі" (IX ст.) називають його покровителем землеробського стану (яким був бог Вішну), як Вишень або Вишний" [217, с. 347]. Вішну-Вишень є захисником Землі. Далі автор вказує, що "з індійським віш споріднене є наше весь – село" [217, с. 348]. Усе це разом свідчить про дуже глибоке коріння символічної значущості автохтонних рослин в Україні.

5.3. Українська архітектура і Тарас Шевченко

Загальновідомо, що українська національна самосвідомість повною мірою виявилася у величній постаті Тараса Шевченка [218, с. 177]. Тарас Шевченко – великий національний поет України. Він зумів не тільки геніально зрозуміти дух свого народу, але й сформулювати і висловити вголос те, що кожний українець відчуває душею, але що важко сказати словами. Пантелеймон Куліш у своїй статті "Чого стоїть Шевченко як поет народний", пише: "Шевченко – наш поет и перший історик... Шевченко перше за всіх додумався, чим наша старосвіщина славна, й за що проклянуть її грядущі роди. Так, як ему самому пісня народна дала тон до високої речі, так и він дав нам усім праведний тон, як нам своє слово строїти. Високо над нами підняв Шевченко поетичне світло своє – и стало видно по всій Україні, куди з нас кожен мусить простувати. При сему світлі всякому стало розумно, який справді славетний та величний у своїй простоті той сільський мир..." [219, с. 80]. Особистість Тараса Шевченка, його погляди і творчість посідають вирішальне місце у визначенні та у формулюванні національної ідентичності українського народу.

З тієї причини до творчості Тараса Шевченка, до його поглядів і висловлювань, до біографії та діяльності цієї великої людини постійно звертаються вчені і дослідники з різних галузей і сфер науки: митці і літератори, історики і етнографи, психологи і соціологи, філософи і географи, політичні і громадські діячі, – і кожний з них знаходить тут для себе багатий матеріал для наукового аналізу і для практичної діяльності.

Особистість і творчість Тараса Шевченка в аспекті визначення принципів національної ідентичності України та українського народу є такими бага-

тогранними та змістовними, що в них ми знаходимо дуже багато матеріалів та висновків, які стосуються архітектури. В Шевченкових творах завжди прямо чи опосередковано присутній образ того життєвого середовища, у якому діють герої його творів, і поет завжди дає нам зрозуміти своє власне ставлення до цього довкілля. А оскільки Шевченкова оцінка довкілля фактично завжди збігається з поглядами й відчуттями, властивими для більшості українців, то дослідження спадщини Тараса Шевченка, з точки зору архітектора, є необхідним для визначення особливостей та національної ідентичності української архітектури. У цьому розділі ми робимо спробу поглянути на творчість Т. Шевченка з позицій архітектури, з'ясувати той внесок, що його зробив Т. Шевченко і його творчість в скарбницю української архітектурної науки, – у вияснення ролі і значення природи в українській архітектурі.

Творчості Т. Шевченка присвячено багато матеріалів. Для того, щоб з'ясувати питання про стосунок до навколишньої природи у творчості Т. Шевченка, ми спиралися на такі видання. Насамперед – це власне твори Т. Шевченка в галузі поезії, і в галузі живопису й графіки [220, 221]. Далі, це праці, які стосуються біографії поета та аналізу його творчої діяльності. Серед найважливіших в аспекті стосунку Т. Шевченка до місця природи у довкіллі ми відзначили насамперед такі: Шевченківський словник: У 2-х т. [222]; “Біографія Т.Г. Шевченка за спогадами сучасників” [223]; праця польського дослідника Й. Єнджеєвича: “Українські ночі або родовід генія” [224] та багато інших. Твори, які стосуються мистецтвознавчої та філософської проблематики творчості Т. Шевченка. З.П. Тарахан-Береза “Шевченко-поет і художник” [225]; О. Забужко “Шевченків міф України (спроба філософського аналізу)” [226] та ін. Усі ці книги дають підставу для того, щоб розглядати питання про стосунок Т. Шевченка щодо місця, яке посідає природа в архітектурі України.

У творах Тараса Шевченка сформульований цілісний образ українського бачення архітектурного довкілля. Потрібно підкреслити, що у творчості Шевченка це не просто описи середовища, у якому відбувається дія, а власне узагальнювальний опис українських міст і сіл. Бо Шевченко писав свої твори про Україну здебільшого на чужині. Шевченко відчував нестерпну тугу за Батьківщиною, яку він любив понад усе. В уяві поета поставав чіткий образ рідної землі; виділялось основне, що є характерним, власне, для України. Не буде помилкою сказати, що саме той образ, що його описав у своїх творах Тарас Шевченко, – це є архітектурний міф України.

Яким постає перед нами українське село, коли дивитися на нього очима Кобзаря? Воно є мальовниче, розкинене у долині або на схилах пагорба, посеред квітучої зеленої природи. Хатки в селі невіддільні від зеленого оточення, від садів і гаїв, на фоні яких білими акцентами виділяються хатні стіни. Сільська церква стоїть на пагорбі або на підвищенні, трохи осторонь від селянських садиб. В образі села активну роль відіграють вітряки. Село обов'язково розташоване або над річкою, або коло ставка.

Дуже виразний, цілісний опис архітектури традиційного українського села ми знаходимо у Шевченковій поемі “Княжна”:

“Село! І серце одпочине.	І сині гори над Дніпром.
Село на нашій Україні	Сам Бог витає над селом.
Неначе писанка село,	...Високі на горі палати,
Зеленим гаєм поросло.	Чималий у яру ставок,
Цвітуть сади, біліють хати,	Зелений на горі садок,
А на горі стоять палати,	І верби, і тополі,
Неначе диво. А кругом	І вітряки на полі,
Широколистії тополі,	І долом геть собі село
А там і ліс, і ліс, і поле,	Понад водою простяглось”

[220, Т. 1, с. 345].

Але особливо вагомим твором Тараса Шевченка, у якому викладено головну архітектурно-просторову концепцію української селянської садиби у її мистецькій та духовній цілісності, є добре відомий кожному українцеві від дитинства вірш “Садок вишневий коло хати”:

“Садок вишневий коло хати	Сім'я вечеря коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть,	Вечірня зіронька встає.
Плугатарі з плугами йдуть,	Дочка вечерять подає,
Співають ідучи дівчата,	А мати хоче научати,
А матері вечерять ждуть.	Так соловейко не дає.

Поклала мати коло хати
Маленьких діточок своїх,
Сама заснула коло їх.
Затихло все... Тільки дівчата
Та соловейко не затих”

(Написано в казематі, 1847).

[220, Т. 1, с. 338].

Вірш “Садок вишневий” в аспекті опису традиційного українського довкілля є твором концепційно-програмним. Він описує традиційну українську оселю, нерозривний синтез рукотворної архітектури і нерукотворної природи. В усіх Шевченкових творах, де згадується українське село, воно постає в образі широкого, багатого природою зеленого простору з білими хатами. Ось як пише Т. Шевченко у поемі “Сон”:

“Дивлюсь – аж он передо мною	А онде, онде за Дніпром,
Неначе дива виринають,	На пригорі, ніби капличка,
Із хмари тихо виступають	Козацька церква невеличка
Обрив високий, гай, байрак;	Стоїть з похиленим хрестом.”
Хатки біленькі виглядають,	
Мов діти в білих сорочках...	

(Написано в Орській фортеці, 1847).
[220, Т. 1, с. 352].

Традиційна українська садиба не може бути без оточення дерев. Не обов’язково це мають бути дерева, які приносять велику господарчу користь. Це може бути верба, вишня, калина. Шевченко пише:

“... І досі сниться: під горою,	Коло хатиночки і бавить
Між вербами та над водою,	Хорошее та кучеряве
Біленька хаточка. Сидить	Своє маленькеє внуца”.
Неначе й досі сивий дід	

[220, Т. 1, с. 513].

А також:

“ Зацвіла в долині
Червона калина,
Ніби засміялась
Дівчина-дитина”

[220, Т. 1, с. 480].

Т. Шевченко описує особливості архітектури українського села на підставі зіставлення великоросійських та українських сіл. У своєму “Щоденнику” він пише: “...Независимо от этой глубокой политики, в великороссийском человеке

есть врожденная антипатия к зелени, к этой живой блестящей ризе улыбающейся матери-природы. Великороссийская деревня – это, как выразился Гоголь, наваленные кучи серых бревен с черными отверстиями вместо окон, вечная грязь, вечная зима! Нигде прутика зеленого не увидишь, а по сторонам непроходимые леса зеленеют, а деревня как будто бы нарочно врубилась на большую дорогу из-под тени этого непроходимого сада, растянулась в два ряда около большой дороги, выстроила постоянные дворы, а на отлете часовню и кабачок, и ей ничего больше не нужно. Непонятная антипатия к прелестям природы.

В Малоросии совсем не то. Там деревня и даже город укрыли свои белые приветливые хаты в тени черешневых и вишневых садов. Там бедный, неулыбающийся мужик окутал себя великолепною, вечноулыбающейся природою и поет свою унылую, задушевную песню в надежде на лучшее существование. О моя бедная, моя прекрасная, моя милая родина! Скоро ли я вздохну твоим живительным, сладким воздухом? Милосердный Бог – моя нетленная надежда” [220, Т. 3, с. 131].

Архітектуру міста Шевченко описує рідко, але й тут він широкими мазками вимальовує основне в образі українських міст. В описах Шевченка місто сприймається в краєвиді разом з природою і ландшафтом, відчувається простір і свобода в його розташуванні. Архітектура храмів виступає зі свого оточення, але одночасно зливається разом з ним у цілісний мистецький образ. Ось як пише Шевченко про вид на місто Чигирин і на Суботів, який лежить біля нього:

“Вечірнє сонечко гай золотило,   Київським шляхом верби похилі
Дніпро і поле золотом крило;   Три братні давні могили вкрили: ...
Собор Мазепин сяє, біліє,   ...І все те, все те радує очі...”
Батька Богдана могила мріє;

[220, Т. 1, с. 359].

У своїй згадці про місто Київ, у повісті “Прогулка с удовольствием и не без морали” Т. Шевченко дає надзвичайно вдале та лаконічне окреслення архітектурних рис Києва. У контексті він відзначає, що весною і літом немає потреби покидати таке місто, як “...садами укритый наш златоверхий Киев” [220, Т. 2, с. 495]. Мабуть, неможливо краще охарактеризувати головну принаду цього міста.

Рис. 81. Тарас Шевченко. Видубецький монастир у Києві. 1844. Офорт

Т. Шевченко в такий спосіб описує враження від образу Києва:

“ ... Дивлюся,
Мов на небі висить
Київ наш великий,
Святим дивом сяють
Храми Божі ... ” .

У зв’язку з цим дослідник-філософ О. Забужко пише: “Київ – на горах, він “Град Божий”, до якого треба підноситися, підтягати себе, і фізично, і духовно ... – Київ вивищує і просвітляє: очищає дух” [226, с. 66].

Т. Шевченко у своїх творах описував природу і архітектуру українських осель у пов’язанні з історією України. Він завжди поєднував сприймання навколишнього середовища із змістом пам’яті, що є з тим середовищем пов’язана, й про яку конкретна людина може знати, або й ні. Шевченко демонструє багато-

гранну символічну значущість пам'яток. Про церкву в Суботові, де похоронений Богдан Хмельницький, Т. Шевченко пише:

“Стоїть в селі Суботові
На горі високій
Домовина України –
Широка, глибока.
Ото церква Богданова.
Там то він молився,
Щоб москаль добром і лихом
З козаком ділився. ...”

... Церкву-домовину
Нема кому полагодить!
... Не смійтеся, чужі люди!
Церков-домовина
Розвалиться... і з-під неї
Встане Україна.
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить...”

[220, Т. 1, с. 271, 272]

В іншому місці Т. Шевченко пише:

“... Чигирине, Чигирине,
Все на світі гине,
І святая твоя слава,
Як пилина, лине
За вітрами холодними...
... Розсипаються могили,
Високі могили –

Твоя слава... І про тебе,
Старче малосилий,
Ніхто й слова не промовить,
Ніхто й не покаже,
Де ти стояв? чого стояв?
І на сміх не скаже!!”

[220, Т. 1, с. 200].

У шевченкознавстві великого значення надають аналізу Поетом архітектурного вирішення міста Петербурга у поемі “Сон” [220, Т. 1, с. 210–223]. Той аналіз розглядають в контексті українського мистецтвознавства і у зв’язку з висловлюваннями про Петербург Адама Міцкевича у його поемі “Дзяди”. Відзначимо, що Т. Шевченко не критикує професійного архітектурного вирішення Петербурга, а тільки пояснює, чому це архітектурне середовище, спосіб і методика його формування видалися йому неприйнятними. Тут ми розглядаємо проблему в аспекті нашого дослідження. Ми маємо розглядати справу від супротивного: якщо Т. Шевченко вважав архітектурне середовище Петербурга неприйнятним, то ми можемо зробити наші висновки також стосовно того, якому середовищу він віддавав перевагу.

Насамперед те, що Т. Шевченко вважав небажаним, це розміщення забудови у долині, на плоскому рельєфі, без високих місць: “У долині,

мов у ямі, На багнищі город мріє; Над ним хмарою чорніє Туман тяжкий” [220, Т. 1, с. 216].

Потім – це відсутність зеленого оточення в забудові: “Церкви та палати, Та пани пузаті, І ні однісінької хати!” [220, Т. 1, с. 216]; а також те, що ріка тут є закута в кам’яні береги, і не має для себе природної свободи руху: “...Палати, палати, Понад тихою рікою, А берег ушитий Увесь каменем. Дивуюсь, Мов несамовитий” [220, Т. 1, с. 219]. Тут треба відзначити, що “хату”, брак якої так гостро відчув Шевченко в архітектурному образі чужого міста, очевидно, слід розуміти, як садибу, оточену садом і деревами. Відсутність садибної забудови в архітектурі міста Шевченко вважав істотним недоліком. Щодо цього міста України істотно відрізнялися тоді від російських, у яких йому доводилося жити.

Нарешті, третьою з-поміж ознак, які Т. Шевченко вважав для себе неприйнятними в архітектурі Петербурга, – це чужий характер його архітектурного образу. Він писав: “То город безкрай – Чи то турецький, Чи то німецький, А може те, що й московський” [220, Т. 1, с. 216]. Усе це дає нам змогу краще уявити собі позицію Т. Шевченка щодо оптимального місця природи у архітектурному довіллі.

В аспекті стосунку архітектури до природи Шевченкові твори містять дуже глибокий філософський зміст. У світлі відзначеного Освальдом Шпенглером протистояння й одночасно пов’язання т. зв. аполлонівського розуміння світу, яке розглядає все з позиції того, що вже відбулося, і фаустівського розуміння, яке дивиться на все з позицій становлення, історії [16, с. 72; а також с. 7, розд. II нашого дослідження], Шевченків стосунок до природи ґрунтується на синтетичному поєднанні двох позицій, поміж якими, зрештою, як це відзначив О. Шпенглер, немає чіткої межі [16, с. 152].

Архітектурний образ українських міст і сіл, а також своє ставлення до нього Т. Шевченко відтворив не тільки в своїх поетичних творах, але й в своїх малюнках, у своєму живописі. Вибір об’єктів для малювання свідчить про те, що Шевченко не уявляв собі дійсно добру українську архітектуру без природного оточення. Почаївська Лавра, сільська хата у садку, далекий краєвид з одинокою церковцею – на усіх тих Шевченкових малюнках присутній ландшафт, як самозрозуміла й невід’ємна від архітектури річ.

На підставі творів Тараса Шевченка і його діяльності можна уявити собі, яке життєве середовище він вважав оптимальним. Шевченко неодноразово висловлював у віршах свою мрію про хату для себе в рідній Україні. Зокрема, він писав:

“А я так мало, небагато
Благав у Бога. Тільки хату,
Одну хатиночку в гаю,
Та дві тополі коло неї,
Та безталанною мою,
Мою Оксаночку: щоб з нею
Удвох дивитися з гори

На Дніпр широкий, на яри,
Та на лани золотополі,
Та на високії могили;
Дивитись, думати, гадать:
Коли то їх понасипали?
Кого там люди поховали ...”.

[220, Т. 1, с. 496, 497].

Пізніше, трохи з ностальгічним гумором Т. Шевченко писав, що саме він зробить після своєї смерті:

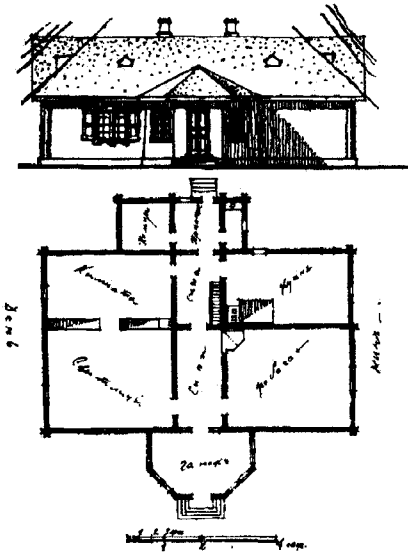
“... над самим Флегетоном
Або над Стіксом, у раю,
Неначе над Дніпром широким,
В гаю, предвічному гаю,
Поставлю хаточку, – садочок
Кругом хатини насажу:

Прилинеш ти у холодочок.
Тебе, мов кралою, посажу:
Дніпро, Україну згадаєм,
Веселі селища в гаях,
Могили-гори на степах –
І веселенько заспіваєм”.

[220, Т. 1, с. 598, 599].

Отже, за думкою Т. Шевченка, окремий будинок для однієї родини, серед мальовничої природи, в оточенні саду, з відчуттям історії довкілля є необхідним для людини, яка посідає традиційну українську духовність. Треба тут відзначити, що, закінчивши Академію мистецтв, Шевченко був добре обізнаний з архітектурою та з архітектурною творчістю, і його погляд на архітектуру є поглядом професійно підготовленої людини, яка глибоко вивчила світову архітектурну спадщину. Крім того, доля кидала Тараса Шевченка далеко за межі його рідної землі, і він особисто бачив, як живуть інші народи, яка в інших краях архітектура; він міг порівнювати. Свій вибір “хатинки, на горі” він зробив свідомо, відкинувши як невідповідні для себе усі інші варіанти житла. Цієї думки він дотримувався весь час: “Я тільки хаточку в тім раї Благав, і досі ще благаю, Щоб хоч умерти на Дніпрі, Хоч на малесенькій горі” [220, Т. 1, с. 497].

Тарас Шевченко не тільки на словах мріяв про таку оселю. Він збирався побудувати власний будиночок на горі над Дніпром. Він сам вибрав для цього будинку місце, в селі Пекарі біля Києва, і брав активну участь у його проектуванні. Йому допомагав архітектор Федір Черненко.

Рис. 82. Проект Шевченкової хати поблизу Києва. Проект виконаний за участю архітектора Ф. Черненка з поправками Т. Шевченка. Т. Шевченко власноручно виправив двосхилий дах на чотирисхилий (за В. Чепеликом)

Збереглися архітектурні креслення фасадів і планів запроєктованої Шевченкової хати. Ці матеріали опублікував професор Віктор Чепелик у київському журналі “Освіта” [227, с. 4, 5]. На одному з фасадів проекту видно корективи, внесені рукою Т. Шевченка. Виправлення стосувалися зміни форми даху. Запропонований архітектором двосхилий дах Т. Шевченко змінив на чотирисхилий, який більше відповідає українським традиціям. Хатка мала бути одноповерхова, з заксленим ганком, який виступає в бік Дніпра. Поетові не судилося жити у вимріяній хатині. 10 березня 1861 року він помер.

Тарас Шевченко сам вибирав місце для своєї могили. Він неодноразово просив, щоб його похоронили посеред природи, на горі. Т. Шевченко написав:

“Як умру, то поховайте	Щоб лани широкополі,
Мене на могилі.	І Дніпро, і кручі
Серед степу широкого,	Було видно, було чути
На Вкраїні милій,	Як реве ревучий”

[220, Т. 1, с. 313].

Бажання Т. Шевченка перегукується з бажанням, що його висловив колись для себе Григорій Сковорода. М. Ковалинський, перший біограф Г. Сковороди, у 1794 р. написав, що великий філософ “...перед кончиною завещал предать его погребению на возвышенном месте близ рощи и гумна” [228, с. 250]. Тарас Шевченко вибрав місце свого вічного спочинку на Дніпрових кручах. Могила Тараса

Шевченка є дуже символічною за своїм розміщенням і за художнім виразом. Через вибір місця для своєї могили Т. Шевченко остаточно заманіфестував свою духовну і творчу нерозривну єдність з Україною, її природою і традиціями.

Вплив Шевченка і його творчості на архітектуру міст і сіл України проявлявся і проявляється вже багато років після його смерті, насамперед в образі пам'ятників Великому Кобзареві, які стоять повсюдно. Кидається у вічі, що фактично усі пам'ятники Шевченка, навіть у містах, розташовані не в урбанізованому середовищі, а посеред рослин і природи, в парках і скверах. Часом об'єкти, влаштовані на пам'ять Тараса Шевченка, мають оригінальний, пов'язаний з природою характер. Згадаємо хоча б “Шевченкову вербу”, що її колись привезли до Львова з Казахстану, у вигляді гілочки-щіпляночки з верби, що її посадив Тарас Шевченко.

Головний висновок з усього сказаного мав би бути такий. Особистість Т. Шевченка і його творча спадщина, особливо в галузі традиційного для України єднання з природою, стосується не тільки літератури, образотворчого мистецтва, історії, суспільствознавства, політики, але також архітектури. Необхідно, щоб духовність Тараса Шевченка, його громадянська позиція постійно були присутні повсюдно там, де йдеться про формування середовища для щоденного життя і діяльності людини, де йдеться про архітектуру сучасної України.

*Рис. 83. С. Васильківський. “Весна на Україні”.
На цьому малюнку автор адекватно відтворив
узагальнений образ української архітектури*

Висновки до п'ятого розділу:

1. Упродовж історії в Україні та в уяві мешканців інших країн сформувався ідеальний, узагальнений образ властивого для України архітектурного образу міст і сіл. Таке узагальнене, ідеалізоване поняття отримало визнання в Україні та за її межами. Єдність архітектури з природою відіграє у цьому образі першорядну роль. Для того, щоб окреслити ідеалізований умовний образ традиційної української архітектури, ми запропонували застосувати поняття “архітектурний міф України”. Архітектурний міф, тобто ідеалізована розповідь про уявний загальний образ певного регіонального варіанта архітектури, є триваліший і стійкіший, ніж конкретні й нетривалі часом реальні архітектурні об'єкти.
2. Особливою ознакою традиційної української архітектури, яка знайшла вираз у міфологічному узагальненні, є та обставина, що ця архітектура надзвичайно ніжна і уразлива, бо вона містить у собі природу як складовий елемент мистецького виразу. Традиційні будівлі виконані з нетривких, екологічних матеріалів. Їх побудовано у поєднанні з природою, рослинами, рельєфом. Екологічна архітектура вимагає постійного догляду, під дією природних та інших чинників вона весь час змінюється. Така архітектура постійно перебуває під загрозою пошкодження і знищення. Гарантом збереження цієї архітектури є наявність історичного міфу, який містить у собі поняття традиційного архітектурного мистецтва та його розуміння.
3. Сутність традиційної української архітектури, і перш за все архітектурного міфу, особливо добре розумів і відтворив Тарас Шевченко. Він описував природу і архітектуру у пов'язанні з історією України.
4. Філософія, яка покладена в основу українського архітектурного міфу, не є аналогічна до філософії формування міст Західної Європи та інших країн. З цієї причини не можна порівнювати досягнення традиційної української архітектури з архітектурними досягненнями країн Європейського Заходу і Середземноморського регіону, тому що вони ґрунтуються на зовсім інших світоглядних архітектурних концепціях.

6.1. Варіантний розвиток української архітектури міст і сіл

Упродовж багатьох років населенням України та суміжних з нею країн була вироблена власна, автохтонна система архітектурних поглядів стосовно організації свого просторового середовища, яка ґрунтувалася на принципах сільськогосподарської цивілізації та формувала урбаністичну політику в її цілісності. Ця система істотно відрізнялася від систем, які були вироблені на інших, європейських або позаєвропейських територіях.

Але Україна розташована на карті світу в такому особливому місці, де сходяться разом найважливіші комунікаційні напрями, що поєднують головні геополітичні та культурологічні регіони Землі. Через те територія України не була байдужою для інших країн; вона завжди була місцем для їх експансії. Чужинецька експансія завжди супроводжувалася тим чи іншим впливом на спосіб архітектурного вирішення територій.

Разом з тим необхідно відзначити, що в давноминулий час Україні вдалося уникнути нівелюючої дії інших, чужих, дуже міцних світових культур, які чинили вплив, наприклад, у давньоримський час на території Франції або Іспанії. Європейські території над Дніпром і Дністром, а також землі, що простягалися аж до Дунаю і Рейну, весь час були поза межами давньоримської імперії. Зона давньогрецької колонізації також не простягалася далі, як до причорноморської частини українських земель і до Боспорської держави. Через те культура й урбаністика класичних Риму і Греції, хоч вони, з причини приграничних контактів не могли бути незнайомими мешканцям тогочасної України, але все ж вони не стали еталоном, застосування якого мало б обов'язковий характер. Усе це мало велике значення у справі збереження традиційного архітектурного світогляду у Дніпровсько-Карпатській частині європейської землі. Бо не можна забувати, що у давньоримський час різні підкорені римлянами європейські народи приєдналися до давньоримської культури. Вони не тільки взяли від римлян їх азбуку, але й присвоїли собі їхню мову, яку переробили на свій лад, і вважають тепер за свою рідну. Багато країн прийняли тоді для себе римське право, а також

політичну концепцію розвитку міст [38, с. 67]. Ця давньоримська урбаністична концепція сформувала підставу, на якій відбувався увесь подальший розвиток західноєвропейських міст.

У Центральній Європі урбаністична ситуація радикально змінилася на початку другого тисячоліття. Під впливом багатьох політичних та економічних чинників тут відбувався інтенсивний розвиток міст. Хвиля урбаністичних змін почалася на Заході Європи в XI ст., але незабаром вона досягла слов'янських земель [38, с. 89]. Локація міст відбувалася на підставі т. зв. Німецького, або Магдебурзького законодавства. Міста при цьому отримували переважно нову планувальну схему, яка, більшою чи меншою мірою ґрунтувалася на засадах регулярного планування. Регулярний план мали новозбудовані у той час осередки міст Кракова, Вроцлава, Торуня, Варшави та ін. Зміна планування супроводжувалася поступовою заміною забудови міст з дерев'яної на муровану.

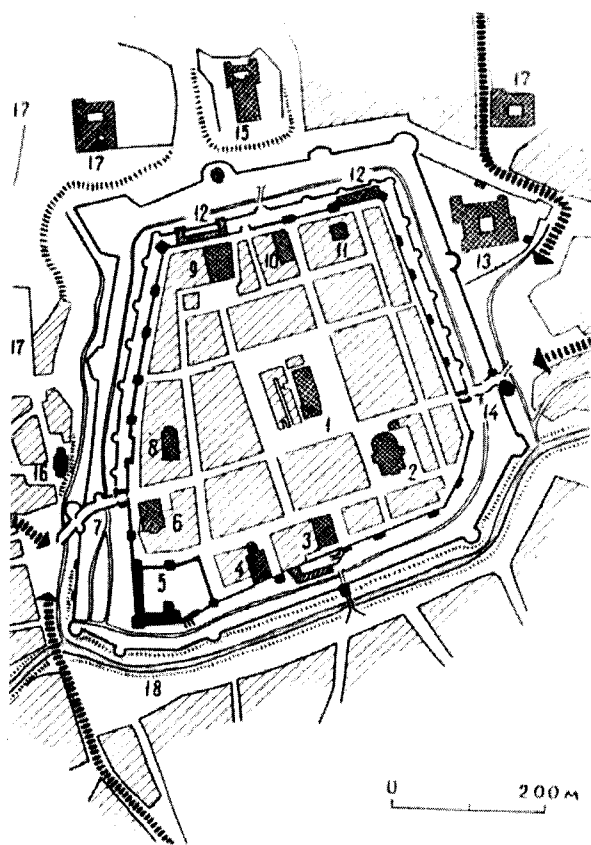

Рис. 84. Осередок міста Львова, збудований згідно з засадами Магдебурзького права у XIII ст.

На сході Європи будівництво міст згідно з засадами Магдебурзького права зупинилося. Останніми з-серед міст, якнайдалі висунених у напрямі на схід, що були наново переплановані відповідно до засад Магдебурзького права, є Львів та Кам'янець-Подільський. Істотно, що після того, як місто отримувало магдебурзьку схему планування, надалі вона створювала передумови для того, щоб ці міста, у межах своїх фортифікацій, розвивалися так, як це було прийнято тоді у Західній Європі. Центри таких міст забудовувалися дуже компактно, будинки, як правило, будували кам'яними. Наприклад, Львів став містом з архітектурою, що відповідала принципам урбаністики Центральної Європи. Але все ж була особливість. В умовах України міста ніколи не втрачали свого тісного зв'язку з природним оточенням. Формуючись за засадами Магдебурзького права у вигляді компактного осередку, місто розвивалося, за образним висловом Мартина Груневега, ніби “альтана посеред раю”; тобто за принципом: порівняно невеликий компактний міський осередок, оточений розлогими передмістями, які розкинулися вільно посеред садів і гаїв.

У багатьох малих містах Галичини, таких як Яричів, Щирець, Рогатин, Тернопіль, Стрий, Городок, Янів та ін., у той час також було проведено перепланування, але воно торкнулося тільки осередків тих міст. У них було влаштовано регулярні за своєю формою ринки і декілька регулярних міських кварталів, а також планувальними методами було визначено дуже щільний спосіб будівництва у цьому районі. Але у більшості українських міст, насамперед у таких, як Київ, Володимир, Луцьк, Чернігів тощо, ніяка перебудова міст за ознаками Магдебурзького права не відбувалася. Все ж урбаністична революція, яка відбувалася в Європі у середньовіччі під прапорами Магдебурзького міського права, у своїх тенденціях безперечно була чинником, спрямованим наперекір традиційній лінії українського містобудівництва.

Особливе явище в українському містобудівництві становить формування т. зв. химери. Як ми вже зазначали (Розд. 2.3, с. 43), терміном “химера” у біології означають організм, який складається з генетично різнорідних тканин та який виник, наприклад, шляхом зростання під час щеплення двох різних видів рослин. Стосовно урбаністичних комплексів той термін вперше застосував Л. Гумільов, описуючи ситуацію, коли два етноси, які належать до різних суперетносів, живуть в одному ареалі, ніби пронизуючи один одного, але при тому не заважають собі взаємно [17, с. 216]. В умовах України, яка лежить на традицій-

ному перехресті великих світових доріг, така ситуація є нормальним явищем. Ця ситуація виникала у містах, в українських торгових осередках тому, що тут неодмінно нагромаджувалася людність, яка походила з різних країн.

В умовах європейського середньовіччя визначальним показником для сегрегації населення було віровизнання людей. Належність людей до різних релігійних конфесій перешкоджала їх асиміляції. Через те, власне, конфесійна належність мешканців була головною ознакою, на підставі якої здійснювали розподіл громадян міста на місце проживання. Від давнього часу в містах України визначилися такі конфесійні територіальні ареали. *Перший з них* – це були вулиці і площі, призначені для громадян латинського обряду. В умовах України то були насамперед люди німецької, чеської, польської національностей. У процесі поступової інтеграції, що відбувалася на основі польської культури, усі вони згодом сформували польську народність міст. Власне ці люди проживали переважно при головних вулицях і площах міста. *Другий* конфесійний ареал – це була група населення, яке традиційно дотримувалося східного християнського обряду. Це були насамперед русини, молдавани, греки. *Третій* конфесійний ареал формували християни-вірмени. Дуже багато вірмен мешкало у давнину в Києві, Львові, Кам'янці, в численних містах Поділля та Галичини. Пізніше відбувалася поступова інтеграція вірмен в українське та польське середовища. І нарешті, дуже чітко був виділений *четвертий* релігійний ареал, який становили люди Мойсеевого віровизнання, тобто євреї. Кожний з конфесійних ареалів формував у традиційному місті свій автономний мешкальний комплекс. У плануванні та забудові цього комплексу люди дотримувалися, по можливості, своїх власних традицій, та намагалися задовольнити свої потреби.

У цьому контексті не можна обійти увагою таку характерну особливість традиційних українських міст. У центральному міському осередку, який ми описували, фактично майже не проживало місцеве українське населення. Місцеві мешканці, відповідно до своїх вимог і традицій, проживали переважно не в міському осередку, а на передмісті, в окремих будинках, які стояли серед садів та вільного простору. З іншого боку, приїжджі, колоністи, наприклад німці або вірмени, молдавани, євреї тощо – з суб'єктивних причин почували себе значно краще, проживаючи серед чітко визначеного та регулярно розпланованого високоурбанізованого довкілля, а не в будинках, що стоять серед вільного простору у садку.

З бігом часу, внаслідок зростання у містах загальної кількості населення, відбулося розширення усіх цих ареалів, особливо єврейських діляниць. У результаті внутрішньої міграції населення з'явилася також значна кількість “внутрішніх колоністів”, тобто людей місцевого походження, які приїхали з інших регіонів і які не завжди почували себе добре серед місцевої природи. Відбувся комплекс явищ, які добре описані у фаховій літературі.

Внаслідок цього виникла химера. В українському місті, поряд, не заважаючи одне одному, сформувалися ніби незалежні від себе оселі, які співпрацювали одна з одною. Це був компактно забудований осередок міста, де проживають насамперед колоністи або їх нащадки; єврейське місто з дуже специфічно забудованими кварталами; і нарешті дуже великий район, зайнятий приміською та передміською забудовою, де проживало переважно місцеве, автохтонне населення. Дуже щільно забудоване єврейське місто, а також центральна частина головного міського осередку формували торговельний центр міста.

У кожного з тих ареалів були свої власні потреби щодо контактів з природним довкіллям. Якщо група мешкальних будинків, призначених для місцевого міщанства, потребувала якнайтіснішого пов'язання з навколишнім природним середовищем, то група будинків приїшлого населення, у якого були інші потреби, мала бути зовсім інша. Весь той хід подій мав об'єктивний характер. Він, безумовно, порушував традиційний хід процесів формування стосунку до природи в українському містобудівництві.

Синкретичний характер забудови українського міста у новіші часи, особливо в аспекті пов'язання архітектури з природою, добре видно на прикладі діляниць, у яких мешкало єврейське населення. Єврейська людність проживала в Україні від дуже давніх часів, але масове переселення євреїв у міста Польщі та України, шляхом від Німеччини, відбулося у XV–XVI ст. Місцем проживання євреїв були переважно міста. Україна та Польща, аж до масового винищення єврейського населення гітлерівцями у XX ст., були одним з основних регіонів проживання євреїв у світі. Єврейські діляниці були фактично в кожному з міст та містечок України.

Особливість забудови єврейських кварталів і діляниць впливала з того, що єврейське населення не було в Україні автохтонним і не було пов'язане з сільськогосподарським виробництвом і сільською культурою.

Рис. 85. Приклад проживання поруч у містечку двох різних громад, які мають зовсім відмінні традиції щодо влаштування свого побуту. Містечко Нові Стрілища в Галичині на початку ХХ ст. Територію давнього осередку міста зайняли торгові будинки, розставлені відповідно до правил і традицій єврейської громади. Але на розлогих передмістях посеред садків розташована садибна забудова, згідно з традиційними правилами української архітектури

Рис. 86. Художник Лев Гец, "Гетто". Митець показав специфічний спосіб забудови єврейської дільниці в галицькому містечку

Рис. 87. Олена Кульчицька. "У містечку". Косів. 1910 рік

Єврейські традиції впливають з Присередземномор'я; тому мешкання і щоденне життя євреїв орієнтоване, як і у італійців, не на природне довкілля, а на урбанізоване оточення. Разом з тим єврейські традиції формування простору не ґрунтуються на регулярному плануванні. На відміну від звичних для України методів забудови міських територій у єврейських кварталах будинки стоять дуже щільно, невеличкими групами або й окремо; парцелі не мають чітко окреслених меж. Намагання пов'язати забудову з природою, з навколишнім ландшафтом тут немає.

Крім того, правила і звичаї юдейської релігії передбачають певне відособлення єврейської громади; євреї горнулися один до одного з ритуальних міркувань. Тому в містах України єврейські дільниці відзначаються щільною забудовою. Дільниці і квартали, в яких мешкали євреї, завжди дуже контрастують з дільницями автохтонів. Але тому, що єврейські квартали мали переважно торгово-ремісницький характер і пов'язувалися з людними вулицями, тоді як квартали автохтонного населення були пов'язані з квітниками і садами, то такого роду поєднання двох різних стилів забудови, як правило, створювало бажаний контраст та збагачувало архітектурну виразність українського міста.

Традиції щільної забудови, які склалися віддавна у єврейських кварталах і на вулицях, пізніше відіграли істотну роль у формуванні щільно забудованих вулиць "західноєвропейського" типу в українських містах XVIII–XX ст.

У німецьких колоніях, що їх будували в Україні у XIX ст. у зв'язку з парцеляцією землі, ми бачимо переважно застосування дуже регулярного, геометричного плану, який ніяк не пов'язаний з конкретним місцевим краєвидом, а міг би бути застосований довільно у кожному іншому місці. Таке планування відповідає ментальності колоністів. Разом з тим не можна не відзначити певного пов'язання такого підходу з вирішеннями планів міст-колоній, що їх будували у XIII–XVI ст. за участю колоністів на засадах Магдебурзького права.

Етнічні групи, які у себе вдома в галузі архітектури може й не діяли у відриві від свого місцевого краєвиду, опинившись в чужих для себе умовах України, горнулися радше до створеного ними самими антропогенного середовища, аніж до незвичного для себе природного краєвиду (вірмени, молдавани та ін.).

Вплив, який чинили на архітектуру України чужоземні етнічні традиції, загалом був спрямований переважно наперекір тому напрямові містобудівельного розвитку, який виник в Україні історично.

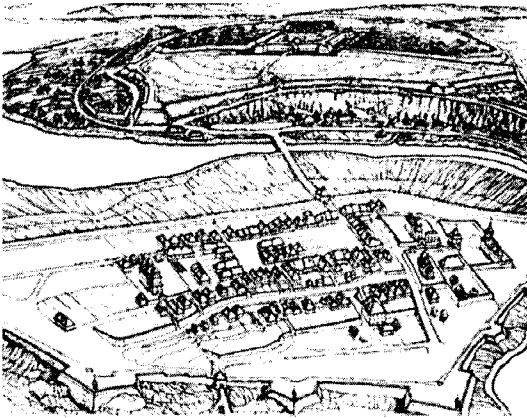

Рис. 88. Загальний вигляд міста Збаража у XVII–XVIII ст. Реконструкція Ю. Вербовецького. Осередок міста має регулярне планування, а навколо простягаються мальовничі передмістя

Рис. 89. Німецька колонія Вайсенберг в Галичині. Колонія збудована на регулярних засадах у вигляді однієї прямої вулиці. Українське село Добростани, що розташоване поруч, має традиційне мальовниче планування

Всупереч традиційному розвитку українських осель щодо їх пов'язання з навколишньою природою відбувалося будівництво **міських фортифікацій**. Розвиток методів ведення війни і облоги міст, впровадження нової військової техніки упродовж сторіч відбувалися у Європі в напрямі від заходу на схід. Відповідно також від заходу на схід поширювалися методи будівництва оборонних споруд. Разом з тим територія України завжди була зоною особливої воєнної небезпеки. Тут, може, як ніде у Європі, потрібно було увесь час бути готовим до якнайсерйозніших військових конфронтацій. Через те утримування міст в стані бойової готовності було передумовою їх існування. Звідси впливає примат у XV–XVII ст. військових вимог в контексті усіх інших.

З архітектурного погляду особливість середньовічної оборонної техніки полягала у тому, щоби оточувати осередок міста суцільним поясом високих стін і фортифікацій. У такий спосіб утворювався архітектурний бар'єр, що значно перевищував висоту людського зору й відділяв внутрішню частину міста від передмість. Про будь-яке пов'язання внутрішньої зони міста з навколишньою природою не могло йтися. У тих умовах доводилось шукати нові способи для такого пов'язання, а саме: знаходити кореляцію не між ландшафтом і кожним з будинків, взятим окремо, а поміж ландшафтом і тією частиною міста, що знаходиться в межах міських стін, взятою у цілісності. Так було зроблено, зокрема, у Львові.

Додаткові складнощі для пов'язання архітектури з ландшафтом виникли у той час, коли для фортифікацій почали застосовувати бастионно-куртинну систему. Пояси укріплень були тоді дуже розвинуті у ширину.

Відсічені поясом фортифікацій від зовнішнього доквілля території міст отримували виразно антропогенне, тобто регулярно-геометричне архітектурне вирішення. У таких умовах відбулося становлення міст Броди, Станіславів (тепер Івано-Франківськ), Нові Стрілища та ін. Визначальний вплив пояса фортифікацій на формування архітектури міст припинився щойно у XVIII ст., коли давні методи облоги втратили своє значення. Загалом необхідність дотримуватись у забудові міст новочасних вимог оборони дуже ускладнювала реалізацію в уфортифікованих оселях прийнятої в українській архітектурі лінії на максимальне єднання архітектури з навколишньою природою.

Величезну роль у формуванні архітектурного образу осель відігравала **громадська думка** суспільства. Мистецькі смаки й громадська думка суспільства в Україні здебільшого схилялися до традиційного єднання архітектури з природою. Але багато країв, які оточували Україну, репрезентували іншу позицію або тому, що вони керувалися іншими творчими засадами, або з політичних, престижних чи технологічних міркувань. Тому в Україні під тим впливом теж мала можливість розвиватися альтернативна позиція. Це стосується насамперед діяльності елітарної частини суспільства, яка мала багату інформацію про те, що відбувалося у тогочасному світі, і одночасно мала реальну можливість здійснити багато своїх намірів і планів. Влада і владні особи могли чинити певний вплив також на інші верстви населення. Така діяльність стосується насамперед впровадження кам'яного, мурованого будівництва.

Впровадження мурованого будівництва на Русі відбувалося двома шляхами. Муроване будівництво передусім йшло від Візантії. Обґрунтовано претендуючи на роль столиці світового значення, володарі Києва повинні були рівняти архітектуру свого міста до усім відомих та визнаних зразків. Будувати архітектурний престиж Києва, не показуючи його спадковості від Візантії, у тій ситуації було б неправильно. Оскільки монументальна архітектура Константинополя була мурованою, то монументальна архітектура Києва також повинна була бути мурована.

Інший шлях поширення мурованих конструкцій йшов від Заходу, насамперед із Польщі. Особливо велике значення мала тут діяльність короля Польщі Казимира Великого, який у XIV ст. “застав Польщу дерев’яною, а залишив мурованою”. Будівництво об’єктів з каменю певною мірою було викликане міркуваннями пожежної безпеки та військової справи, але передусім міркуваннями престижу, оскільки було орієнтоване на те, як їх сприйматимуть західні країни. Впровадження будівництва з муру – і на Русі, і в Польщі – зустрічалося з великою нехиттю суспільства. Але поступово сформувалася думка, що нібито мурована будівля є кращою, ніж дерев’яна.

Під впливом Магдебурзького права у деяких містах відбулися **зміни стосунку населення** до щільності забудови вулиць. Традиційно у містах і селах України дотримувалися такої засади, що кожний заможний власник будівлі проживав в окремому дворі, посеред садку та в оточенні господарських приміщень. В умовах, коли забудову оселі проводили на засадах Магдебурзького права, таке вирішення стало неможливим, оскільки єдиною підставою для будівництва в оселях став принцип парцелі як елементарної одиниці забудови міста. Парцеля мала визначену стандартну ширину, вона органічно входила до складу міського кварталу, а кількість парцель була обмежена. Єдиним способом збільшити будівельну ділянку могло бути хіба що лишень об’єднання двох суміжних парцель в одну велику, але й тоді будинок повинен був стояти на червоній лінії вулиці та займати усю ширину ділянки. У таких умовах навіть королівський палац чи архієпископська резиденція, якщо вони споруджувалися у місті, набували вигляду звичайного міщанського будинку, хіба що подвійної ширини і розташованого на престижному місці. Розміщення усіх мешкальних будинків на вулиці в один спільний ряд змінювало розстановку акцентів в архітектурі міста. Бо якщо перед тим особливо престижний будинок виділявся з-серед інших будівель усім своїм вирішенням, зеленню, величиною саду, то тепер він мав бути примітний тільки

своїм фасадом. Можна якоюсь мірою говорити про своєрідний перехід від формування архітектури міста загалом до формування архітектури вулиці. І справді: забудова вулиць осередньої частини Львова у часи середньовіччя або ренесансу не є подібною до архітектури вулиць Києва того самого часу, оскільки у Києві більше дотримувалися традиційних правил; це є явища різного порядку.

Загалом, ми повинні відзначити, що відсутність у переважній більшості міст України архітектурно-закомпонованих цілісних ансамблів забудови конкретних вулиць впливає з іншого розуміння ролі вулиці в архітектурі міста, ніж це було притаманне середньовічним містам Західної Європи. Разом з тим, і це є фактом, що урбанізаційні процеси, які розвинулися в багатьох містах України на основі веденої в них у середньовіччі локації міст, у принципі створили підставу для забудови міст і вулиць на засадах формування вуличного ансамблю.

Принципове значення для творення образу архітектурного комплексу має питання про **архітектурну вісь і геометричний спосіб забудови**. Традиційно український архітектурний ансамбль обходився без підкреслювання його осі. Але всебічні контакти суспільства із західноєвропейськими країнами закономірно допровадили до застосування у деяких архітектурних вирішеннях осьових композиційних прийомів, властивих країнам Західної Європи того часу. Це стосується насамперед паркових та палацових комплексів. Особливе місце серед них посідає замок у селі Підгірці Львівської області, побудований у середині XVII ст., який разом зі своїм парком становить осьову репрезентативну композицію, близьку за характером до інших європейських резиденцій. Але у більшості вирішень такого типу ми маємо справу із частковим застосуванням осьової композиції, тільки на території, яка безпосередньо межує з головною будівлею, в той час як архітектурне вирішення усього комплексу у його цілісності відповідає традиційним правилам. Так було зроблено, зокрема, у резиденціях Збаража та Бродів, у місті-резиденції Жовкві; у Почаївській Лаврі, у монастирі Святого Юра у Львові тощо.

6.2. Нівеляція традиційної екологічної архітектури адміністративними методами

Серед чинників, які перешкоджали збереженню давніх традицій української архітектури, особливе місце посідає діяльність чужоземних держав, яка була спрямована на реалізацію інтересів власної країни.

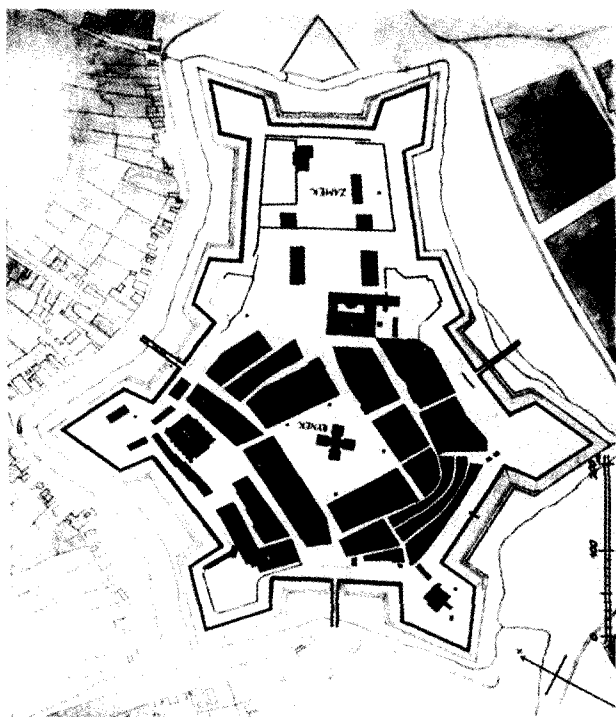
Необхідно відзначити, що великий політичний, ідеологічний заряд, що його містить конкретний спосіб облаштування життєвого простору, ніколи не давав змоги державам, які керували Україною в той час, ставитися до цієї справи байдуже.

Польська держава, володіючи значною частиною території України аж до кінця XVIII ст., розглядала ці землі як інтегральну частину свого Королівства, і проводила в Україні ту саму урбанізаційну політику, що й на території Польщі. Особливості цієї політики та її наслідки ми розглянули у попередньому підрозділі.

Істотне значення для України мало те, що упродовж тривалого часу своєї історії вона перебувала безпосередньо біля рубежу, який відділяв християнський світ від світу ісламу. Українська культура сформувалася на основі християнства й була для турецької землі забором християнської Європи. Незважаючи на багатотисячні намагання, Туреччині той рубіж подолати не вдалося. Все ж у кінці XVII ст. частина України – Поділля і Буковина – на певний час опинилися в складі Туреччини. За той короткий період було проведено певну діяльність, спрямовану на перетворення ідеологічного образу архітектури. Мета полягала у тому, щоб в архітектурному доквілі не було видно християнських символів. У завойованому регіоні турецькою владою заборонено будувати церкви з відкритими верхами; бані довелося маскувати покрівлею хатнього типу: нібито це не є церква, а хата [229, с. 21]. Багато християнських храмів було закрито і біля них збудовані мінарети загальноприйнятого зразка [50, с. 332]. Усе це істотно впливало на архітектурний силует міста і на його ідеологічну спрямованість, оскільки той силует був пов'язаний з природою.

Османська окупація призвела до руйнування історичних міст, зокрема до руйнування Кам'янець-Подільського середмістя. Після повернення цього міста Польщі у 1699 р. містобудівна структура виявилася настільки деградованою, що у середмісті зникли цілі квартали забудови [230, с. 377].

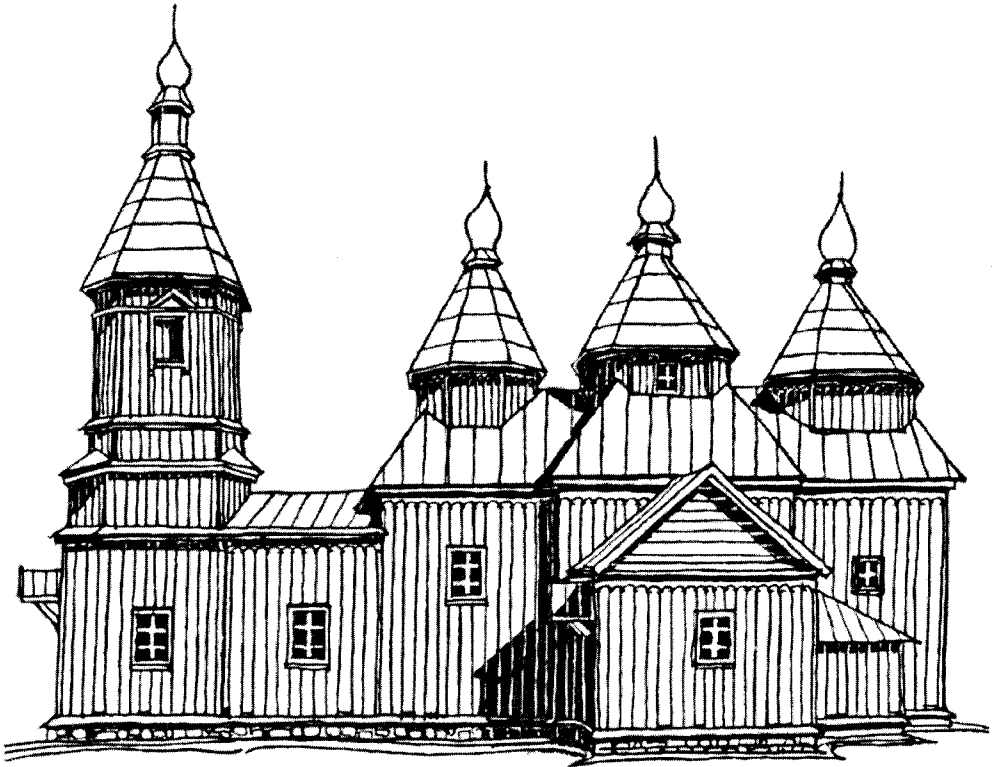
Панування Туреччини над частинкою українських земель тривало дуже недовго, але те, що за той час трапилось, дає підставу твердити, що діяльність Османської імперії, в разі перемоги, була б активно спрямована проти застосування традицій в українській архітектурі.

*Рис. 90. Місто-фортеця
Станіславів (тепер
місто Івано-Франківськ).
Місто було засноване
Андрієм Потоцьким у 1661 р.
на місці села Заболотова*

*Рис. 91. Мінарет біля
катедрального костелу в місті
Кам'янці-Подільському. Мінарет
був побудований у кінці XVII–XVIII ст.,
коли під час турецької окупації
костел було перетворено на мечеть*

*Рис. 92. Дерев'яна церква в селі Пугачівка Черкаської обл.
Дзвіниця тут не стоїть окремо, як це робили за традицією, а прибудована
до церкви відповідно до обов'язкової постанови Синоду від 1801 року
про неприпустимість будувати церкви в малоросійському стилі.
(За П. Самойловичем)*

У контексті питання про роль і місце природи в архітектурі України дуже велике значення має історична діяльність Російської держави. Починаючи від XVIII ст., згідно з ідеями Петра I, відбувалося формування Російської імперії. Упродовж наступного часу Росія дуже розширила свою територію, включивши до свого складу багато країн, вийшла до Балтійського, Чорного морів і до Тихого океану. Росія стала на один рівень з найбільшими імперіями тогочасного світу. Росія не хотіла бути слабшою від інших великих держав у жодному аспекті. Але вона була державою багатонаціональною і синкретичною. Постійно існувала небезпека, що Росія може розпастися на окремі держави і перестане бути імперією. Так би неодмінно і сталося, якби різні країни Росії, що входили до її складу, розвивали свою мову, культуру і свої традиції. Російський імператор

Олександр II у політичному заповіті своєму синові Олександрові III у 1876 р. писав: "...могутство России основано на единстве государства, а потому все, что может клониться к потрясению сего единства и к отдельному развитию различных народностей, для нее пагубно и не должно быть допускаемо" [231, Т. 7, с. 2600].

З цієї причини центральне керівництво Російської імперії послідовно проводило політику, спрямовану на ліквідацію усіх ознак окремішності народів Росії. Воно було змушене так робити, щоб зберегти імперію.

Для Росії дуже важливою і разом з тим потенційно небезпечною була ситуація в Україні, оскільки Україна в геополітичному відношенні посідала в Європі одне з ключових місць. Особливе значення ця проблема набула у XVIII–XIX ст., коли Російська імперія розширила свої південні території. Росія прагнула вийти через Чорне до Середземного моря та посісти там місце Константинополя. У такому контексті потрібно було проводити політику деукраїнізації. Це було нелегко, оскільки Україна була країною з високорозвинутою освітою і культурою, стійкими і глибокими традиціями. Але завдання необхідно було виконати. Йшлося про "...цілковиту інтеграцію України до складу Російської імперії та перетворення українського народу на частину російського, за етнічною культурою і мовою племені" [231, с. 2607]. "Процес русифікації, розпочатий ще у XVIII ст., продовжувався наполегливо й послідовно, охоплюючи щоразу більше галузь освіти, науки і культури, і стягуючи до сфери свого впливу майже усі прошарки української людності, не виключаючи навіть селянства (через школу, церкву і військо)" [231, с. 2607]. Русифікацію України посилено було за Катерини II, після скасування гетьманства і зруйнування Запорізької Січі [15, Т. 7, с. 2645]. Було видано багато наказів та розпоряджень з цього приводу.

Підставою для можливого формування бажання окремого власного розвитку у народів, які проживали на території Росії, було насамперед збереження ідентичності націй. Національна ідентичність є перешкодою для інтеграції народів в одній імперській державі. Таку ідентичність створює насамперед **пам'ять нації**, пам'ять про минуле, про історичні події, про особливості розвитку у пройдений час. Хай ця пам'ять далеко не завжди втілює у собі позитивні емоції, але вона завжди свідчить про неповторність цього народу та про його окремі традиції. Отже, ця пам'ять є постійним резервуаром для відродження тенденцій щодо відособлення країн. Головним хранителем пам'яті є архітектура міст. Бо власне тут документально збережено історичне тло подій минулих часів.

У таких умовах державною російською владою були проведені активні дії, спрямовані на ліквідацію окремішності українських територій не тільки у мовно-політичному аспекті, але й стосовно архітектурно-просторового середовища. Міста і села не повинні були говорити своєю архітектурою про минуле, а мали утверджувати режим сьогодення. З цієї причини постало питання про усунення з забудови осель усіх відмінностей, що сформувались історично. Для цього було видано багато урядових указів. Регулювання стосувалося насамперед церковної архітектури.

Наприкінці XVIII ст. – на початку XIX ст., як це відзначає С.А. Таранущенко, будівлі церков “...уряд заборонив будувати за старими зразками, змушував церкви будувати тільки за казенними “апробованими” проектами” [57, с. 332]. У 1801 р. Московський Синод виніс заборону будувати церкви у малоросійському стилі [229, с. 24]. В аспекті пов’язання архітектури з навколишнім природним середовищем така владна вказівка щодо архітектури церков була дуже істотною, оскільки традиційні українські церкви, за визначенням С. Таранущенка, були “безфасадні”. З будь-якої точки огляду зовнішній вигляд будівлі був рівноцінний, завершений. Немає головного вигляду, фасаду, якому інші сторони зовнішнього вигляду були б підпорядковані [57, с. 332]. Обов’язкове впровадження в Україні тих самих правил будівництва церков, які були прийняті в Росії, означало необхідність проектувати церкви згідно з осьовим принципом, тобто розмішувати дзвіницю суворо на осі церкви, так, щоб разом з церквою вони творили єдину споруду. Але тоді в докорінний спосіб змінювалася уся архітектурна концепція цілісності: з асиметричної, вільної композиції поставала осьова, що вимагала геометричного розвитку.

Негативний стосунок державної влади до збереження пам’яток, незалежно від того, якому народові вони належать, відзначає, зокрема, професор Кембриджського університету Е.Д. Клерк, який був у Криму після того, як у XVIII ст. цю територію зайняла Росія. Про Бахчисарай Е.Д. Клерк пише: “Росіяни... знищили цілковито цю столицю. Місто було колись поділене на багато частин; грецька колонія сама займала цілу широку долину. Нові завойовники знищили її цілковито, не зіставивши каменя на камені” (Цит. за: Ю. Липа “Призначення України” [28, с. 41, 42]. Пояснюючи ці дії, Ю. Липа пише: “Росіяни мусили це робити. Адже ж підбиті чи сфедеровані народи знаходили б у тих пам’ятках віру в себе, в свою давню велич і передусім в свою індивідуальність... І це

було небезпечно для російської імперії... Пам'ятки гордості народів були для Петербургу динамітом, що розсаджує" [28, с. 42].

Але принципове значення для долі українських міст мали великі урбаністичні заходи у цілій Росії в XVIII і XIX ст. Потрібно було ліквідувати підставу для матеріальної пам'яті націй, – і не тільки в Україні, але повсюди на території Російської імперії. У цій ситуації в Росії було знайдено рішення, яке, за своєю радикальністю та простотою, межує з геніальністю. В усій Росії були перебудовані усі міста. Вони були перебудовані радикально, й це було зроблено в такий спосіб, що про будь-яку увагу до історичних архітектурних форм не могло йтися. Отже, одним махом було зрівняно усі міста тогочасної Росії: від Умані і Одеси аж до Вологди і Калуги.

Цю діяльність російського керівництва, що стосувалася містобудівництва та яка мала цілеспрямований характер, відзначив В. Вечерський у своєму дослідженні "Архітектурна й містобудівельна спадщина доби Гетьманщини". Він писав, що найголовнішою із загальноімперських тенденцій управління була регламентація та уніфікація усіх сторін суспільного життя. Він зазначав, що: "Одним з методів імперської уніфікації стало перепланування історично сформованих міст на території усєї держави, в тому числі й на теренах України" [27, с. 226]. "Поступова, впродовж 130 років інкорпорація України зрештою дозволила колись окраїнному Московському царству перетворитись на європейську наддержаву під іменем "Російська імперія" [27, с. 61].

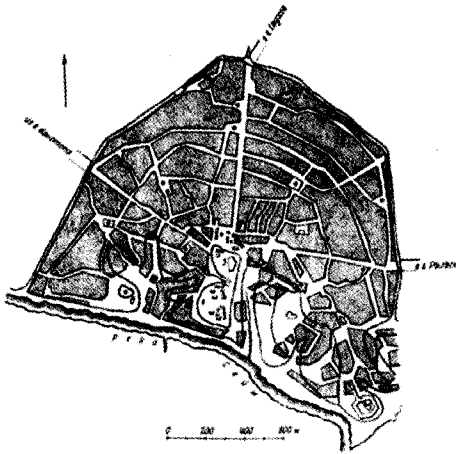
Під час перебудови зруйновано усі давні архітектурні вирішення історичних міст. Але це не викликало заперечень за кордоном, тому що нове планування міст відбувалося згідно з засадами Просвітництва. "Представники абсолютизму надавали своїй владі видимість освіченості, а державі – носія загального правопорядку" [13, с. 245]. Через те усе нове, що вносилося в міста, отримувало марку прогресивного, а все старе виставлялося нібито як відсталість. Під таким гаслом в Україні було вчинено руйнування національної урбаністичної спадщини у містах.

Підставою для перебудови усіх міст Росії став указ Катерини II від 1763 р. "Про виконання всім містам, їх будівлям і вулицям спеціальних планів по кожній губернії особо" [13, с. 247]. Така перебудова стала можливою насамперед тому, що міста Росії, і зокрема міста України, були забудовані некапітально, там стояли переважно дерев'яні та глиняні будинки, отже, реалізація перепланування була порівняно простою. Потім, в умовах централізованого,

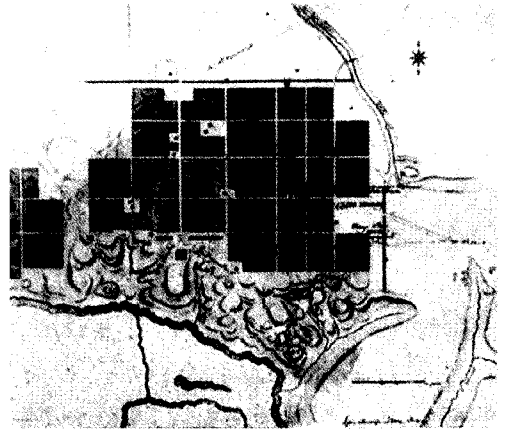
абсолютистського державного управління існувала реальна організаційна можливість таку перебудову здійснити: проекти реконструкції затверджувались на найвищому рівні, у Санкт-Петербурзі. Через те заперечувати проти запроектованих вирішень або обговорювати їх було неможливо. Флагманами перебудови в Україні стали міста на територіях, відвойованих від Туреччини біля Чорного моря та які потрібно було будувати спочатку, на порожньому місці.

Метод, за яким проводили перебудову міст, демонструє нам приклад міста Путивля [54, с. 132, 133, 194; [27, с. 112, 257]. Місто Путивль відіграло в історії України особливу роль. Власне тут колись відбувалися події, описані у “Слові о полку Ігоревім”, саме у Путивлі, на заборолі ридала Ярославна, виливаючи свою тугу за Ігорем. Путивль – столиця князівства, був у давнину великим, багатим і людним містом. У XV–XVIII ст. Путивль був важливим стратегічним осередком на кордоні між Литвою, Росією і землями татар. Побудований колись згідно з правилами давніх традицій, Путивль розкинувся вздовж річки Сейм, на високому правому березі так, що найважливіші споруди міста ніби виростили з-поміж зелених пагорбів. Осередком композиції Путивля був стародавній дитинець. З боку річки Сейм той осередок ніби підтримували собою дві домінанти, розташовані на високих пагорбах над цією річкою на віддалі 500–900 м від головного центру. Це були Молчанський монастир, і т. зв. “Горішня” церква Св. о. Миколая. З боку міста біля дитинця був розташований головний майдан. Сюди сходилися разом три головні вулиці міста. Одна вела у напрямку до міста Глухова, друга до міста Конотопа, а третя – до міста Рильська. У районі головного майдану стояла група церков і будинки торгового призначення. Усе місто мало мальовниче планування, яке загалом нагадувало радіально-кільцеву систему.

Перебудова міста проводилась відповідно до плану, який був затверджений у 1784 р. Відповідно до цього плану планування міста було переформоване на засадах чітко геометричної, регулярної схеми. Оскільки біля річки, у найдавнішій частині міста, ніяк не можна було надати кварталам прямокутну конфігурацію, цю територію було залишено поза увагою, так, нібито тут будинків зовсім немає, а є лишень ландшафтний масив. Поряд з місцем, де колись був стародавній дитинець, на осі однієї з новостворюваних вулиць, спиною до дитинця, що підлягав ліквідації, розташовано нову монументальну будівлю.

А

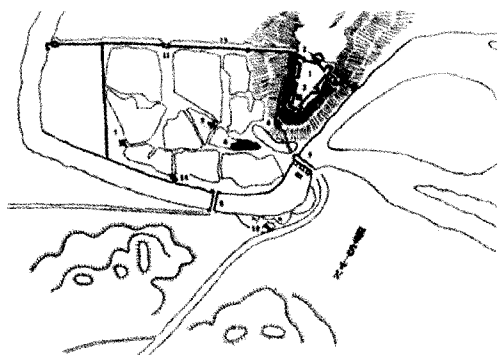
Б

*Рис. 93. Перепланування міста Путивля у XVIII–XIX ст.:
А – план Путивля до перепланування;
Б – новий план міста Путивля, затверджений у 1784 році*

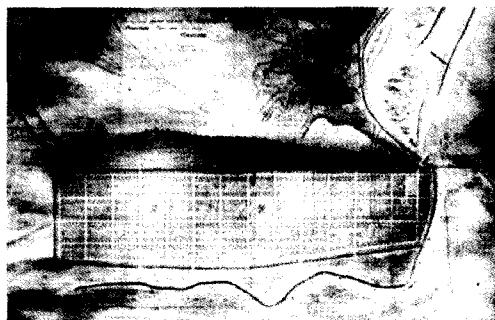
Загалом, згідно з новим планом місто Путивль мало отримати зовсім нову планувальну систему, де головну роль відігравали новостворювані проспекти, а на них – монументальні нові площі та нові будівлі. Місто з мальовничого, пейзажного стало геометричним, ніби його в усіх деталях викреслено за допомогою лінійки. Історичні пам'ятки перестали сприйматись у міському комплексі, ніби їх зовсім і не було. Російський дослідник-містобудівельник Л. Тверской, аналізуючи реконструкцію Путивля, здійснену у XVIII ст., з жalem зазначає: "...автор проекту перепланування Путивля... не зрозумів органічності стародавнього плану міста і замінив його живу тканину нейтральною геометричною решіткою" [54, с. 133]. Але у той час інакше не можна було зробити, оскільки це не відповідало б державній програмній позиції.

За подібними засадами, як це було зроблено в Путивлі, було проведено перебудову Чернігова, Полтави, Чигирини [27, 32, 34, 54]. У Чернігові мережу нових прямокутних кварталів було заповнено, фактично без жодної різниці, територію давнього Дитинця, Третяка, Окольного города і Передгороддя.

Полтава – місто, яке було колись прикладом унікального поєднання в єдину цілісність витворів людських рук і природного довкілля, тепер отримала зовсім новий план, орієнтований тільки на забудову. Осереднє місце зайняла тут симетрична, кругла площа, розташована на рівній місцевості. Ця площа збирає до себе разом прямолінійні проспекти, які збігаються до неї з усіх боків.

А

Б

В

Рис. 94: А – місто Чигирин до перепланування (Реконструкція Т. Бажанової і М. Андрущенко); Б – перепланування міста Чигирина, здійснене за новим, офіційно затвердженим генеральним планом. Проект виконаний у 1826 році; В – вид на місто Чигирин з Суботівського шляху. Малюнок Тараса Шевченка

Але особливо виразно ілюструє ті методи, які застосовували у XVIII–XIX ст. у реконструкції українських міст, проект перевлаштування міста Чигирина, прийнятий до реалізації у 1826 р. [27, с. 112, 258–259]. В архітектурі Чигирина виняткову роль відіграє потужна Замкова гора, що міцно держить на собі усе своє оточення. У проекті перебудови міста це пов’язання в жодний спосіб не відображено. Гори ніби немає, а план міста – це мережа прямокут-

них кварталів, що заміняють собою мальовничий рисунок міських вулиць. Те саме стосується ріки, оскільки вона у новому рисунку архітектури міста практично відсутня.

У такий спосіб в Україні, в зоні, що входила на зламі XVIII–XIX ст. до складу Росії, були заново розплановані фактично усі міста, які тоді тут існували.

Одночасно відбувалося закладання нових міст. Великий розмах цієї діяльності був викликаний тим, що наприкінці XVIII ст. Росія вийшла своїми кордонами до Чорного моря, а степова територія, яка була розташована тут, стала заселятися. Було побудовано багато нових міст, що виникали на неосвоєних перед тим землях. Ці міста були запроектовані згідно з принципами, які вироблено з загальнодержавницьких міркувань, тобто вони мали відповідати стандартним для усієї Росії вимогам.

Особлива увага була приділена будівництву Катеринослава, сьогодні Дніпропетровськ, який, за задумкою, мав стати столицею півдня Росії, своєрідним конкурентом Києва. Після тривалого архітектурного пошуку у 1806 р. був складений проєкт цього міста, остаточно затверджений у 1817 р. Місто отримало регулярне, геометричне планування. Хоч воно було побудоване на Дніпрі, але водний простір, рельєф місцевості, природа не знайшли у ньому відображення. Основного значення набув широкий Єкатерининський проспект з паралельними вулицями, що пролягали вздовж Дніпра [32], с. 373; 13, с. 267; 232]. Отже, уся архітектурна побудова міста ґрунтувалася на застосуванні антропогенних елементів, – будинків та інженерних споруд.

Місто Одеса розташоване на високому, але плоскому плато, що підіймається над берегом моря. Місто отримало регулярну систему планування у вигляді двох мереж, розташованих під кутом одна до одної. Архітектурна композиція міста побудована насамперед на зіставленні бульварів, що мають різну ширину. Але все ж традиційне для України

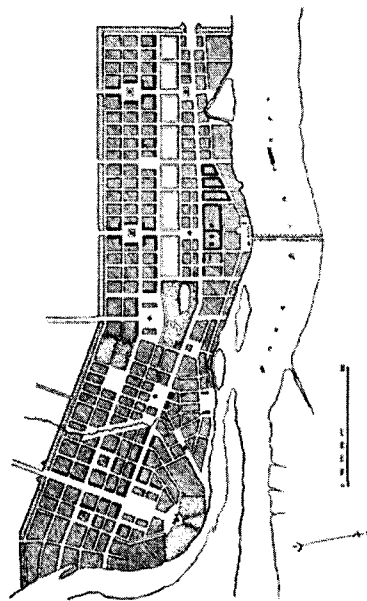

Рис. 95. План Катеринослава (тепер місто Дніпропетровськ), затверджений у 1817 р.

прагнення того, щоб пов'язувати в місті антропогенні та природні елементи в одне ціле знайшло свій вияв у формуванні архітектури Приморського бульвару. Той приморський променад, а також монументальні сходи, що ведуть від нього вниз, до моря, є гармонійно пов'язані з мальовничими схилами урвища, повними рослин, і достойно відповідають споконвічним традиціям українського мистецтва. Також відповідно до традицій, в аспекті пов'язання архітектури з природою є збудований Воронцовський палац. Очевидно, що в деталях архітектурних вирішень, там, де архітектори почували себе більш вільними від директивних вказівок і де це не суперечило засадам просвітництва, – наочні приклади традиційної архітектури, що з ними ці архітектори та їх замовники зустрічалися, чинили свою визначальну роль.

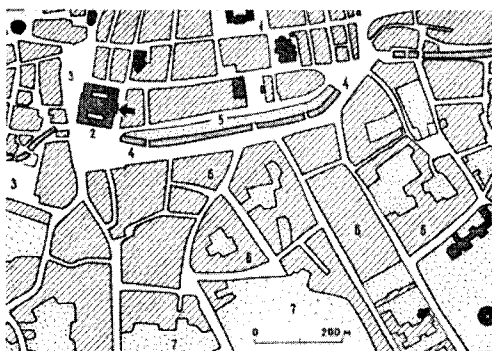
Перебудова міст в усій Україні на зламі XVIII–XIX ст. мала істотні наслідки. Відбулося переставлення архітектурного розвитку міст на зовсім інші рейки. Замість традиційного принципу будувати міста на засадах мальовничого пов'язання архітектури з природою застосовано метод формувати міста на засадах примату правил геометрії. Вважалось оптимальним, якщо в містах були застосовані симетричні, осьові композиції, прямолінійні проспекти, тобто такі розв'язання, які не зустрічаються в природі, а тільки в композиціях, створених людиною. Бо геометричних композицій у формуванні природного довкілля не буває. В архітектурі міст провідне значення посідає вже не будівля, розташована мальовничо серед зелені, або група будівель, а проспект, вулиця з регулярною забудовою. Осередок міста формувався теж вже не як кусочок простору, сформований на таких самих засадах, як це робить природний краєвид, а як жорсткий клаптик простору, сформований на підставі засад геометрії. Отже, відбувся повний відхід від традиційних для України методів формування простору на таких самих засадах, як це чинить природа, до протилежної позиції, яка ґрунтується на застосуванні антропогенних, раціоналістичних методів.

Ще один істотний наслідок перебудови міст, здійсненої за вказівкою центральної російської влади, полягає у тому, що фактично в усіх тих містах було втрачено історію міста як вічно живий фактор формування його архітектурного образу. Якщо раніше історичне ядро міста, його історія виступали складовими частинами, що натурально входили у сучасне місто та продовжувалися в ньому, то тепер це історичне місто, якщо воно взагалі з будь-яких причин ще зберігалось, то ставало ніби рудиментарним органом, який для функціонування

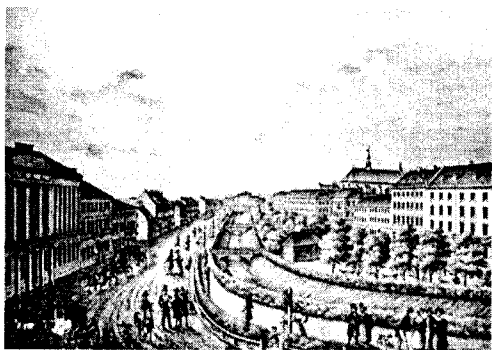
сучасного міста зовсім непотрібний. Місто отримувало свій власний модерний, симетричний і регулярний центр, а все старе ніби підкреслено толерувалося, як щось таке, що у принципі зайве, але поки що його ще потрібно залишити.

Загалом результат, якого бажала імперія, був отриманий. Було знищено підстави для відродження історичної пам'яті народів, для відродження їх традицій і все це було зроблено під знаменням передових на той час ідей просвітництва, несення нових знань і поглядів у дикий колись край.

Істотне значення має теж ще один результат, який виявився не відразу, а опосередковано. Річ у тім, що докорінні зміни в плануванні міст, які проводилися за вказівкою зверху і які ґрунтувалися на нібито дуже прогресивних на той час засадах просвітництва, призвели до стійких та глибоких змін у мисленні та в поглядах елітарних кіл суспільства. Змінилася система цінностей: людям почали подобатися прямі регулярні плани міст, дуже рівна “під лінійку” забудова вулиць і проспектів. Подобається також багатопверхове будівництво у містах, бо воно органічно впливає з засади геометричної забудови.

а

б

Рис. 96. Місто Львів у ХІХ ст. В осередній частині міста забудова відбувається за тими самими принципами, що й у Західній Європі. Формуються вулиці зі щільною забудовою, майже без зелених насаджень: а – план центральної частини міста Львова у ХІХ ст. б – формування центральної вулиці міста Львова (з гравюри Ч. Ауера і П. Піллера. ХІХ ст.)

Під панівним впливом обставин та громадської думки відбувався у XVIII–XIX ст. також розвиток містобудування у тій частині України, яка опинилася в складі Австро-Угорщини. Тут ніхто не чинив навмисне, з державницьких міркувань, цілеспрямованого тиску на хід містобудівельного процесу у певному напрямку. Але хід економічної діяльності у містах, торгівля земельними ділянками, врешті формування поглядів та бажань громади у великих містах, таких як Львів, Перемишль, Чернівці, спрямували розвиток міст аналогічно, як в інших регіонах Австро-Угорщини. В результаті забудова великих міст Галичини відбувалась по лінії формування щільно забудованих вулиць, які були орієнтовані насамперед на внутрішній, тобто міський простір, а не на єднання з природою.

6.3. Стосунок до природи у радянський та пострадянський час

Ми не завжди усвідомлюємо, що радянський та пострадянський устрій чинить вплив на формування довкілля в Україні вже близько сотні років. За той час були застосовані потужні засоби державного впливу і введені в дію потужні технічні засоби. Отже, можна говорити про цілу епоху в історії розвитку містобудівництва в Україні. Дуже велике значення мав стосунок суспільства і держави до навколишньої природи.

Від самого початку радянського управління в державі був сформований такий підхід до будівництва, який полягав у тому, щоб поставити природу на службу людині, оскільки йшлося, щоб докорінно переглянути усе, що оточує людей на даний час, і побудувати зовсім новий світ, створений на нових началах, без будь-яких загамувань. Усе мало служити новому суспільству. Це стосувалося і спадщини, і природи, і вирішення господарських проблем. Якщо природа заважає розв'язувати якесь державне завдання, то це означає, що природа має бути змінена. Такий підхід до довкілля і до природи панував в державі і в суспільстві увесь той минулий час, незалежно від теоретичних позицій, які часом проголошувались з трибун.

Загалом марксизм проповідує раціональний підхід до природи. За словами К. Маркса, культура, якщо вона розвивається стихійно, а не спрямовується свідомо, залишає після себе пустелю [233, Т. 32, с. 45]. Змінювати, переробляти природу у бажаному напрямку люди можуть, тільки керуючись законами природи, використовуючи природні сили і процеси [234, с. 295]. Але річ у тім,

щоб конкретно визначити і відобразити у прийнятих державних рішеннях, якою мірою і як саме потрібно спрямовувати хід розвитку культури у стосунку до природи і до якої міри можна змінювати природу. У Радянському Союзі дотримувалися погляду, що "...оптимізація взаємодії навколишнього середовища й людського суспільства передбачає не тільки охорону природи й раціональне використання ресурсів, але й активне її перетворення на підставі нової технології (безвідходне виробництво) й отримання енергії" [235, с. 355]. У теоретичному плані, на перспективу офіційно декларувалася позиція про "... перехід від ідеї абсолютного панування над природою до ідеї відносин суспільства до природи як відносин партнерів, співрозмірних за своїм потенціалом" [7, с. 593]. Але на практиці у перетворенні природи керувались завжди раціональними мотивами, а не природоохоронними, естетичними, емоційними тощо.

Незалежно від положень, що їх обговорювали в теоретичному плані, у своїй реальній практиці держава й суспільство від самого початку керувалися засадою про повне підпорядкування елементів природи справі виконання поточних завдань стратегії й тактики державного будівництва. Прикладом цього може бути прекрасний за своєю формою вірш, що його написав Максим Рильський, в період, коли він рятував своє життя від переслідувань радянської влади:

“Вода й повітря, блискавка і грім,
Земна кора і поклади підземні, –
Все стане побудованням струнким,
Що ніби меч проріже хмари темні.
Шумливі скелі розлетяться в прах,
Як вірні коні, запряжуться води,
І ти, людино, в себе у ногах
Побачиш постать гордої природи”

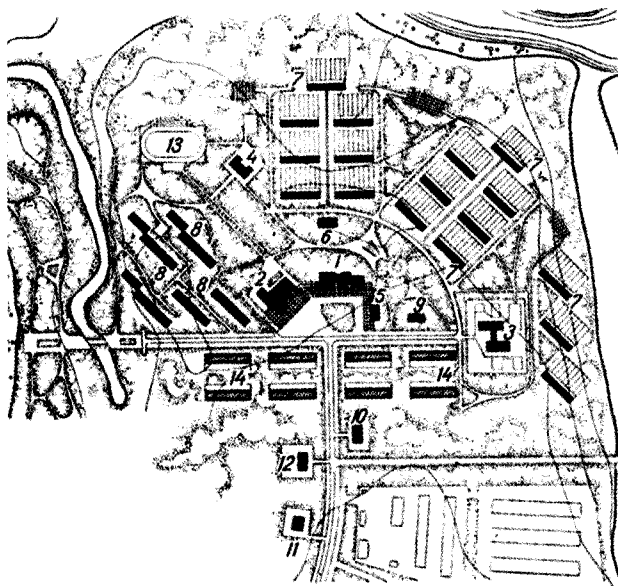
[236, с. 70].

Іншим важливим чинником, який визначив загальний стосунок до природи в умовах України за роки радянської влади, був стосунок до української історичної архітектурної спадщини. Радянська політика, яку провадили можновладці та яка була спрямована на повну ліквідацію традиційного українського села, знайшла свій вираз в організації штучного голодомору на українських землях у 1930-ті роки. Природно, що такі дії повинні були отримати й отримали свій розвиток у стосунку до архітектури довкілля. Треба було ліквідувати старий

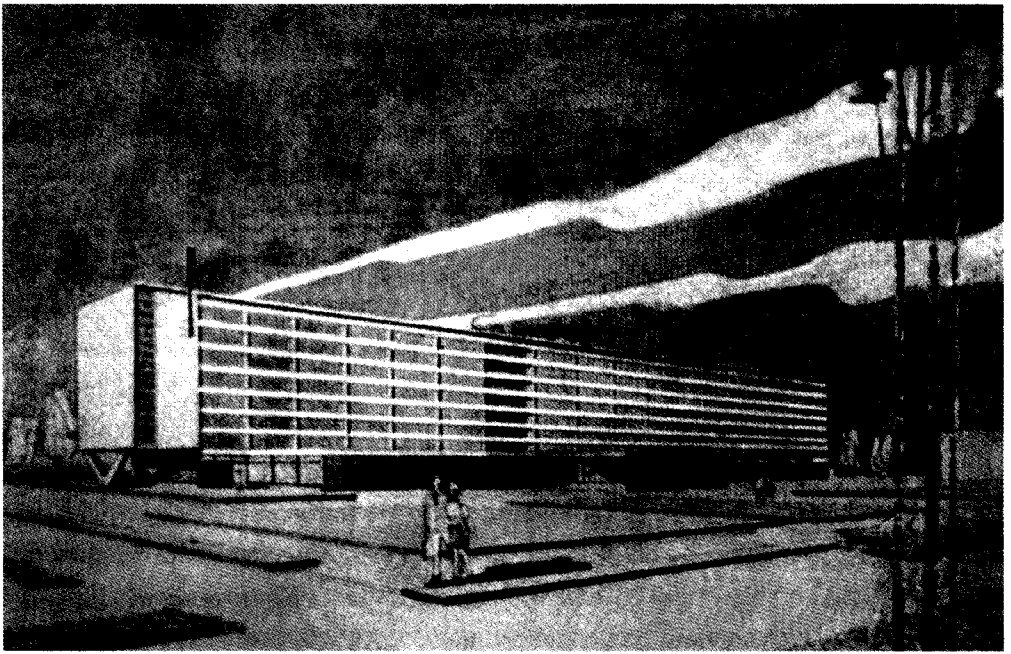
характер українського села й не допустити відродження стародавніх українських осель. Щоб ліквідувати традиційний характер українського села, потрібно було насамперед знищити його пов'язання з навколишньою природою. Усілякі прагнення зберегти давній характер української архітектури було оголошено націоналізмом, з усіма наслідками, які випливають з цього факту. (Див. О. Довженко “Про красу”, 1968) [154, с. 473].

Відповідно до таких засад, упродовж усього періоду радянської влади проводилась політика трансформації архітектури. Увесь той процес відбувався не зовсім прямолінійно: в ньому були суперечності і непослідовність. Тут діяли різні причини, зокрема суб'єктивні, та впливали різні чинники. Але все ж загалом процес розвитку осель відбувався у чітко заданих на самому початку владою напрямках.

Перший – стосується житлового будівництва. Фактично було прийнято лінію дотримуватись принципу розселення людей у багатоквартирних будинках. З'явились величезні масиви, забудовані багатопверховими житловими будинками, т. зв. “хрущовками”, без будь-якої індивідуалізації мешкального простору. З архітектурного погляду ці масиви, забудовані однаковими будинками, отримували переважно якнайпростішу, регулярну форму. Якщо тільки це було можливо, то у містах продовжувався розвиток забудови відповідно до планувальної мережі, заданої ще у російський період.

Рис. 97. Схема генерального плану оселі, виконана у 60-ті роки XX ст. У радгоспному селищі передбачено змішану забудову. Дво- і триповерхові житлові будинки поставлено на спільній комунальній території. Деякі з них мають ділянки індивідуального користування

*Рис. 98. Готель "Супутник" в місті Миколаєві. Проект 60-х років ХХ ст.
Будівля готелю має великий розмір і не пов'язана з навколишньою природою*

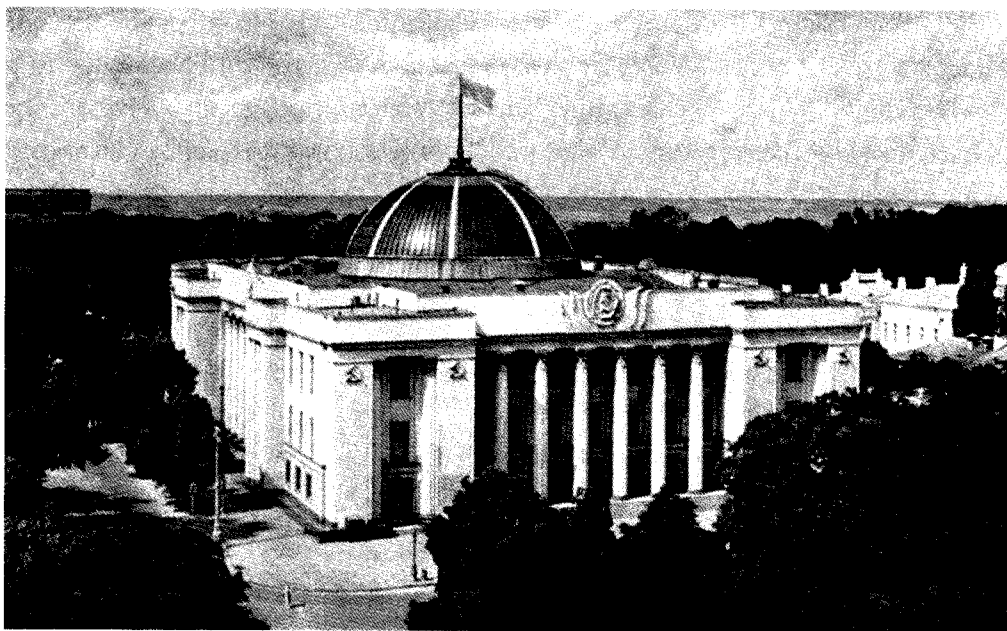
У сільській місцевості кількість мешканців, у зв'язку зі зростанням міст, дуже скоротилася. Через те села перестали відігравати головну роль в архітектурному образі України. Відбувалися процеси перебудови сіл на засадах регулярності та геометризму. У селах, в зв'язку з колективізацією сільського господарства, трансформовано забудову сільських подвір'їв, а також з'явилися нові колгоспні та радгоспні ферми.

Другий – стосується збереження та використання природних комплексів і елементів природи. За роки радянської влади було створено й реалізовано багато господарських програм, в ході виконання яких було ліквідовано природні цінності, що мають загальнонаціональне значення. Найважливіший серед таких втрачених об'єктів – Дніпровські пороги. Вони були затоплені водою під час спорудження гідроелектростанцій Дніпровського каскаду. Можна сперечатися стосовно того, чи було спорудження тих електростанцій доконче потрібним економічно чи ні, але факт, що Дніпровських порогів, які оспівані в літературі та які були символом України, сьогодні немає. Під час меліорації сільськогосподарських земель було осушено багато заболочених колись територій; через це мальовниче Полісся тепер не існує. Розорано заповідні колись ділянки українського степу;

серед них ділянку заповідного степу у Тернопільській області, яка якнайдалі була висунута на захід і називалася “Панталіха”, зліквідовано. Ми сьогодні не вдаємося до того, щоб визначити, чи були ці дії необхідними, чи ні, але стверджуємо, що мальовнича природа України за роки правління тоталітарного режиму у двадцятому сторіччі стала біднішою.

Неповагу до природних елементів краєвиду ми спостерігаємо у той час також в конкретних містах. Наприклад, у Львові, на Високому Замку, що займає у міському краєвиді принципово важливу роль, був споруджений телецентр зі стандартною високою вежею. Проте необхідно відзначити, що одночасно в деяких інших містах ландшафтні осередки центрів міст оберігалися і отримували мистецький архітектурний вираз. Це стосується міст Луцька, Тернополя та багатьох інших.

Великі території фактично випали зі складу обжитих земель у зв’язку з екологічними катастрофами (Чорнобиль), або у зв’язку зі створенням військових полігонів (Яворів). Усі ці та інші події і заходи були пов’язані зі значним переселенням людей з одних земель на інші. В результаті порушено традиційне пов’язання людей з певною територією упродовж багатьох поколінь. Але ж така територія – це “мала батьківщина”, яка споконвіків зберігає свої традиції, власне народне мистецтво тощо.

Рис. 99. Приклад продовження традиції формування екологічної архітектури: будинок Верховної Ради України

Третє, що сталося в Україні у стосунку до природного середовища за роки радянської влади, – це зміна масштабності архітектурних рішень. У краєвиді України з'явилися будівлі великого розміру. Це – фабрики та заводи; будівлі сільськогосподарських виробничих ферм; в решті-решт у містах споруджувалися величезні мешкальні будинки. Усі вони невластиві для української природної ситуації. Якщо б їх було збудовано, наприклад, в районі пустель чи великих озер, то вони, можливо, були б на місці. Але в Україні такого масштабу будівлі суперечать ландшафтові, оскільки краєвид в Україні дрібний, дуже м'який і з характерними нюансами світлотіні й кольору. Колись у давнину, коли потрібно було ставити високий або дуже протяжний будинок посеред природи, то це було предметом мистецького пошуку (див., наприклад, Почаївський монастир або церква Святого Андрія у Києві тощо). Сьогодні багато об'єктів радянського часу в Україні випали із контексту і сприймаються, як чужорідні елементи. Усе це відбувалося під час істотної урбанізації довкілля, його насичення великою кількістю нових будинків та споруд.

Загалом період радянського будівництва в Україні, в аспекті стосунку архітектури до ландшафту, з мистецького погляду не збігався з лінією, властивою традиційному характеру української архітектури.

За роки від повалення радянської влади оселі у світлі пов'язання їх з природним довкіллям розвиваються переважно за інерцією, що її дав містам попередній період. У забудованій зоні міст розвиток відбувається здебільшого за тими самими регулами й правилами, що і в інших містах світу. Будують багатоповерхові масиви. У приміських територіях будують переважно індивідуальні житлові будинки. Під час такого будівництва в аспекті його пов'язань з природою проявляють себе й негативні тенденції, яких не було перед тим. Це насамперед приклади обгороджування садибних будинків високими, непроникними для ока огорожами. Усе це створює враження замкнутості, особистої відокремленості, властиве швидше азійській архітектурі, аніж українській. Характер пострадянської архітектури в Україні ще не склався.

Загалом ми повинні констатувати, що упродовж минулих сторіч доробок української архітектури щодо її пов'язання з природою є значною мірою втрачений. А про те, що внесла Україна у цьому аспекті у світову культуру, можна говорити насамперед тільки в історичному аспекті.

6.4. Про застосування результатів і висновків дослідження в архітектурній науці і практиці

У цьому підрозділі ми розглядаємо питання щодо практичних заходів, які, мабуть, раціонально було б здійснити, якщо врахувати висновки й спостереження, отримані під час наукового пошуку.

Наше дослідження має на меті визначити екологічні основи традиційної української архітектури, тобто принципи, які у традиційній архітектурі України є підставою її стосунку до природного довкілля. На цій основі описано також явище української екологічної архітектури в контексті культури світу. Головним результатом дослідження, на нашу думку, є насамперед опис та аналіз української традиційної архітектури та її мистецьких форм в аспекті сучасної екології. Пов'язання української архітектури з природою є одним з найважливіших її надбань. Ми намагалися охопити проблему в комплексі, керуючись засадами системного підходу. Результати розгляду вміщено у висновках окремих розділів та у висновках всієї роботи загалом.

Проблема, яку ми розглядаємо, за своїм характером та обсягом не може бути викладена в одній науковій праці детально. Тому залишилось ще чимало невирішених питань, які вимагають додаткових досліджень і мають підлягати науковій дискусії. Разом з тим матеріали дослідження дають підставу для узагальнень та для подальшого використання.

За своєю тематикою досліджуване нами питання належить до розряду фундаментальних досліджень, тобто таких, які стосуються вирішення найважливіших теоретичних і прикладних наукових проблем. Отже, висновки мають викласти наукову концепцію, яка пропонується для акцептації та для врахування її в подальшому науковому пошуку. Стосовно завдань фундаментальної науки перед суспільством заслуговує на увагу висловлювання видатного російського історика Л. Гумільова, який писав: "...завдання Науки перед суспільством тільки у тому полягає, щоб своєчасно попередити співгромадян про імовірні варіанти розвитку подій, а справа політики – знайти оптимальний вихід з можливих, але не обов'язкових, тобто не визначених наперед колізій. Ось чому фундаментальна наука і практика взаємно необхідні одна одній" [17, с. 684].

У нашому дослідженні ми подали, по змозі, систематизований образ традиційної української архітектури як екологічного явища в контексті загального архітектурного розвитку. Отже, сфера можливого практичного застосування

висновків дослідження охоплює передусім питання стратегічного, політичного значення. Вирішення таких питань вимагає широких обговорень, а прийняття остаточного рішення має відбуватись на загальнодержавному рівні. Подібні проблеми повинні бути схвалені широкою громадськістю та колективом фахівців. Завдання нашого дослідження полягає не в тому, щоби остаточно визначити конкретний спосіб розв'язання проблеми, але насамперед у тому, щоби сигналізувати наявність невирішеного питання і подати аргументи для його розгляду. Остаточне рішення має прийняти суспільство на підставі наукових аргументів та висновків спеціалістів.

Насамперед потрібно погодитись чи не погодитись з відправною тезою, яка полягає у тому, що територія і міста України вимагають особливої уваги з точки зору екології та формування краєвиду. Загалом ця теза схвалена державою і суспільством у багатьох програмних документах. Таку вимогу ставлять і підтримують провідні учені України, які працюють в галузі містобудівництва і архітектури. Це дослідження є внеском у подальшу діяльність у цій сфері.

Першим серед практичних висновків, які випливають з матеріалів нашого дослідження, є ствердження того, що екологічний стосунок суспільства і конкретних людей до навколишньої природи має важливе значення у формуванні архітектури і тому він повинен неодмінно братись до уваги під час виконання архітектурного аналізу конкретних об'єктів, а також під час визначення цілей і завдань архітектури та під час розгляду і оцінки архітектурних ситуацій. Стосунок архітектури до природного оточення є однією з принципово важливих характеристик, які визначають особливості та ідентичність цього архітектурного середовища. Це найважливіший методологічний висновок.

Другий цикл практичних висновків, які випливають з цього дослідження, стосується формування архітектури конкретних об'єктів, міст і регіонів. Адже однією з властивих ознак українських міст і підставою для їх неповторності є насамперед спосіб пов'язання архітектурного рішення з навколишньою природою. Тепер ці пов'язання нерідко порушуються, настала потреба невідкладно розглянути це питання на наукових засадах. Існує потреба і науково-обґрунтованого визначення охоронних територій. З цього приводу вже багато робиться, але потрібно надати цій діяльності програмований характер. У визначенні охоронних і проєктованих заходів необхідно орієнтуватися не тільки на сучасну практику інших європейських країн, але вирішувати проєктне питання насамперед з урахуванням власних традицій. Відповідно до специфічної ролі краєвидів

в архітектурній побудові конкретних українських міст охоронні зони повинні охоплювати у містах доволі великі території.

Окрема група реальних практичних заходів, які впливають з цього дослідження, стосується ландшафтного вирішення конкретних об'єктів. Визначення охоронних територій у містах загалом тепер належить до визнаних завдань у містобудівельній практиці. Цьому питанню присвячено багато наукових робіт. Матеріали нашої праці підтримують доцільність цієї практики. Разом з тим з матеріалів дослідження випливає, що тут не можна обмежуватись формальними заходами. Крім завдання демаркації певної охоронної території для збереження, власне, історичної будівлі, існує потреба визначати архітектурні охоронні зони в такий спосіб, щоб охопити охороною також традиційне ландшафтне рішення. Потрібно забезпечити огляд пам'ятника в контексті його історичного ландшафтного оточення, а також види, які розгортаються від пам'ятника на його ландшафтне довкілля та на міську панораму. Отже, йдеться про комплексне забезпечення охорони краєвиду на великих територіях, і насамперед в межах великих просторових ландшафтно-історичних територіальних зон, наприклад таких, як територія історичного Львова в межах усієї Львівської улоговини, або увесь великий історико-ландшафтний комплекс Давнього Галича тощо.

Настала пора розглянути питання про охорону краєвиду у межах всієї України загалом. У принципі, в межах України існує можливість охопити архітектурним впливом увесь природний і антропогенний краєвид. У цьому випадку можна і треба орієнтуватись на світові аналоги. Адже відомо, що, наприклад, в Японії тією чи іншою мірою підлягає охороні понад 1/4 частини усієї території країни; з них половина припадає на 23 національні парки [237, с. 518]. У конкретних умовах України йдеться не про те, щоб вивільнити усі охоронні землі від сільськогосподарського виробництва і від усяких будинків, а про те, щоб зберегти загальний архітектурний краєвид, характер ландшафту, спосіб поєднання архітектури з природою, формування архітектурного образу забудови.

У вирішенні цього питання ми виходимо з констатації того факту, що в Україні в минулому була сформована екологічна архітектура, яка ґрунтувалась на органічному поєднанні забудови з навколишньою природою і з краєвидом. Такий спосіб забудови став для України традиційним. За останній час властива для України екологічна архітектура великою мірою була пошкоджена. Загалом можливо, щоб в ході сучасної господарської та архітектурно-будівельної діяльності хоча б якоюсь мірою відтворити традиційну ландшафтну ситуацію.

Але виникає запитання: чи потрібно це робити, чи ні? Проблема вимагає вирішення на державному рівні.

Якщо б було поставлено завдання, щоб на перспективу відтворити традиційний екологічний метод організації території в Україні, то це означало б, що є потреба приступити до виконання великого загальнодержавного плану діяльності у цьому напрямку. Зокрема, потрібно виробити **програму збереження краєвиду, природного довкілля і архітектурного образу України**. Провідну роль у виконанні такої програми повинні відіграти передусім великі заповідні території України, заповідні міста і великі урбаністичні комплекси. У сучасних умовах потрібно діяти за принципом формування архітектурних і ландшафтних маяків, що підлягають охороні та збереженню в першу чергу. Далі вони мають слугувати прикладом і методичними центрами для інших міст і територій. В існуючих містах та у межах приміських територій повинні зберігатись традиційні міські краєвиди. Повторюємо, що здійснення подібної програми в сучасних умовах повинно відбуватись без обмеження господарської діяльності та сільськогосподарського виробництва, але за рахунок заходів архітектурного порядку і шляхом формування краєвидів.

У комплексі вказані заходи означають зміну екологічного бачення, зрештою відповідно до вимог, передбачених міжнародними документами і прогнозами. Питання про усі ці заходи можуть бути вирішені тільки на загальнодержавному рівні. Реалізація подібних заходів повинна відбуватись поступово, в ході оптимізації довкілля у межах конкретних регіонів і територій. Усе це разом повинно було б створити передумови для формування неповторності архітектурних вирішень міст і території України і пошуку індивідуального образу архітектурних та містобудівельних вирішень в конкретних регіонах.

Третій цикл практичних висновків стосується питання про визначення генерального напрямку житлового будівництва в Україні. Загалом ця проблема у світі не є новою, вона була предметом теоретичних викладів і декларацій у минулому сторіччі. Проте на сучасному етапі будівництва Української держави постала потреба у тому, щоб, ґрунтуючись на наукових засадах, ще раз, відповідно до нових умов, розглянути питання про найраціональніший спосіб масової житлової забудови, який повинен бути прийнятий в Україні.

Сутність питання полягає у такому: **1.** Ми знаємо, що основним, традиційним методом житлового будівництва в Україні, що був прийнятий тут повсюдно аж до кінця XIX ст., була садибна екологічна забудова з

застосуванням однородинних будинків, що стоять посеред садів. 2. За роки Радянської влади, зі зрозумілих політичних причин, місце садибної забудови зайняло багатоповерхове багатоквартирне комунальне будівництво. 3. Відомо, що в сучасному світі багатоповерхова багатоквартирна забудова не є єдиним із прийнятих варіантів розселення людей. У містах України багатородинний, комунальний спосіб будівництва був прийнятий під впливом соціалістичної ідеології. В багатьох інших країнах (таких, як США, Великобританія, Австралія та ін.) як головна форма розселення прийняте однородинне садибне будівництво. У деяких західноєвропейських країнах під впливом давніх традицій тих країн і під впливом соціалістичних діячів (зокрема, Ле Корбюзє) як основний варіант житла у ХХ ст. застосовують багатоповерхові комунальні житлові будинки.

Отже, ми повинні відзначити факт застосування в сучасній світовій культурі двох діаметрально протилежних типів будівництва, які конкурують між собою: а) садибний, однородинний тип, умовно назвемо його “американський” і б) комунальний, багатоквартирний тип забудови, умовно назвемо його “французький”. У сучасній Україні, незалежно від того, що прийнятим тепер є багатоквартирне будівництво, переважна частина добре забезпечених матеріально родин, зокрема олігархів, будують для себе садибні житлові будинки з окремими земельними ділянками. Це означає, що багатоквартирне комунальне житло в Україні сьогодні аж ніяк не можна вважати єдиним можливим вирішенням, прийнятним для усіх. У світлі українських традицій малоповерхова екологічна забудова з прибудинковими власними ділянками, з городом і садом має усі підстави для рейтингового економічного розгляду і для конкуренції з варіантом проживання родин в комунальних багатоповерхових багатоквартирних будинках, побудованих на соціалістичних засадах. Можливо, що у сучасних умовах настала пора для перегляду методів масової житлової забудови і для вибору екологічно обґрунтованого, найбільш раціонального стратегічного напрямку масового житлового будівництва в Україні.

Противники застосування садибної забудови звичайно побоюються великої витрати земель для такого будівництва. Але, для прикладу, наведемо такі цифри. Щоб поселити в однородинних будинках 50 млн. осіб, приймаючи умовно 600 кв. м землі на одного мешканця разом з ділянками для громадських об'єктів і для вулиць, то для такого варіанта розселення для екологічної забудови серед садів потрібно було б зайняти усього близько 5 % території України. Істотно, і це необхідно враховувати, що в умовах садибного будівництва значно

легше застосовувати раціональні екологічно, ресурсо- та енергоощадні способи будівництва та експлуатації будівель. Але необхідно відзначити, що у разі реального переходу до повсюдного будівництва садибних будинків неминуче постане питання про те, щоб під час такого будівництва не завдати шкоди землі на будівельних ділянках, бо земля, відповідно до загальних екологічних правил, має бути передана наступним поколінням у неушкодженому стані. Отже, йдеться про пошук екологічних конструкцій, і насамперед конструкції фундаментів, а також про пошук екологічних методів будівництва, а згодом і демонтажу нових малоповерхових мешкальних будинків.

Відзначимо, що у нашій праці ми не аргументуємо доцільності застосування такого чи іншого варіанта житлового будівництва в Україні, але звертаємо увагу на необхідність об'єктивного наукового розгляду цього питання.

Четверта сфера, де можуть знайти застосування висновки нашої праці, це наукова методика проведення досліджень з архітектури. Аспект взаємостосунків архітектури і природи не завжди достатньо враховували в наукових дослідженнях. Проте, власне, цей аспект відкриває простір для нових висновків і спостережень, і, зокрема, в тій галузі, яка є предметом нашого дослідження. Для прикладу, звернемо увагу на таке питання.

Йдеться про порівняння архітектури, яка розвивалася на землях України, з традиційною архітектурою інших країн.

Порівняємо архітектуру Північної Припонтиди з архітектурою Присередземномор'я і конкретно з архітектурою Стародавньої Греції. Так, архітектурне вирішення акрополя в Пантікапеї (тепер це місто Керч) в аспекті стосунку до довкілля демонструє композицію, яка є близька за характером до композиції Афінського акрополя. Разом з тим обидва ці комплекси в своєму стосунку до природи мають велику близькість до способу вирішення ансамблів у традиційному будівництві України. В архітектурі Стародавньої Греції і давньої України багато спільних ознак. Так, можна відзначити приклади відособленого, але водночас взаємопов'язаного розташування населених пунктів і в Стародавній Греції, і в Україні.

Інший приклад стосується спільності деяких традиційних архітектурних форм екологічної каркасної дерев'яної архітектури України з каркасною дерев'яною архітектурою Центральної Європи. Безперечно, в архітектурі обох регіонів існує істотна різниця, але також є багато спільних особливостей, які ґрунтуються на стародавніх етнічних і культурних зв'язках. Дослідження

екологічних основ української архітектури порівняно з архітектурою інших країн відкривають, зокрема, простір для дослідження гіпотези про те, що традиція екологічного будівництва, яка ще донедавна зберігалася в Україні, колись була властива також значній частині Центральної Європи, але там пізніше вона була втрачена під впливом середземноморської культури. Це питання стосується, можливо, індоєвропейської проблематики, і вимагає додаткових наукових дослідів. Існують композиційні пов'язання екологічної української архітектури з архітектурою Уралу, Кавказу і Закавказзя, а також з архітектурними вирішеннями степових районів Євразії тощо. Ці пов'язання також вимагають вивчення.

П'ятий аспект, для якого результати цього дослідження можуть мати значення, це загальна оцінка української архітектури та визначення її місця і ролі у світовій культурі. Це питання стосується загального престижу української архітектури. Історично склалося так, що традиційну українську архітектуру, особливо народну, часом розглядають, як нібито трохи другорядну, сільську, не досить цивілізовану архітектуру. Для цього є декілька причин. Насамперед має значення та обставина, що традиційна забудова українських міст і сіл має зовсім інший характер, ніж архітектурні об'єкти міст Західної Європи, зокрема Італії чи Франції, що їх за звичаєм вважали еталоном високого архітектурного рівня та архітектурних досягнень. У країнах Заходу будинки традиційно споруджували з каменю, міста мали щільну забудову, будинки мали різьблені кам'яні деталі. В українських містах і селах забудова, навіть дуже престижна, була здебільшого дерев'яна, а головні будинки переважно будувалися у поєднанні з простором, з зеленню. Передмістя мали забудову сільського типу. Інша характерна ознака така. В Україні, з історично обумовлених причин, упродовж останніх сторіч майже не будували великих і репрезентативних архітектурних об'єктів, таких, як це було у столицях інших європейських країн; а якщо показові резиденції й будувались, то вони фактично завжди зазнавали руйнувань під час воєнних подій.

І нарешті, ще одна причина критичного часом стосунку до традиційної української архітектури полягає у поширеному в Європі і у світі розумінні поняття “цивілізація”. Тут ми зішлемось на пояснення американського вченого С.П. Гантінгтона в його праці “Протистояння цивілізацій”, виданій уперше в 1996 р. [88]. Як відомо, ідея цивілізації була вироблена французькими мислителями XVIII ст. як протиставлення поняттю “варварство”. Західноєвропейські мислителі виходили з позиції, що у людства не може бути багато різних цивілізацій: конкретний народ може бути або цивілізованим, або ні. Вироблена

ними концепція цивілізацій визначила стандарт, за яким оцінюються суспільства. За цим стандартом “цивілізоване” суспільство відрізняється від “примітивного” тим, що воно було осілим (тобто не кочовим), міським і грамотним; тобто за еталон була прийнята міра західноєвропейського суспільства. На підставі цього критерію можна було однозначно класифікувати країни світу та їх культури на цивілізовані й нецивілізовані. Якщо виходити з того стандарту, то українська архітектура в її традиційному варіанті не повністю задовольняє вимоги, які ставилися до т. зв. цивілізованих суспільств, тому що, відповідаючи критеріям “осілости” і “грамотності”, українська культура має яскраво виражений “сільський”, а не “міський” характер. Описане вище розуміння поняття “цивілізація” було загальноприйняте в Європі аж до початку ХХ ст. Щойно поява у той час концепції “множини культур” замість концепції “однієї культури” докорінно змінила підхід до оцінки місця конкретних культур в системі світової культури загалом. Тепер повсюди дотримуються “полікультурної концепції цивілізацій”, тобто виходять з того, що на Землі можуть існувати одночасно різні культури, які можуть в дечому відрізнятися, а в чомусь бути однаковими, але разом вони формують неповторне багатство людства. Українська традиційна архітектура не є ані гіршою, ані кращою від архітектури Західної Європи: вона є інша, бо вона є екологічна. Проте у підсвідомості людей якоюсь мірою все ще залишилося ставлення до “сільського”, як до чогось гіршого, ніби другорядного. Через те оцінка традиційної української архітектури, яка переважно має свій власний, автохтонний, а значить пов’язаний з селом характер, не завжди може бути відповідною до її справжніх вартостей.

Саме тому адекватне вивчення і показ особливого екологічного характеру традиційної української архітектури має велике значення.

Ще одна, **шоста** за рахунком сфера можливого застосування висновків цього дослідження, це – завдання цілеспрямованого формування в Україні підстав для сучасної, конкурентоспроможної індустрії туризму.

Туризм в сучасному світі – це перспективна галузь господарської діяльності, яка бере участь у формуванні національного доходу країни на рівні з промисловим та сільськогосподарським виробництвом, і може приносити значні прибутки. Для розвитку туризму потрібно мати: а) об’єкти туристичного показу або призначені для відпочинку; б) контингент зацікавлених осіб і розвинену систему їх доїзду до туристичних об’єктів; в) туристичну інфраструктуру. Для

того, щоб мати прибуткову туристичну індустрію, потрібно цілеспрямовано розвивати усі три необхідні для цього компоненти.

Як відомо, Україна знаходиться на вузлі доріг, що сходяться тут з різних континентів. Розвиток транспортної техніки і системи шляхів дають змогу розраховувати на приїзд відпочивальників і туристів. Систему об'єктів, які повинні притягувати до себе людей в умовах гострої світової конкуренції, потрібно цілеспрямовано розвивати. В Україні немає атракційних об'єктів, які могли б притягувати до себе туристичний рух такою мірою, як єгипетські піраміди чи Афінівський акрополь. Українські гори порівняно, наприклад з Альпами чи Паміром, не є такі виразні в туристичному відношенні. Але в Україні є численні історичні пам'ятні місця і промовисті архітектурні об'єкти, історичні архітектурні міські ансамблі. Проте головним стрижнем усіх показових об'єктів є пов'язання архітектури і природи в одне ціле. Може, найважливішим туристичним і архітектурним багатством України є її м'який і дуже багатий природою краєвид, до складу якого входять пагорби і долини, поля і села, а серед цього м'якого краєвиду розташовано видатні архітектурні об'єкти.

Тепер дуже швидко відбувається індустріалізація ландшафту. Архітектурна небезпека полягає при цьому не так у факті будівництва нових об'єктів, скільки у неякісному їх розміщенні та невластивому проектуванні. У характерному, притаманному для України ландшафті, наприклад, один невдало розміщений на горбочку і примітивно запроектований, скажімо, склад чи силос, може зіпсувати краєвид на всю величезну навколишню округу. Головним об'єктом туризму в Україні може бути тільки уся Україна загалом, тобто український краєвид з розташованими, достойними уваги, краєзнавчими об'єктами.

Вирішити питання про формування матеріальної об'єктної бази для розвитку туризму можна тільки поетапним формулюванням завдань та їх реалізацією. Найкращим варіантом є формування бажаної ландшафтної ситуації у достатньо великих регіонах, які мають на перспективу велике туристичне значення; а саме там, де є заманлива ландшафтна ситуація, гарний краєвид, видатні пам'ятки історії та архітектури; де є добре транспортне пов'язання території, можливість влаштування інфраструктури тощо. Вдалим прикладом такої території є, зокрема, ландшафтна зона Національного заповідника "Давній Галич". У цій місцевості, яка займає понад 100 км², розташовані видатні пам'ятки історії та архітектури; тут є мальовничий підгірський краєвид;

різноманітні ріки, є можливості для водного спорту і для влаштування річкових корабельних маршрутів, а також для краєзнавчих екскурсій. Ділянка вільна від щільної забудови. Територія добре пов'язана з дорогами недалеко від великих міст. На цій ділянці загалом можна сформувати туристичний комплекс за умови державної законодавчої та організаційної підтримки, наявної програми дій і архітектурного регулювання. Такі ж добрі умови має ділянка, що зорієнтована на місто Тереховлю, а також міста Бучач, Белз, Жовква та ін. Оптимальний варіант – це вибір для туристичного облаштування території площею не менше 200–300 км².

Крім формування спеціалізованих краєзнавчих туристичних регіонів, постає питання про історико-архітектурне, ландшафтно-краєзнавче і екологічне облаштування великих історичних міст та їх приміських територій, з тим, щоб перетворити їх у зразкові туристичні комплекси. Це насамперед такі ексклюзивні в ландшафтному відношенні міста, як Львів, Київ, Луцьк, Кам'янець, Одеса, Полтава, Чигирин, Чернігів та ін.; а також малі міста – Почаїв, Белз, Умань, Володимир-Волинський тощо.

Під час облаштування вказаних міст і територій йдеться про формування на основі історичної екологічної української архітектури фундаменту для сучасної індустрії туризму. В усіх випадках ми повинні враховувати специфічний характер української традиційної архітектури.

У кожному разі йдеться не тільки про охорону й показ певної конкретної архітектурної пам'ятки, а й про комплексну охорону і нове формування певної архітектурно-ландшафтної цілісності, з будинками, історичними пам'ятками, особливим краєвидом, системою людських і транспортних потоків тощо. Екологічні принципи, властиві традиційній українській забудові, мають бути збережені у всьому й повинні отримати адекватне вираження у вирішенні кожного конкретного будинку або елемента природного довкілля. Потрібно мати на увазі, що порівняно з урбанізованими містами і територіями Центральної Європи екологічна архітектура України може зайняти у туристичній системі Європи своє належне місце. Виклад матеріалів, що стосуються конкретних міст і територій, зроблено автором в опублікованих раніше статтях.

У цьому підрозділі ми виклали рекомендації та висновки з позиції їх можливого використання на практиці. Загалом йдеться про застосування в Україні засад екологічного мислення як підстави усієї діяльності в галузі

архітектури. У зв'язку з важливістю поставлених проблем відзначимо, що висловлені тут рекомендації містять висновки, які впливають з “meritum” справи. Питання про вибір шляху, яким потрібно йти, має вирішувати усе суспільство і влада, яка посідає відповідні повноваження. Завдання архітектурної науки полягає у тому, щоб підготувати питання до розгляду й забезпечити його відповідними аргументами. Архітектурна наука може визначити тільки позицію, яку вона має у цій справі.

Висновки до шостого розділу:

1. До початку ХХ ст. в Україні була сформована система забудови осель, орієнтована на єднання архітектури з природою. Пізніше з'явилися чинники, які впливали на те, що існуюча ситуація підлягала змінам. Трансформації відбувалися в такий спосіб:
  - а) необхідність перебудови оборонних систем міст, удосконалення пожежної безпеки та технічні причини; б) зміни у зв'язку з надаванням місту Магдебурзького права, впровадженням у державі нових систем адміністративного управління тощо; в) зміни, що відбувалися відповідно до вимог архітектурної моди, престижу тощо; г) необхідність забезпечити особливі умови для різних етнічних та релігійних груп населення; д) прямий адміністративний тиск з боку державного управління з метою примусити мешканців застосовувати ті чи інші архітектурні рішення; е) процеси росту населення міст та підвищення рівня урбанізації територій. Стосовно пов'язання архітектури з природою усі ці зміни мали у переважній своїй більшості негативне значення.
2. Великий вплив на стан української архітектури в аспекті її орієнтації на пов'язання з природою мала урбаністична діяльність Російської імперії, яка була спрямована на уніфікацію архітектури міст у межах всієї держави. У результаті перебудови міста України втратили контакт свого архітектурного вирішення з навколишньою природою, а також з історією і минулим країни.
3. За роки Радянської влади переважно були збережені форми архітектурного вирішення, запроваджені у попередньому періоді. Нове будівництво відбувалося за методом багатоповерхової, а не садибної забудови. Був ліквідований традиційний спосіб забудови сіл.

У ході індустріалізації були втрачені природні об'єкти і території, які мають для краєвиду України принципово важливе значення. У післярадянський період істотних змін у стосунку до природного довкілля в архітектурі українських міст і сіл не відбулося.

4. У заключній частині розділу викладено міркування, які стосуються можливого використання висновків і результатів дослідження в архітектурній практиці. Йдеться насамперед про застосування в Україні засад екологічного мислення як підстави для усієї діяльності в сфері архітектури. Матеріали дослідження підтверджують точку зору сучасних учених в галузі екології, які відзначають необхідність впровадження змін щодо прийнятої тепер філософії і життєвої позиції у формуванні довкілля. В основу сучасної архітектурної діяльності повинні бути покладені принципи, які орієнтовані на формування соціально-екологічної цілісності середовища людини, і вони повинні ґрунтуватися на культурних та духовних традиціях.

ПІДСУМОК ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Традиційна українська архітектура тісно пов'язана з природним довкіллям. Але питання про екологічні основи української архітектури не є репрезентоване в науковій літературі спеціальними працями. Ми намагалися заповнити цю прогалину. У підсумку ми дійшли таких висновків:

1. Теоретичний аналіз проблеми, а також розгляд фактичного матеріалу дає нам можливість ствердити, що характер екологічного стосунку людей і суспільства до навколишньої природи є одним з визначальних чинників формування архітектурного простору. Цю обставину ми повинні взяти до уваги, аналізуючи та оцінюючи об'єкти архітектури. Необхідно мати інформацію про екологічні основи архітектури даного регіону, зокрема про засади, що їх дотримуються у даному суспільстві під час формування довкілля. Така інформація потрібна, тому що стосунок людей до природи, виражений в архітектурі довкілля, великою мірою визначає характер архітектури на даній території. Відношення людей до природи є однією з найважливіших характеристик, які дають змогу ідентифікувати культуру даної спільноти та оцінити її місце у світовій цивілізації.

У зв'язку з тим, що предметом даного дослідження є нова проблема, яка дотепер не досліджувалася, наукову методику цієї праці довелося виробити, не орієнтуючись на аналоги. В основу дослідження покладено метод системного підходу. Застосовано принцип визначення взаємопов'язаних ієрархічних систем, факторний аналіз, аналіз розвитку ситуації в часі; принцип комплексного ідеологічного бачення; порівняльний розгляд у територіальному аспекті тощо. Прийнято засаду верифікації результатів дослідження шляхом вписування їх в уже сформовану систему загальноновизнаних знань (т. зв. метод "consensus gentium"). Підставою для дослідження було теоретичне моделювання. Застосовано моделі, побудовані за об'єктивним і суб'єктивним принципами, а також просторове відображення змін, які відбуваються в часі.

2. В роботі викладено теоретичні засади дослідження питань, які стосуються екологічних основ архітектури загалом. Показано, що стосунок суспільства до природи знаходить свій вияв в архітектурі за посередництвом набору конкретних чинників та об'єктивних характеристик. Найважливішою з-поміж названих у дослідженні характеристик є принципова наявність в куль-

турі та в архітектурі однієї з двох відмінних позицій у стосунку до природи. Перша з них – екстравертивна – це позиція, згідно з якою архітектурний об’єкт отримує форму, відкриту до зовнішнього простору і до природи. Друга позиція – інтровертивна – це намагання відійти в архітектурі від відкритого простору, й створити свій штучний світ, орієнтований на інтер’єрний, урбанізований простір. Ці дві позиції, що є протилежними, проявляються упродовж усієї історії людства. Власне вони становлять підставу для визначення головних характеристик архітектури країни. Результатом архітектурної діяльності є, згідно з першою позицією, екологічне довкілля; а згідно з другою – довкілля, орієнтоване на замкнутість і високу урбанізацію навколишнього простору. Перша і друга позиції ведуть до формування зовсім інших, відмінних від себе напрямків архітектури. Аналіз стосунку до природи у традиційній архітектурі різних суспільств світу свідчить про те, що в такій архітектурі переважає здебільшого прагнення того, щоб відмежуватися від широкого простору і щоб переробити довкілля у міському дусі, а не того, щоб якомога краще вписатися у навколишній природний світ. Концепція, яка склалася споконвіків в Україні та в суміжних країнах, не має прямих аналогів в архітектурі інших народів. Викладені у цій роботі методологічні засади вивчення пов’язань архітектури з природним довкіллям можуть бути застосовані для дослідження традиційної архітектури України, а також для дослідження архітектури інших країн.

3. У дослідженні подано аналіз давньої української архітектури в аспекті її пов’язань з природою. На підставі аналізу відзначено, що для України властивою є т. зв. екологічна архітектура, провідною ознакою якої є орієнтація усіх архітектурних вирішень на єднання з природою. В Україні від найдавніших часів екологічна орієнтація архітектури застосовувалася повсюдно.

Науковий розгляд традиційної української архітектури дає підстави для того, щоб говорити про сутність екологічної архітектури, як про явище світового значення. Аналогічно до того, як, наприклад, міста Італії XV–XVII ст. справедливо вважають показовими об’єктами для вивчення особливостей архітектури Ренесансу, то традиційна українська архітектура створює унікальну можливість для того, щоб досліджувати на її прикладі особливості екологічної архітектури, як одного з двох в принципі можливих альтернативних способів формування довкілля в аспекті стосунку до природи. Матеріали нашого дослідження дають методичну підставу для того, щоб в аспекті екологічних пов’язань

розглядати наукові питання, які стосуються загальної теорії світової архітектури. Це дослідження відкриває можливість для того, щоб оцінити творчу спадщину і здобутки української архітектури в контексті архітектури світу з урахуванням особливих екологічних характеристик української архітектури.

4. Подано систематизований виклад екологічних характеристик традиційної української архітектури, а також чинників, які впливають на їх формування. В Україні історично склався унікальний за характером підхід до формування довкілля, орієнтований на єднання з природою. Відзначено, що для традиційної української архітектури властивими є такі ознаки:

А. В містах і селах була сформована розсосереджена забудова, пов'язана з краєвидом і природним довкіллям.

Б. У будівництві застосовувались екологічні матеріали і конструкції.

В. В Україні спорудження будинків, навіть монументальних, традиційно розглядали не як одноразовий акт, розрахований на завжди, але як процес постійного оновлення довкілля, оскільки архітектура повинна весь час оновлюватись на таких самих засадах, як змінюється і оновлюється природа.

Г. У мистецькій композиції довкілля застосовувались ті самі художні методи і прийоми, які можна побачити у природі.

Принцип екологічної архітектури, прийнятий в Україні, є автохтонний.

У дослідженні розглянуто архітектурні та містобудівельні форми традиційної української архітектури та наведено приклади архітектурних рішень. Визначено, що головний внесок, який зробила традиційна українська архітектура у світову культуру, це насамперед унікальна стародавня методика формування довкілля, яка ґрунтується на екологічних принципах і яка споконвіків була властива Центральній Європі. Визначено, що згідно з традиційними засадами екологічної архітектури результатом архітектурної творчості є не стільки конкретні архітектурні твори, скільки насамперед все архітектурне середовище загалом, включаючи місцеву природу.

5. В історії культури України особливо важливу позицію посідає народна творчість, народне будівництво, оскільки воно втілює у собі багатівковий досвід і побут людей. Велика скарбниця традиційного українського народного будівництва містить нагромаджене упродовж тисячоліть величезне багатство архітектурних форм і прийомів, які стосуються пов'язань з природою. Але насамперед і це, мабуть, найважливіше, ця скарбниця містить методологічне надбання, а саме – особливе розуміння способів формування архітек-

турного простору. Одним з найголовніших внесків, що їх передала людству найстародавніша європейська культура, яка якнайповніше збереглася у традиційній архітектурі України, є насамперед світоглядна концепція, філософія і методика формування навколишнього простору.

У дослідженні розглянуто досвід архітектурного вирішення міст і великих територій у давній Україні, і, особливо, колишніх княжих столиць – міст Волинь, Тербовля, Галич, Київ, а також Львів. Усі приклади показують дуже послідовну орієнтацію їх вирішення на органічне поєднання архітектури з природою. Подано конкретні приклади мистецьких архітектурних вирішень, в яких штучні споруди, на рівні з навколишньою природою, є частинкою єдиної архітектурно-ландшафтної композиції.

6. Відзначено, що упродовж історії в Україні та у мешканців інших країн, сформувався певний ідеальний, уявний образ властивого для України архітектурного образу міст і сіл. Таке узагальнене і уніфіковане поняття отримало визнання в Україні та за її межами. Екологічний аспект поєднання архітектури з природою відіграє в цьому образі першорядну роль. Для того, щоб окреслити той уявний, ідеалізований образ, традиційно властивий українській архітектурі, нами запропоновано застосувати поняття “архітектурний міф України”. Архітектурний міф, тобто ідеалізована розповідь про загальний образ української чи іншої архітектури, є триваліший і стійкіший, ніж конкретні й нетривалі часом, реальні архітектурні об’єкти.

Об’єктивний розгляд творчої спадщини України в контексті архітектурних досягнень інших країн дає підстави для того, щоб переглянути оцінку, яку, зазвичай, дають традиційній українській архітектурі. Екологічна архітектура України, порівняно з архітектурою інших країн не може розглядатись як “примітивна” або як “відстала”. Матеріали дослідження стверджують, що традиційна екологічна архітектура України ніяк не є “гірша”, ніж урбанізована архітектура західноєвропейських міст того ж часу; вона є “інша”, відмінна.

7. Розглядаючи історичний хід розвитку будівництва і архітектури в Україні, потрібно враховувати, що послідовний розвиток традиційної архітектури в Україні в минулому, упродовж різних періодів часу був перериваний зовнішнім втручанням у той розвиток. Багато міст та об’єктів протягом різних часових періодів будувались відповідно до вказівок чужої влади, або керуючись правилами архітектурної моди, а їх безпосередні будівничі не ставили перед собою мету дотримуватись традиційних для України архітектурних принципів.

Деструктивна діяльність у цьому напрямку продовжувалась теж за часів радянської влади. Через те сучасна Україна тепер значною або й переважною мірою втратила свою колишню екологічно обумовлену своєрідність.

8. Наведені в цьому дослідженні наукові матеріали та висновки становлять новий напрям теорії архітектури. Сутність цього напрямку полягає у тому, що екологічний стосунок людей і суспільств до навколишньої природи, який отримав свій вираз в архітектурі, розглядають як важливий чинник, який належить брати до уваги під час дослідження архітектурної спадщини і вирішення сучасних архітектурних питань.

9. Впровадження матеріалів і висновків дослідження в науку і практику дасть можливість вирішити багато конкретних дослідницьких і практичних питань:

А. Результати та методи цього дослідження можуть бути використані у сучасному архітектурному науковому пошуку. В такий спосіб можна в'ясувати ряд пов'язань і взаємозалежностей в історії архітектури. Викладений у дослідженні і аргументований новий матеріал може бути предметом наукової дискусії.

Б. Розгляд традицій екологічної архітектури в Україні дає наукову підставу для вирішення багатьох практичних питань, які стосуються стратегії і практики сучасної архітектури і містобудування.

В. Результати і висновки дослідження можуть бути використані у навчальній роботі студентів, а також в інформаційній і освітній діяльності.

Доречно завершити нашу роботу програмним висновком українських і світових екологів, який адекватно відображає загальну спрямованість нашого дослідження. Відзначаючи нагальну потребу гармонізувати усю сучасну діяльність людства, учені підкреслюють, що така гармонізація означає насамперед потребу змінити філософію життя людини і суспільства. В основу цієї філософії повинні бути покладені культурні і духовні традиції, настанови на збереження соціально-екологічної цілісності середовища існування [1, с. 403]. Головним принципом майбутнього містобудування повинна бути гармонізація природного і соціального середовищ у місті [3, с. 310]. Ця програмна настанова визначає головні засади, яких необхідно дотримуватись в архітектурній діяльності. Наше дослідження екологічних основ традиційної української архітектури повинно сприяти справі вироблення оптимальної стратегії екологічного і архітектурного розвитку України.

1. Білявський Г.О., Фурдуй Р.С., Костіков І.Ю. Основи екології. – К.: Либідь, 2005. – 408 с.
2. Фомін І.О. Основи теорії містобудування. – К.: Наук. думка, 1997. – 182 с.
3. Запольський А.К., Салок А.І. Основи екології. – К.: Вища шк., 2005. – 384 с.
4. Леся Українка. Зібрання творів у 12 томах. – Т. 1: Поезії. – К.: Наук. думка, 1975. – 448 с.
5. Иконников А.В. Архитектура. – Т. 2 // БСЭ. – 3-е изд. – М., 1970. – С. 296–302.
6. Огурцов А.П., Юдин Э.Г. Экология. – Т. 28 // БСЭ. – 3-е изд. – М., 1978. – С. 596–600.
7. Юдин Э.Г. Природа. – Т. 20 // БСЭ. – 3-е изд. – М., 1975. – С. 291–293.
8. Тимофієнко В.І. Архітектура і монументальне мистецтво. Терміни та поняття. – К.: Вид-во Інституту проблем сучасного мистецтва. Головкиївархітектура, 2002. – 472 с.
9. Плехов В.Н. Экологические проблемы архитектуры. – М.: ЦНТИ по гражд. стр-ву и архитектуре, 1984. – 52 с.
10. Ільєнко Р.Ю. Екологія для всіх: Словник-довідник. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 155 с.
11. Владимиров В.В., Микулина Е.М., Яргина З.Н. Город и ландшафт. – М.: Мысль, 1986. – 238 с.
12. Голубець М.А. Город как сложная экологическая система // Проблемы комплексного управления городской средой: Материалы Всесоюзной конференции. – Львов, 1979. – С. 92–93.
13. Історія української архітектури / В.І. Тимофієнко, Ю.С. Асєєв, В.В. Вечерський та ін. / За ред. В.І. Тимофієнка. – К.: Техніка, 2003. – 472 с.
14. Каковський В.Я. Зв'язок української архітектури з ландшафтом // Архітектура Радянської України. – К.: Мистецтво, 1940. – № 5. – С.21–23.
15. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / Пер. с англ. Ю.А. Данилова. – М.: Прогресс, 1986. – 432 с.
16. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Образ и действительность / Пер. с нем. Н.Ф. Гарелина. – Минск: Попурри, 1998. – 688 с.
17. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. – М.: Мысль, 1993. – 784 с.
18. Религиозные традиции мира / Издатель Г. Байрон Эргарт // Пер. с англ. – М.: Академия, 1996. – 658 с.
19. Zarys dziejów religii / Praca zbiorowa; Pod red. I. Keller, W. Kotański, W. Tyloch i in. – Warszawa: Iskry, 1976. – 998 s.
20. Історія української культури / За ред. І. Крип'якевича. – Львів: Вид-во Івана Тиктора, 1937. – 720 с.

21. Антонович Д. Українська культура. – Мюнхен: Вид-во Українського технічно-господарського інституту, 1988. – 520 с.
22. Історія української культури. Том 1 / За ред. П. Толочка. – К.: Наук. думка, 2001. – 1135 с.
23. Лужницький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом. – Філадельфія: Провидіння, 1954. – 724 с.
24. Шубравська М.М., Д.І. Яворницький. – К.: Наук. думка, 1972. – 254 с.
25. Літопис Руський / Пер. з давньоруського Л.Є. Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – 594 с.+ XIV с.
26. Енциклопедія українознавства. – Т. I–XI (видана у 1955–1984 в м. Сарсель, Франція) / Репринтне перевидання в Україні; Гол. ред. В. Кубійович. – Львів: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1993–2003.
27. Вечерський В.В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. – К.: Головкивархітектура-НДІТІАМ, 2001. – 352 с.
28. Липа Ю. Призначення України. – 2-ге вид. – Львів: Просвіта, 1992. – 272 с.
29. Паїк В. Корінь безсмертної України. – Львів: Червона Калина, 1995. – 238 с.
30. Наливайко С. Індоевропейські таємниці України. – К.: Просвіта, 2004. – 448 с.
31. Січинський В. Чужинці про Україну. – Львів: Світ, 1991. – 96 с.
32. Бунин А.В., Саваренская Т.Ф. История градостроительного искусства. – 2-е изд.: В 2 т. – Т. 1: Бунин А.В. Градостроительство рабовладельческого строя и феодализма (496 с.); Т. 2: Бунин А.В., Саваренская Т.Ф. Градостроительство XX века в странах капиталистического мира (412 с.). – М.: Стройиздат, 1979.
33. Саваренская Т.Ф. История градостроительного искусства. – М.: Стройиздат, 1984. – 376 с.
34. Бунин А.В., Ильин Л.А., Поляков Н.Х., Шквариков В.А. Градостроительство. – М.: Изд-во Академии Архитектуры СССР, 1945. – 328 с.
35. Tołwiński T. Urbanistyka. Budowa miasta w przeszłości. – Warszawa, 1934. – 380 s.
36. Грушка Э. Развитие градостроительства. – Братислава: Изд-во Словацкой академии наук, 1963. – 660 с.
37. Раллев А.Б. Архитектура развивающихся стран. – К.: Вища шк., 1986. – 248 с.
38. Ostrowski W. Wprowadzenie do historii budowy miast. – Warszawa: Oficyna wydawnicza Politechniki Warszawskiej, 1996. – 552 s.
39. Чмихов М.О, Кравченко Н.М., Чернякова І.Т. Археологія та стародавня історія України. – К.: Либідь, 1992. – 376 с.
40. Кодлубай І., Нога О. Прадавня Україна. – Львів: Українські технології, 2004. – 528 с.
41. Археологія Української РСР: У 3 т. – Том 1: Первісна археологія. – 1971. – 452 с.; Т. 2: Скіфо-сарматська та антична археологія. – 1971. – 504 с.; Т. 3: Ранньослов'янський та давньоруський періоди. – 1975. – 504 с. – К.: Наук. думка, 1971–1975.
42. Петров В.П. Етногенез слов'ян. – К.: Наук. думка, 1985. – 168 с.

43. Попович М.В. Мировоззрение древних славян. – К.: Наук. думка, 1985. – 168 с.
44. Горленко В.Ф., Бойко І.Д., Куницький О.С. Народна землеробська техніка українців. – К.: Наук. думка, 1971. – 164 с.
45. Тарас Я.М. Українська сакральна дерев'яна архітектура: Ілюстрований словник-довідник. – Львів: Національна академія наук України; Інститут народознавства, 2006. – 584 с.
46. Космос Древньої України. VI тис. до н.е. – 1 тис. н. е. / Упор. В. Довгич. – К.: Індо-Європа, 1992. – 204 с.
47. Ryan W. & Pitman W. Noah's Flood; The New Scientific Discoveries About the Event That Changed History. – Simon & Schuster, 1999. – 320 p.
48. Січинський В. Історія українського мистецтва: У 2-х т. – Нью-Йорк: Видавництво НТШ в Америці, 1956. – Т. I (текст), 180 с.; Т. II (ілюстрації), LXIV таблиць.
49. Нариси історії архітектури Української РСР / Ю.С. Асєєв, М.О. Грицай, О.Н. Ігнатов та ін.: У 2-х т. – К.: Держбудвидав. – 1957. 1 т. 560 с.; 2 т. – 1962. – 352 с.
50. Логвин Г.Н. По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки. – К.: Мистецтво, 1968. – 464 с.
51. Вечерський В.В. Спадщина містобудування України. – К.: НДІТІАМ, Головкивархітектура, 2003. – 562 с.
52. Kalinowski W. Zarys historii budowy miast w Polsce do połowy XIX wieku. – Toruń: Wyd-wo Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika, 1966. – 62 s.
53. Książek M. Zarys budowy miast średniowiecznych w Polsce do końca XV wieku. – Kraków: Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki, 1992. – 148 s.
54. Тверской Л.М. Русское градостроительство до конца XVII века. – Л.–М.: Государственное издательство литературы по строительству и архитектуре, 1953. – 216 с.
55. Самойлович В.П. Народна архітектура України. – К.: Абрис, 1999. – 282 с.
56. Кармазин-Каковський В. Українська народна архітектура. – Рим: Богословія, 1972. – 56 с.
57. Таранущенко С.А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. – К.: Будівельник, 1976. – 336 с.
58. Юрченко П.Г. Народное жилище Украины. – М.: Издательство Академии архитектуры СССР, 1941. – 88 с.
59. Mokłowski K. Sztuka ludowa w Polsce. – Lwów: Nakł. Księgarni H. Altenberga. – 552 s.
60. Косміна Т.В. Сільське житло Поділля, кінець XIX–XX ст. – К.: Наук. думка, 1980. – 192 с.
61. Культура і побут населення України / В.І. Наумко, Л.Ф. Артюх, В.Ф. Горленко, Т.В. Косміна та ін. – К.: Либідь, 1991. – 232 с.
62. Щербаківський В. Орнаментация української хати. – Рим: Богословія, 1980. – 48 с.
63. Українське народне мистецтво. – К.: Мистецтво, 1961. – 60 с.
64. Віктор Васильович Чепелик. Бібліографічний покажчик творів з теорії та історії архітектури / Упор. А.О. Пучков. – К.: НДІТІАМ, 1997. – 24 с.

65. Parandowski J. Mitologia. – Warszawa: Czytelnik, 1972. – 400 s.
66. Bruckner A. Mitologia słowiańska i polska. – Warszawa: PWN, 1980. – 384 s.
67. Нечуй-Левицький Іван. Світогляд українського народу; ескіз української міфології. – К.: Обереги, 2003. – 144 с.
68. Попович М.В. Мироззрение древних славян. – К.: Наук. думка, 1985. – 168 с.
69. Основы теории градостроительства / З.Н. Яргина, Я.В. Косицкий, В.В. Владимиров, А.Э. Гутнов, Е.М. Миколина, В.А. Сосновский; Под ред. З.Н. Яргинной. – М.: Стройиздат, 1986. – 326 с.
70. Вадимов В.М. Город и река (планировочные аспекты). – Киев–Полтава: Археология, 2000. – 210 с.
71. Кузьмич О.І. Садово-паркове та ландшафтне будівництво. – Рівне: 1998. – 206 с.
72. Михайленко В.Е., Кащенко А.В. Природа, геометрия, архитектура. – К.: Будівельник, 1988. – 176 с.
73. Черкес Б.С. Національна ідентичність в архітектурі міста. – Львів: Вид-во НУ “Львівська політехніка”, 2008. – 266 с.
74. Полная энциклопедия Фэн-Шуй / Сост. К. Савельев. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 368 с.
75. Camillo Sitte. Der Stadtebau nach seinen kunstlerischen Grundsätzen. Gesamtausgabe, Band 3. – Wien–Koln–Weimar: Bohlan-Verlag, 2003. – 256 s.
76. Le Corbusier. Urbanisme. – Paris: Les Editions G. Cres & C., 1925. – 298 p.
77. Kaufmann Edgar. Fallingwater. A Frank Lloyd Wright country house. – New York: Abbeville Press Publishers, 1986. – 190 p.
78. Леви-Стросс Клод. Міф та значення / Пер. з англ. М. Маєрчик за виданням: New York: Schockensbooks, 1971 // Народознавчі зошити. – Львів, 1995. – № 2. – С. 102–110.
79. Макаров А. Козацтво і барокко, спроба культурологічної публіцистики // Дзвін. – 1991. – № 5. – С. 130–138.
80. Садовський В.Н. Система // БСЭ. – 3-е изд. – М., 1976. – Т.23. – С. 463–464.
81. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.–Ірпінь: Перун, 2003. – 1440 с.
82. Среда (социальная) // БСЭ. – 3-е изд. – М., 1976. – Т.24. Кн. 1. – С. 359.
83. Каньгин Ю. Вехи священной истории: Русь-Украина. – 2-е изд., доп. – К.: Изд. А.С.К., 2003. – 482 с.
84. Древнекитайская философия: Собрание текстов в двух томах / Сост. Ян Хин-Шуна. Вступительная статья В.Г. Бутова и М.Л. Титаренко. – Т. 1. – М.: Мысль, 1972. – 368 с.; Т. 2. – М.: Мысль, 1973. – 384 с.
85. Мань Хо Квок; Джоан О’Брайан. Фэн Шуй. Духовные традиции. – М.: Изд-во Трансперсонального Института, 1997. – 96 с.
86. Шевчук Л.Т. Основи медичної географії. – Львів: Міністерство освіти України, Львівський Державний університет імені Івана Франка, 1997. – 168 с.

87. Арнольдов А.И., Батунский М.А., Зильберман Д.Б., Межуев В.М. Культура // БСЭ. – 3-е изд. – М.; 1973. – Т.13. – С.594–597.
88. Гантінгтон Семюел П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / Пер. з англ. – Львів: Кальварія, 2006. – 474 с.
89. Святе Письмо Старого і Нового Завіту. – Рим: Вид-во оо. Василян, 1963. – 1422 с.
90. Mez Adam. Renesans islamu. Przełożył J.Danecki. Słowo wstępne J. Danecki. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1980. – 492 s. (Słowo wstępne na str. 11–30).
91. Арманд Д.Л. Наука о ландшафте. – М.: Мысль, 1975. – 287 с.
92. Барсова И.В., Куликова А.М. Ландшафтная оценка приморских территорий городов-курортов // Проблемы формирования архитектуры Северного Кавказа: Межвузовский сборник научных статей. – Ростов-на-Дону: Ростовский инженерно-строительный институт, 1984. – С. 122–125.
93. Микулина Е.М. Взаимодействие города и окружающей среды: Конспект лекций. – М.: Московский ордена Трудового Красного Знамени архитектурный институт, 1985. – 34 с.
94. Мамуна Н. Комета-“покровительница винограда” // Наука и жизнь. – 1987. – № 1. – С. 140–141.
95. Келемен Я., Вайда З. Город под землей / Пер. с венг. – М.: Стройиздат, 1985. – 248 с.
96. Kramsztyk Stanisław. Szkice przyrodnicze (z dziedziny fizyki, geofizyki i astronomii). – Warszawa: Wydawnictwo Redakcyi Prac Matematyczno-Fizycznych, 1893. – 347 s.
97. Fiałkowski W. Siedmiu architektów XX wieku. – Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1981. – 188 s.
98. Rączka J.W. Architektura drewniana. – Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1990. – (16 str. tekst, 184 str. ilustr.).
99. Всеобщая история архитектуры: В 12 т. // Глав. ред. Н.В. Баранов. – М.: Издательство литературы по строительству. – 1970–1973. – Т. 1–12.
100. Полюга Л. Шляхом спогадів 1944–1956. – Львів–Київ: Літературна агенція “Піраміда”, 2003. – 194 с.
101. Арнольдов А.И., Батунский М.А., Зильберман Д.Б., Межуев В.М. Культура // БСЭ. – 3-е изд. – М.: 1973. – Т. 13. – С. 594–597.
102. Каныгин Ю. Путь Ариев. Украина в духовной истории человечества. – К.: Україна, 1996. – 256 с.
103. Lavedan P. Histoire de l'urbanisme. Antiquite-Moyen Age. – Paris: Henri Laurens, editeur, 1926. – 520 p.
104. The New Encyclopaedia Britannica, in 32 Volumes (15-th Edition)-Chicago: By Encyclopaedia Britannica, Inc., 1974–1993.
105. Топоров В.Н. Индоевропейские языки // БСЭ. – 3-е изд. – М., 1972. – Т. 10. – С. 233–234.
106. Чмыхов Н. Истоки язычества Руси. – К.: Лыбедь, 1990. – 384 с.

107. Канигін Ю.М. Віхи священної історії. Русь-Україна. – К.: Україна, 2001. – 368 с.
108. Шилов Ю. Доскитські цивілізації Подніпров'я // Космос древньої України. – К.: Індо-Європа, 1992. – С. 109–124.
109. Геродот / Пер., передмова та примітки А.О. Білецького. – К.: Наук. думка, 1993. – 576 с.
110. Рожко М. Тустань–давньоруська карпатська твердиня // Жовтень. – 1984. – № 6 (476). – С. 93–103.
111. Hajduch J. Slovenske Hrady. – Martin: Osveta, 1990. – 40 с.
112. Demetrykiewicz W. Groty wykute w skałach Galicji Wschodniej pod względem archeologicznym. – Kraków: МААЕ, 1903. – Т. VI. – S. 50–91.
113. Монгайт А.Л. Курган // БСЭ. – 3-е изд. – М., 1973. – Т. 14. – С. 25.
114. Заповіт Блаженнішого Патріарха Йосифа Сліпого. – Філадельфія: Свята Софія, 1992. – 40 с.
115. Ксєневич М.Я. Українська архітектура, її визначальний контекст у просторі, часі, інформації. Основи українського архітектурознавства. – К.: Українська академія архітектури, КНУБА. “МП Леся”, 2005. – 426 с.
116. Грантовский Э.А. Зороастризм // БСЭ. – 3-е изд. – М., 1972. – Т. 9. – С. 593.
117. Евсюков В.В. Мифы о вселенной. – Новосибирск: Наука, 1976. – 176 с.
118. Гладилін В.М. Кам'яна Могила // Радянська енциклопедія історії України: У 4 т. – К., 1970. – Т. 2. – С. 300–301.
119. Данилюк А. Українська хата // Дзвін. – 1991. – № 4. – С. 129–136.
120. Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпиловський Р.В. Походження слов'ян. – К.: Наук. думка, 1991. – 142 с.
121. Бирюков Б.В. Змиевы Вали // БСЭ. – 3-е изд. – М., 1972. – Т. 9. – С. 547.
122. Канигін Ю. Пояс мира. – К.: МАУП, 2001. – 240 с.
123. Ярмиш Ю. Українізми “Магабгарати” // Космос древньої України. – К.: Індо-Європа, 2002. – С. 266–270.
124. Крип'якевич І. Всесвітня історія: У 3 кн. Кн. 1: Стародавні часи. – К.: Либідь, 1995. – 464 с.
125. Міллер М., Пастернак Я. Боспорське царство // Енциклопедія українознавства: У 11 т. – Львів, 1993. – Т. 1. – С. 165.
126. Шелов Д.Б. Северное Причерноморье 2000 лет назад. – М.: Наука, 1975. – 152 с.
127. Агбуно М.В. Античная лоция Черного моря. – М.: Наука, 1987. – 156 с.
128. Гнедич П.П. История искусств: живопись, скульптура, архитектура. – М.: ЭКСМО, 2004. – 848 с.
129. Чмихов М. Вісім тисячоліть археологічної космології в Україні // Космос древньої України. – К.: Індо-Європа, 2002. – С. 66–99.
130. Kalinowski W. Zarys historii budowy miast w Polsce do połowy XIX wieku. – Toruń: Wydawnictwo uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1966. – 60 s.

131. Jamka R. Początki głównych miast wczesnośredniowiecznych w Polsce Południowej w świetle badań archeologicznych. – Warszawa–Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973. – 188 s.
132. Manteufel G. Cywilizacja. Literatura i sztuka w dawnej kolonii zachodniej nad Bałtykiem. – Kraków: SWP, 1897. – 124 s.
133. Шаджюс Г.А. Литовская Советская Социалистическая Республика: Исторический очерк // БСЭ. – 3-е изд. – М., 1973. – Т. 14. – С. 532–538.
134. Українська народність: Нариси соціально-економічної і етнополітичної історії // АН УРСР, Ін-т Історії; Відп. ред. Ю.Ю. Кондуфор. – К.: Наук. думка, 1990. – 560 с.
135. Жуковський А., Субтельний О. Історія України / Енциклопедія українознавства: В 11 т. – Львів, 2003. – Т. 11. – С. 29–116.
136. Корчмарик В. Основні завдання української історіографії // Мандрівець. – 1995. – № 1 (4). – С. 39–44.
137. Осятинский А.И. О древних городах Поволжья (VI–XIII вв.) // Известия вузов. – 1971. – № 9. – С. 65–71.
138. Итина М.А., Раппопорт Ю.А. Хорезм // БСЭ. – 3-е изд. – М., 1928. – Т. 28. – С. 366–367.
139. Плетнева С.А. Хазары. – М.: Наука, 1976. – 96 с.
140. Пелещин М. Підкова І. Давня історія України. – Львів: ЛОИМІО, 1995. – 84 с.
141. Шиян Р. Від Москви до Константинополя // Жовтень. – 1983. – № 5. – С. 106–109.
142. Халпачьян О.Х. Гражданское зодчество Армении. – М.: Издательство литературы по строительству, 1971. – 248 с.
143. Brentjes Burchard. Drei Jahrtausende Armenien. – Leipzig: Koehler & Amelang, 1971. – 240 s.
144. Эчмиадзин // БСЭ. – 3-е изд. – М., 1978. – Т. 30. – С. 328.
145. Strzygowski J. Die Baukunst der Armenien und Europa. – Wien: 1918. Bd. 1–2.
146. Sas-Zubrzycki J. Pierwotność założenia dworu staropolskiego. – Lwów: Odbitka z Czasopisma technicznego, 1934. – 24 s.
147. Сілецький Р. Сільське поселення та садиба в Українських Карпатах ХІХ–початку ХХ ст. – К.: Наук. думка, 1994. – 140 с.
148. Радович Р. Особливості народного житла південно-західної частини Волині (Друга половина ХІХ–початок ХХ століття) // Записки НТШ. – Т. ССХХІІІ. – Львів: 1992. – С.95–104.
149. Диба Ю. Українські храми-ротонди Х–першої половини ХІV століть. – Львів: Вид-во НУ “Львівська політехніка”, 2005. – 108 с.
150. Данилюк В. Господарські будівлі на Поліссі кінця ХІХ–початку ХХ століття // Записки НТШ. – Т. ССХХІІІ. – Львів, 1992. – С. 105–114.
151. Історія українського мистецтва: В 6-ти т. – К.: Українська радянська енциклопедія, 1966–1970. – Т. 1: 1966. – 455 с.; Т. 2: 1967. – 470 с.; Т. 3: 1968. – 437 с.

152. Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва. – Львів: Вища шк., 1969. – 192 с.
153. Декоративно-ужиткове мистецтво: Словник. – Т. 1; 2 / Гол. ред. Я.П. Запаско. – Львів: Львівська академія мистецтв, Афіша, 2000. – Т. 1. – 364 с. – Т. 2. – 400 с.
154. Довженко О. Про красу. – К.: Мистецтво, 1968. – 532 с.
155. Івашко Ю.В. Містобудівні та типологічні особливості дерев'яних церков Київщини // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. – К.: КНУБА, 2003. – Вип. 11–12. – С. 54–60.
156. Jaworski F. Cmentarz Gródecki we Lwowie. – Lwów: Nakł. T-wa miłośników przeszłości Lwowa, 1908. – 50 s.
157. Костенко А. Леся Українка. – К.: Молодь, 1971. – 446 с.
158. Markowski F. Polskie dwory zwyczajne i obronne XVI–XVII w. – Lwów: Skład główny w Ks. Gubrynowicza i syna, 1935. – 40 s.
159. Markowski F. Fortalicium w Perehińsku. – Stanisławów: Nakładem t-wa przyjaciół nauk, 1938. – 62 s.
160. Пляшко Л.А. Подорож до міста XVIII століття. – К.: Наук. думка, 1980. – 152 с.
161. Січинський В. Чужинці про Україну. – Львів: Світ, 1991. – 94 с.
162. Річинський А. Старий город Волинь // Наша Батьківщина. – 1938. – № 2. – С. 38–49.
163. Галицько-Волинський літопис. – Львів: Червона Калина, 1994. – 254 с.
164. Цинкаловський О. Княжий город Володимир. – Львів: Просвіта, 1935. – 112 с.
165. Голубець М. Теробовля. – Львів: Новий час, 1927. – 24 с.
166. Історія міст і сіл Теробовлянщини / Голова ред. колегії С. Смаліга. – Тернопіль: Збруч, 1997. – 542 с.
167. Кубійович В., Оглоблин О. Чернігів // Енциклопедія українознавства: В 11 т. – Львів, 2000. – Т. 10. – С. 3718–3721.
168. Дублянський А. Луцьк: Історичний нарис. – Луцьк: Накл. Л. Клоса, 1934. – 32 с.
169. Wojnicz A. Łuck na Wołyniu. Opis historyczno-fizjograficzny. – Łuck: Nakł. A.Wojnicza, 1922. – 96 с.
170. Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України: Мат. наук. конф. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича; Львівський музей релігії; Археологічна комісія НТШ у Львові. – 1995. – 128 с.
171. Безсонов С.В. Архитектура Западной Украины. – М.: Изд. Академии архитектуры, 1946. – 96 с.
172. Пастернак Я. Старий Галич. – Краків–Львів: Українське Видавництво, 1944. – 240 с.
173. Чачковський Л., Хмілевський Я. Княжий Галич. – Станіславів: Накл. Я. Хмілевського, 1938. – 192 с.
174. Грабовецький В., Арсенич П. Галич. – Львів: Каменяр, 1964. – 72 с.

175. Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України: Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції. – Івано-Франківськ – Галич: Плай, 1998. – 158 с.
176. Успенський собор Галича. Минуле і сучасність: Матеріали наук.-практ. конф. – Галич: Національний заповідник “Давній Галич”, 2005. – 158 с.
177. Шевчук В. Мисленне дерево. Роман-есе про Київ // Жовтень. – 1987. – № 10. – С. 15–61.
178. Каргер М.К. Древний Киев: В 2 т. – М.–Л.: Изд. АН СССР, 1959. – Т. 1; 1961. – Т. 2.
179. Толочко П.П. Древний Киев. – К.: Наук. думка, 1978. – 208 с.
180. Асеев Ю.С. Архитектура древнего Киева. – К.: Будівельник, 1982. – 160 с.
181. Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII–середини XVI ст.: Історико-топографічні нариси. – К.: Інститут археології НАН України, 1996. – 272 с.
182. Килиевич С.Р. Дитинець Києва IX–первой половины XIII веков. – К.: Наук. думка, 1982. – 176 с.
183. Грушевський М. Історія України-Русі. – К., 1991. – № 4. – С. 121–142.
184. Микола Зеров. Твори в 2-х т. – Т. 1: Поезії. – К.: Дніпро, 1990. – 843 с.
185. Жур П. Дума про вогонь. Хроніка другої подорожі Т.Г. Шевченка на Україну / Пер. з рос. Я. Тучапського // Жовтень. – 1988. – № 4. – С.12–87.
186. Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa. – Lwów: Nakł. autora, 1844.
187. Зубрицький Д. Історія древняго Галичско-Русского княжества. – Львів, 1855.
188. Czołowski A. Lwów za ruskich czasów // Kwartalnik historyczny. – Lwów, 1891. – Zeszyt IV. – S. 779–812.
189. Czołowski A. Historia Lwowa od założenia do roku 1600. – Lwów: Nakładem Koła TSL, 1925.
190. Крип'якевич І. Львів, його минувшина і теперішність. – Львів: Просвіта, 1910. – 64 с.
191. Biblioteka Lwowska. Tom I–XXXVII. – Lwów: Nakładem Towarzystwa Miłośników Przeszłości Lwowa, 1907–1938.
192. Степанів О. Сучасний Львів. – Краків–Львів: Українське видавництво, 1943. – 168 с.
193. Історія Львова / Ю.Ю. Сливка, Ф.І. Стеблій, В.К. Баран та ін. – К.: Наук. думка, 1984. – 416 с.
194. Історія Львова в документах і матеріалах / Академія Наук Української РСР. – К.: Наук. думка, 1986. – 424 с.
195. Шишка О. Наше місто. – Львів: Центр Європи, 2002. – 192 с.
196. Найдавніший історичний опис Львова // Мартин Ґруневер. Опис Львова. Публікацію підготував Я. Ісаєвич // Жовтень. – 1980. – № 10. – С. 105–114.
197. Забужко О. Шевченків міф України. – К.: Абрис, 1997. – 142 с.
198. Jan Paweł II. Pamięć i tożsamość. – Kraków: Znak, 2005. – 174 s.
199. Біднов В. Українська церква // Д. Антонович. Українська культура. – Мюнхен: Український технічно-господарський інститут, 1988. – С. 210–229.

200. Ленчик В. Християнізація Руси-України // Енциклопедія українознавства: В 11 т. – Львів, 2000. – Т. 10. – С. 3636–3638.
201. Мир и человек: Справочник. – Харьков: Прапор, 1998. – 576 с.
202. Бирюков Б.В. Знак // БСЭ. – 3 изд. – М., 1972. – Т. 9. – С. 547.
203. Українська література. – К.: Радянська шк., 1973. – 608 с.
204. Пеленський Є.Ю. Рідне слово. Вибір з українського письменства. – Краків: Українське видавництво, 1941. – 238 с.
205. Акорди. Антологія української лірики від смерті Шевченка / Уложив Іван Франко. – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1903. – 316 с.
206. Лепкий Богдан. Писання. – Т. 1: Вірші. – Київ–Ляйпціг: Українська накладня. – 398 с.
207. Коцюбинський М. Fata morgana. З сільських настроїв. – Ляйпціг: Українська накладня. – 183 с.
208. Грінченко Б. Під тихими вербами. – Львів: Наклад книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка, 1928. – 260 с.
209. Твори Маркіяна Шашкевича і Якова Головацького. – Львів: Просвіта, 1913. – 456 с.
210. Ліна Костенко. Вибране. – К.: Дніпро, 1989. – 559 с.
211. Гоголь Н.В. Миргород. – М.: ОГИЗ, 1947. – 288 с.
212. Нечуй-Левицький Іван. Хмари. – Київ–Ляйпціг: Українська накладня. – 487 с.
213. Павло Тичина. Вибрані поезії. – К.: Радянський письменник, 1945. – 348 с.
214. Кондратюк А. З вишневого саду. – К.: Молодь, 1991. – 192 с.
215. Шаган О. Пам'яті жертв голодомору // Народне слово. – № 40 (259). – С. 11.
216. Колеса Ф. Українська усна словесність. – Львів: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1938. – 644 с.
217. Наливайко С. Індорійські таємниці України. – К.: Просвіта, 2004. – 448 с.
218. Кузьменко О. Боги, люди, звірі // Космос древньої України. – К.: Індос-Європа, 1992. – С. 174–186.
219. Куліш Пантелеймон. Чого стоїть Шевченко як поет народний // Основа. – 1999. – № 24 (2). – С. 78–82.
220. Тарас Шевченко. Повна збірка творів: У 3-х т. – Т. 1: Поезії; Т. 2: Повісті; Т. 3: Драматичні твори, журнал, листування. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1949. – Т. 1. – 650 с.; Т. 2. – 644 с.; Т. 3. – 520 с.
221. Тарас Шевченко. Живопис, графіка: Альбом. – К.: Мистецтво, 1984. – 18 с.
222. Шевченківський словник: У 2-х т. – К.: Головна редакція УРЕ, 1978. – Т. 1. – 416 с.; Т. 2. – 412 с.
223. Біографія Т.Г. Шевченка за спогадами сучасників. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1958. – 440 с.

224. Jędrzejewicz J. Noce ukraińskie albo rodowód geniusza. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1972. – 600 s.
225. Тарахан-Берега З. Шевченко – поет і художник (До проблеми образного мислення). – К.: Наук. думка, 1985. – 184 с.
226. Забужко О. Шевченків міф України (спроба філософського аналізу). – К.: Абрис, 1997. – 144 с.
227. Чепелик В. Тарас Шевченко і архітектура // Освіта, тижневик. – К., 1994, 9–16 березня. – С.4–5.
228. Ковалинский М.И. Жизнь Григория Сковороды // Григорій Сковорода. Вибрані твори: В 2-х т. – К.: Дніпро, 1972. Т. 2. – С.186–252.
229. Засць І. Релігійні і політичні впливи в українській архітектурі. Част. II // Вісті українських інженерів. – Нью-Йорк, 1982. – Рік XXIII. – № 1. – С. 20–25.
230. Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – К.: НДІТІАМ, 2002. – 594 с.
231. Оглоблин О. Росія й Україна // Енциклопедія українознавства: В 11 т. – Львів, 1998. – Т. 7. – С.2600–2608.
232. Яворницький Д. История города Екатеринослава. – Днепропетровск: Промінь, 1989. – 197 с.
233. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 32. – М.: Политиздат.
234. Философский словарь. – 4-е изд. / Под ред. И.Т. Фролова. – М.: Политиздат, 1980. – 444 с.
235. Исаченко А.Г. Окружающая среда // БСЭ. – 3-е изд. – М., 1974. – Т. 18. – С. 354–355.
236. Рильський М. Вибрані поезії. – К.: Радянський письменник, 1940. – 108 с.
237. Япония // БСЭ. – 3-е изд. – М., 1978. – Т. 30. – С. 516–547.

Книги для навчання і роботи!

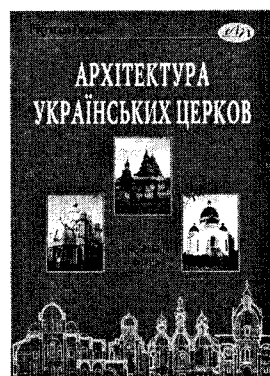

Черкес Б. С.
**НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ
В АРХІТЕКТУРІ МІСТА**

*Монографія. – 2008. – 268 с.
ISBN 978-966-553-703-8*

У монографії розглянуто архітектурно-планувальні закономірності у пошуках національної ідентичності під час формування громадських центрів столичних міст. Розглянуто різні архітектурні засоби утвердження ідентичності на прикладах архітектури Києва, Москви, Берліна і Варшави.

Для архітекторів, мистецтвознавців, істориків, політологів, а також для всіх, хто цікавиться архітектурою і містобудуванням.

Гнідець Ростислав
**АРХІТЕКТУРА УКРАЇНСЬКИХ ЦЕРКОВ.
КОНСТРУКЦІЯ І ФОРМА**

*Навчальний посібник. Друге видання, виправлене і доповнене. – 2009. – 144 с.
ISBN 978-966-553-766-3*

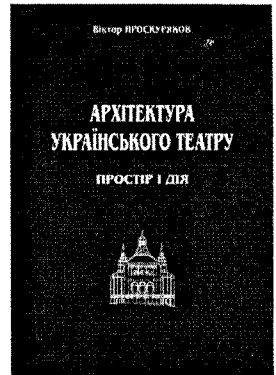
Навчальний посібник висвітлює комплексний підхід до вивчення формоутворювальних аспектів у гармонійному поєднанні простору, конструкції та форми як чинників формування просторової баневої структури в архітектурі української церкви, які сприяють якнайширшому вивченню та аналізу цієї архітектури, ідентифікації національної і церковної традицій, що виявляються у новітніх храмових взірцях.

Для викладачів і студентів архітектурних, будівельних та мистецьких спеціальностей вищих навчальних закладів та архітекторів-проектантів.

Проскуряков В. І.
**АРХІТЕКТУРА УКРАЇНСЬКОГО ТЕАТРУ.
ПРОСТІР І ДІЯ**

*Монографія. Друге видання, виправлене і доповнене. – 2004. – 584 с.
ISBN 966-553-397-5*

Книга знайомить читача з феноменом архітектури українського театру – у просторовому, часовому і дійовому розвитку – у порівнянні з європейськими архітектурно-театральними феноменами.

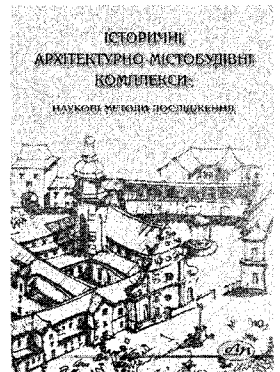
Петришин Г. П. та ін.
**ІСТОРИЧНІ АРХІТЕКТУРНО-МІСТОБУДІВНІ
КОМПЛЕКСИ:
НАУКОВІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ**

*Навчальний посібник. – 2006. – 212 с.
ISBN 966-553-556-0*

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Розкрито основи методології наукового дослідження в галузі містобудування та архітектури. Посібник складається з двох частин. У першій частині систематизовано та подано коротку характеристику методів наукових досліджень, які рекомендується використовувати в галузі містобудування, історичного містоутворення, історії архітектури та суміжних дисциплінах. У другій частині на конкретних прикладах висвітлюється логічна послідовність застосування різних методів та можливості розкриття об'єкта.

Для наукових працівників, викладачів, аспірантів, студентів та усіх, хто спеціалізується в галузях архітектури, містобудування, містознавства, історії.

Видавництво Львівської політехніки

вул. Ф. Колесси, 2, корп. 23А, м. Львів, 79000

тел. (032) 258-21-46, факс (032) 258-21-36, vlp.com.ua, vmr@vlp.com.ua

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Дида Ірина Андріївна

**ЕКОЛОГІЧНІ ОСНОВИ
ТРАДИЦІЙНОЇ
УКРАЇНСЬКОЇ
АРХІТЕКТУРИ**

Редактор *Ольга Грабовська*
Коректор *Олена Губарева*
Технічний редактор *Лілія Саламін*
Комп'ютерне верстання *Ірини Жировецької*
Художник-дизайнер *Уляна Келеман*

*В оформленні обкладинки використано картину
С. Васильківського "Весна на Україні"*

Здано у видавництво 24.06.09. Підписано до друку 30.09.09.
Формат 70×100/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 26,8. Обл.-вид. арк. 19,9.
Наклад 300 прим. Зам. 90568.

Видавництво Національного університету "Львівська політехніка"
Поліграфічний центр Видавництва
Національного університету "Львівська політехніка"
Рестраційне свідоцтво серії ДК № 751 від 27.12.2001 р.

бул. Ф. Колесси, 2, Львів, 79000
тел. +38 (032) 258 21 46, факс +32 (032) 258 21 36
vlp.com.ua, ел. пошта: vmr@vlp.com.ua